

ზეძუნიანი ულ-ქეჭინის
ცნობები
საქართველოში
და ქვეყნის
შესახებ

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი XL

‘ზაქარნიჲა’ ალ-კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის
შესახებ

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ О
ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

СВЕДЕНИЯ ЗАКАРІ́А' АЛ-КАЗВІ́НІ
О ГРУЗИИ И КАВКАЗЕ

*Арабский текст введением, грузинским переводом
и примечаниями снабдил О. В. Ц к и т и ш в и л и*

EXCERPTA HISTORIAE ZAKARĪYĀ' AL-QAZWĪNĪ AD GEORGIAM
ET CAUCASUM PERTINENTIA

*Textum arabicum cum versione georgica, praefatione,
commentariisque instruxit O. Zkitishvili*

‘საქარნიჲს’ ალ-კასვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ

არაბულ ტექსტს შესავალი წაუძღვარა, ქართული თარგმანი და
შენიშვნები დაურთო ოთარ ცქიტიშვილმა

წიგნში წარმოდგენილია XIII ს. ავტორის ზაქარია ალ-კაზვინის ორი ნაშრომიდან „აჯნ'იბ ალ-მახლუქათ ვა ლარნ'იბ ალ-მაჯჷლთ“ და „სსნრ ალ-ბილად ვა ახზარ ალ-‘იზდ“ ამოკრებილი ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ამ ცნობებს გარკვეული მნიშვნელობა აქვს საქართველოსა და საერთოდ კავკასიის ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის.

მთავარი რედაქცია: რ. კიკნაძე, ნ. ჯანაშია. ს. უაუს-
ჩიშვილი (მთ. რედაქტორი), ო. ცქიტიშვილი, ს. ჯიქია

არაბული წყაროების სერიის რედაქტორი ოთარ ცქიტი-
შვილი.

შესავალი	7
ქართული თარგმანი	17
ქართული თარგმანი წიგნიდან „აჯან'იბ ალ-მახლუჟათ ვა ლარან'იბ ალ-მეჯჰუღათ“, I	19
ქართული თარგმანი წიგნიდან „ნსჯარ ალ-ბილვად ვა ახბარ ალ-'იბვად“, II	28
შენიშვნები	51
„აჯან'იბ ალ-მახლუჟათ ვა ლარან'იბ ალ—მეჯჰუღათ“, I.	51
„ნსჯარ ალ-ბილვად ვა ახბარ ალ-'იბვად“, II	94
შემოკლებანი	161
საძიებლები	164
ა) საკუთარ სახელთა	164
ბ) გეოგრაფიულ სახელთა	170
არაბული ტექსტი	
من كتاب عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات I	1
من كتاب آثار البلاد واخبار العباد II	8

წინამდებარე ნაშრომში წარმოდგენილი მასალა, ამოკრებილი XIII ს. ცნობილი არაბი კოსმოგრაფისა და გეოგრაფის ზაქარია ალ-ყაზვინის ორი ნაშრომიდან „აჯვ'იბ ალ-მახლუკჷთ ვა ღარაჷ'იბ ალ-მაფ-ჯუღნთ“ („ქმნილებათა საოცრებანი და არსებულთა საკვირველებანი“) და „სსარ ალ-ბილად ვა ახბარ ალ-იბად“ („ქალაქთა ძეგლები და ცნობები ალლაჰის მონათა შესახებ“), შეიცავს საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებულ ცნობებს.

ეს მასალა იძლევა მნიშვნელოვანწილად საყურადღებო ცნობებს საქართველოსა და განსაკუთრებით კავკასიის ხალხთა ისტორიული წარსულისა და ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ. ვერ ვიტყვით, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ზემოთ დასახელებული ნაშრომები მთლიანად ისევე მდიდარია ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ცნობებით, როგორც, მაგ., მისი უფროსი თანამედროვის იაკუთ ალ-ჰამავის (574 ან 575/1178—1179—626/1229 წწ.) ცნობილი გეოგრაფიული თხზულება, არსებითად ლექსიკონი, „მუ'ჯამ ალ-ბულღან“. ამდენად არ უნდა იყოს გასაკვირველი, თუ ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომებში საქართველო ისევე ღარიბად არის წარმოდგენილი, როგორც იაკუთის გეოგრაფიულ ლექსიკონში. ეს გარემოება შეიძლება ავხსნათ არა მხოლოდ იმიტომ, რომ საქართველოში არ უმოგზაურია იაკუთს, ისევე როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინის, და მათი მასალა დამყარებულია ზეპირ გადმოცემებსა და წინარე ხანის არაბ ავტორთა ცნობებზე, არამედ იმიტაც, რომ მუსლიმ და, კერძოდ, არაბ ისტორიკოსებსა და გეოგრაფებს ძირითადად აინტერესებდათ მუსლიმური ქვეყნები და არა ქრისტიანული. ამის შესახებ ჩვენ ქვემოთაც გვაქვს ლაპარაკი ერთ-ერთ შენიშვნაში. თანაც ეს ცნობები საქართველოზე ზოგჯერ ლეგენდარულ ხასიათს ატარებს და ვერ უძლებს ვერავითარ კრიტიკას¹.

¹ ამდენად საოცარია, როცა ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში უკანასკნელ დრომდე ვარკვევით არაფერია ნათქვამი ზოგ ცნობაზე, დაკავშირებულზე სასანელი მეფის ხოსრო ანუ შირვანის (531—579 წწ.) თითქოსდა მოღვაწეობასთან საქართველოში (იხ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 352). მხედველობაში

ზაქარია ალ-ყაზვინის ბიოგრაფიიდან ცოტა რამ არის ცნობილი.

ზაქარია იბნ მუჰამმად იბნ მაჰმუდ ალ-ყაზვინი დაიბადა 600/1203 წ. ქალაქ ყაზვინში, როგორც მისი ნისბა უნდა მიუთითებდეს. მაგრამ მიუხედავად ამისა, იგი წარმოშობით არაბთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა, რომელიც დიდი ხნით ადრე უნდა დასახლებულიყო სპარსეთის ერაყში. თვლიან, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ენისათვის დამახასიათებელია სოლეციზმები. ეს გარემოება კი მასზე უნდა ლაპარაკობდეს, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის არაბული ენა მაინცდამაინც მშობლიური არ უნდა ყოფილიყო. ჩანს, მასზე გარკვეული ზემოქმედება მოახდინა იმ სპარსულმა გარემომ, რომელშიც იგი დაბადებიდანვე აღმოჩნდა.

ცნობილია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინი დაახლოებით 630/1233 წ. იმყოფებოდა დამასკოში, სადაც ცნობილი მისტიკოსის იბნ ალ-არაბის (561/1165—638/1240 წწ.) დიდი გავლენა უნდა განეცადა. აღნიშნულია აგრეთვე, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა ცნობილ სტილისტ-ლიტერატურათმცოდნესთან ღია ად-დინ იბნ ალ-ასირთან (გარდ. 637/1239 წ.), ცნობილი ისტორიკოსის იბნ ალ-ასირის ძმასთან (555/1160—631/1234 წწ.). დადგენილი ფაქტია, რომ ბაღდადის აღებამდე ჰულაგუს მიერ 656/1258 წ. ზაქარია ალ-ყაზვინი ყველა მუსლიმისათვის დამახასიათებელი კანონიკური განათლების წყალობით მოსამართლედ იყო ვასიტსა და ჰილლაში.

ზაქარია ალ-ყაზვინი ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია არაბულ მწერლობაში იმ ახალი მიმართულებისა, რომელსაც დასაბამი მიეცა XII ს. დასასრულიდან და რომელსაც თანამედროვეები კოსმოგრაფიას უწოდებენ. ამ ჟანრის წარმომადგენლებს აღარ აკმაყოფილებთ ჩვენი პლანეტარული სისტემის მმართველი კანონების გადმოცემა. მათ აინტერესებთ ყველაფერი, რასაც კი ღედამიწის ზურგზე აქვს ადგილი. ამიტომ ისინი თავიანთ შრომებში ეხებიან იმ დროისათვის ცნობილი მეცნიერების თითქმის ყველა დარგს — ასტრონომიას, გეოგრაფიას, ზოოლოგიას, ეთნოგრაფიას, მინერალოგიას, მედიცინას და ა. შ.

ამდენად ამ ჟანრის წარმომადგენლები არ შეიძლება რაიმე ორიგინალური აზრის მატარებელი ყოფილიყვნენ. ისინი იყვნენ უბრალოდ კოსმოგრაფი-პოპულარიაზატორები, რომელთა მიზანს შეადგენდა სა-

გვაქვს არაბი ავტორების ცნობები ძველი თბილისი-სოლდებილის შესახებ, მაშინ როცა ამ საკითხთან დაკავშირებით სპეციალური წერილი იქნა გამოქვეყნებული ჯერ კიდევ 1963 წ. (იხ. ო. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი თბილისის ისტორიიდან (ისნის საკითხისათვის), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, № 5 (14), 1963, გვ. 142—160).

დად და მარტივად არაბულ ენაზე დაწერილი თხზულება, აღსავსე „საოცარი“ და „საკვირველი“ ამბებით, საინტერესო და მიმზიდველი ყოფილიყო მკითხველისათვის. ერთი სიტყვით, ასეთი სახის ლიტერატურა წარმოადგენდა დაცემის ეპოქისათვის დამახასიათებელ ჟანრს. მიუხედავად იმისა, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის დროისათვის ჯერ კიდევ საკმაო რაოდენობით იწერებოდა ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის ნაშრომები (იბნ ალ-ასირი, იაკუთი და სხვ.), კარგა ხნით ადრე ზაქარია ალ-ყაზვინამდე ფეხი მოიკიდა (ალ-ხატიბ ალ-ბაღდადი) და მის დროსაც მოდაში იყო ვრცელი ბიოგრაფიული ნაშრომების შეთხზვა (იაკუთი, იბნ ხალლიქანი და სხვ.) არაბულ ენაზე, ჩანს, მაინც ამ ენის გამარტივებასა და მკითხველისათვის გასაგებად წერის ცდაზე ერთგვარი ზეგავლენა უნდა მოეხდინა იმ ფაქტსაც, რომ არაბული ენა თანდათანობით კარგავდა თავის ოდინდელ მნიშვნელობასა და მის ადგილს მტკიცედ იჭერდა ახალი სპარსული ენა, რომელიც „საერთაშორისო ურთიერთობის“ ენად იქცა. საფიქრებელია, მახლობელი აღმოსავლეთის საზოგადოებისათვის სპარსულად დაწერილი თხზულებების საჭიროებით შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ გარკვეული დროიდან იწყება არაბულიდან სპარსულ ენაზე თხზულებათა თარგმნა (ატ-ტაბარის „მსოფლიო ისტორიის“ ბალამისეული სპარსული თარგმანი, მუჰამმად ნარშახის „ბუხარის ისტორიის“ სპარსული რედაქცია ორჯერ XII ს. და სხვ.).

დაბოლოს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თითქმის იმავე დროს ჩნდება ზაქარია ალ-ყაზვინის ზემოთ დასახელებული არაბული თხზულებების სამი სპარსული რედაქცია, მათი შემოკლებული ვარიანტები და ექსცერპტები. ამჯერად არაფერს ვამბობთ მასზე, რომ ამ ნაშრომების რედაქციები გაჩნდა აგრეთვე სხვა აღმოსავლურ ენებზე.

ზაქარია ალ-ყაზვინიმ სახელი მოიხვეჭა თავისი ორი ზემოთ აღნიშნული ნაშრომით, რომელნიც ჯერ კიდევ XIX ს. შუა ხანებში გამოაქვეყნა ცნობილმა გერმანელმა აღმოსავლეთმცოდნემ ფერდინანდ ვიუსტენფელდმა². ჩვენს მიერ მასალაც ამ გამოცემიდან არის ამოკრებილი.

² Zakarija Ben Muhammed el-Cazwini's Cosmographie. Erster Theil كتاب عجائب المخلوقات. Die Wunder der Schöpfung, hrsg. von F. Wüstenfeld. Göttingen, 1849.

Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Cosmographie. Zweiter Theil كتاب آثار البلاد. Die Denkmäler der Länder, hrsg. von F. Wüstenfeld. Göttingen, 1848.

როგორც ვხედავთ, გერმანელ მკვლევარს ჯერ გამოცემული აქვს 1848 წ. ზაქარია ალ-ყაზვინის ის მეორე ნაშრომი, რომელსაც პირობითად სპეციალურ ლიტერატურაში „გეოგრაფიას“ უწოდებენ, ხოლო 1949 წ. მანვე გამოაქვეყნა თავის დროზე „გეოგრაფიასთან“ შედარებით უფრო პოპულარული არაბი ავტორის ნაშრომი „კოსმოგრაფია“.

სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებულია აზრი იმის შესახებ, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის „კოსმოგრაფია“ ჯერ კიდევ მოელის სპეციალისტს, რომელიც მას კრიტიკულად გამოსცემს. ვიუსტენფელდისეული გამოცემა გარკვეული მიზეზების გამო ვერ აკმაყოფილებს თანამედროვე მეცნიერების მოთხოვნებს.

მიუხედავად აღნიშნული გარემოებისა, ამჟამად ამას ჩვენთვის ხელი არ შეუშლია წინამდებარე ნაშრომი შეგვესრულებინა და ქართველი მკითხველისათვის მიგვეწოდებინა ზაქარია ალ-ყაზვინისთან შემონახული მასალა საქართველოსა და კავკასიის შესახებ სათანადო ქართული თარგმანითა და შენიშვნებით.

ზაქარია ალ-ყაზვინის „გეოგრაფიის“ გამოცემას კი ფ. ვიუსტენფელდმა საფუძვლად დაუდო 674/1275 წ. დათარიღებული ნუსხა. სულ ცნობილია ამ ნაშრომის ორი რედაქცია.

ზაქარია ალ-ყაზვინის შემოქმედებამ, როგორც კოსმოგრაფიის ჟანრის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენლისა არაბულ მწერლობაში, თანამედროვეთა შორის დიდი პოპულარობა მოიპოვა. ინტერესი არაბი ავტორის თხზულებისადმი არც შემდგომ ხანაში შენელებულა. საამისოდ საკმარისია აღინიშნოს ის გარემოება, რომ XV ს. შუა ხანიდან ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომებს თარგმნიან თურქულ ენაზე და ეს მთარგმნელობითი მუშაობა გრძელდება აგრეთვე XVI—XVII სს. ამ ფაქტის სასარგებლოდ უნდა ლაპარაკობდეს აგრეთვე ის, რომ XV ს. დასაწყისში არაბი ავტორის „გეოგრაფიის“ მოკლე რედაქცია განახორციელა ბაქოელმა აბდ არ-რაშიდ იბნ სალიჰ იბნ ნური ალ-ბაქუვიმ სათაურით „ქითაზ თალხის ალ-ასვარ ვა ‘აჯა’იბ ალ-მალიქ ალ-კაჰჰარ“ („შემოკლებული წიგნი „ძეგლებისა“ და ძლევამოსილი მეფის საკვირველებანი“). ამჟამად, როგორც ცნობილია, ამ ნაშრომის გამოცემა რუსული თარგმანითურთ განახორციელა პროფ. ზ. ბუნიატოვმა³.

³ ·А б д а р - Р а ш и д а л-Б а к у в и, Китаб талхйф ал-аф ар ва ‘аджа’иб ал-малик ал-каххар («Сокращение (книги о) «памятниках» и чудеса царя могучего»). Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З. М. Бунятова, М., 1971.

ზაქარია ალ-ყაზვინის თხზულებათა ცალკეული ადგილები თარგმნილი აქვთ რუს და ევროპელ მკვლევარებს ხ. ფ რ ე ნ ს, ს. დ ე ფ - რ ე მ ე რ ი ს, გ. ი ა კ ო ბ ს, ბ. დ ო რ ნ ს ა და სხვ.⁴ ჩვენთვის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ს. დეფრემერის თარგმანები. მის ფრანგულ თარგმანებს, როგორც ცნობილია, უხვად იყენებს თავის ნაშრომში „ქართველი ერის ისტორია“ აკად. ივ. ჯავახიშვილი.

როგორც არ უნდა იყოს ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომების მიზანი და დანიშნულება, ერთი ცხადია, რომ ამ თხზულებებში ნამდვილად საარაკო ამბებთან ერთად მოტანილია აგრეთვე, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ისეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული თუ სხვა ხასიათის მასალა, რომელმაც არ შეიძლება სპეციალისტთა ყურადღება არ მიიქციოს.

აღნიშნულთან დაკავშირებით მოვიტანთ ერთ ფაქტს. იგი ამჯერად არც ისტორიულ მოვლენასა და არც საქართველოსა და კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს ეხება.

როგორც ცნობილია, თანამედროვე სამეცნიერო და სამეცნიერო-პოპულარულ ლიტერატურაში თუ პერიოდულ პრესაში, ყურნალ-გაზეთებში, ვრცელი მასალები იბეჭდება დელფინების, ამ ზღვის წყლების ცხოველთა უჩვეულო თვისებების, მათი გონიერებისა და ადამიანებისადმი მათ მხრივ არაჩვეულებრივად სანდო და კეთილი დამოკიდებულების შესახებ. კიდევ მეტი. რიგ შემთხვევაში თვით დელფინები მიმართავენ ხოლმე ადამიანს გაჭირვების დროს. შექმნილია სპეციალური სამეცნიერო ცენტრები, სადაც დელფინთა ყოფაქცევასა და მათ ურთიერთობას ადამიანებთან სწავლობენ.

სწორედ ამ დელფინების გონივრულ საქციელსა და მათ კეთილ განწყობაზე ადამიანთა მიმართ მოგვითხრობს ზაქარია ალ-ყაზვინი თავისი ნაშრომის „კოსმოგრაფიის“ იმ თავში, სადაც მას კასპიის ზღვის, ანუ არაბი ავტორის თქმით, ხაზართა ზღვის, ფაუნის შესახებ აქვს ლაპარაკი. ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომის ამ თავის ნაწილს კასპიის

⁴ C. M. Fr ä h n, Ibn Fozlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit, Text und Übersetzung mit kritisch-philologischen Anmerkungen, SPB. 1823; Fragments de Geographes et d'Historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale, traduits et accompagnés de notes critiques par C. D e f r é m e r y, JA, Quatrième Serie, Tome XIII, Paris, 1849; Ein arabischer Berichtstatter aus dem 10. Jahrhundert über Fulda, Schleswig, Soest, Paderborn und andere deutsche Städte, Studien in arabischen Geographien von G. J a c o b, I, Berlin, 1891; B. D o r n, Geographia Caucasica. „Mémoires de l'Académie Imperiale des Sciences de St.-Pétérbourg», VIme serie. Sciences politiques, histoire et philologie, t. VII, 1847.

ზღვის ფაუნაზე ჩვენ შეგნებულად ავარიდეთ თავი და იგი არც ტექსტში და არც თარგმანში, რა თქმა უნდა, სპეციალურად არ მოვიტანეთ, რადგან მისი ჩართვა წინამდებარე ნაშრომში ზედმეტად ვცანით, რომ დასახულ მიზანს არ ავცდენილიყავით.

მაგრამ ზაქარია ალ-ყაზვინისთან შემონახული მასალა დელფინთა შესახებ ღღეს, როცა მათ, როგორც იტყვა, საყოველთაო ინტერესი გამოიწვიეს, ვფიქრობთ, იმდენად საყურადღებო უნდა იყოს, რომ ჩვენს თავს უფლებას ვაძლევთ და არაბულ ტექსტს ქართულ თარგმანთან ერთად აქვე მოვიტანო პარალელურად ამ მასალის უკეთესად ილუსტრაციის მიზნით.

გვ. 134

دلفين حيوان مبارك اذا رآته اصحاب
المراكب استبشروا و تبركوا به اذا
راى فى البحر غريقا يسوقه نحو
الساحل وربما يدخل تحته ويحمل
على ظهره وربما يجعل ذنبه فى
كفه ويمشى به الى الساحل ففى
الجملة من خاصيته انقاذ الغريق وذكروا
ان له جناحين طويلين فاذا راى المراكب
تسير بقلوعها يشبه بها فرفع جناحيه
كهية القلوع ويبارى السفن فى السير
فاذا فعل ذلك زمانا اعيا وردّ جناحيه
الى قرارهما ومتى ابصر الغريق
تعرض له قال الجاحظ اصناف حيوان
البحر لا تكون فى اوساط اللجج
وفى تلك الاهوار العظام مثل لجة
سقوطراء وهركتد وصنجك فلهذا
اهل البحر اذا عينوا نباتا او طائرا
او شيئا من هذه الحيوانات ايقنوا
بقرب الارض ولذلك يسلم الغريق
بمعرفة الدلفين لقربه من السواحل

დ ე ლ ფ ი ნ ი. დალოცვილი ცხოველია. როცა მას დაინახავენ მეზღვაურები, გაიხარებენ და თხოვენ დალოცვას. როცა (დელფინი) დაინახავს ზღვაში დამხრჩვალს, წაიღებს ნაპირისაკენ. ზოგჯერ შეუწყვება და გადაიტანს თავის ზურგზე, ზოგჯერაც გაუყრის თავის კუდს ხელში და გაემართება მასთან ერთად ნაპირისაკენ. მისი ზოგადი ხასიათია დამხრჩვალის გადარჩენა. ამბობენ, რომ მას აქვს ორი გრძელი ფრთა. როცა მას ხედებიან ხომალდები, იგი მიჰყვება მათ იალქნებს, ჰგავს რა მათ. ამოსწევს თავის ფრთებს იალქნებივით და ეჯიბრება გემებს სვლაში. როცა ამას მოიმოქმედებს ერთ ხანს, დაიღლება და დააბრუნებს ფრთებს თავის ადგილზე. როცა დაინახავს დამხრჩვალს, შეეხება მას. ალ-ჯაჰიზი ამბობს: ზღვის ცხოველთა ჯიშები არ არიან ქვესკნელში და ამ დიდ ტბებში მსგავსად სუჟურტრანს, ჰარქანდისა და სანჯაქის (?) ქვესკნელისა. ამიტომ

მეზღვაურები, როცა დაინახავენ მცენარეულობას, ფრინველს ან რომელიმე ამ ცხოველთაგანს, რწმუნდებიან მიწის სიახლოვეში და ამიტომ გადასცემენ დამხრჩვალს დელფინის მარიფათს მისი სიახლოვის გამო ნაპირთან.

არა გვგონია, რომ მოტანილ მასალას რაიმე შენიშვნები ჭირდებოდეს. ზაქარია ალ-ყაზვინისათვისაც იმ შორეულ წარსულში საკმაოდ კარგად ყოფილა ცნობილი დელფინების საოცარი თვისებები ადამიანებთან ურთიერთობაში.

განმარტავთ მხოლოდ იმ ორ გეოგრაფიულ პუნქტს სამიდან, რომელნიც ტექსტშია მოხსენიებული. კუნძული სოკოტრა და მასთან მდებარე კუნძულების ჯგუფი მდებარეობენ ინდოეთის ოკეანის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, აფრიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირთან, იმ კუთხეში, სადაც ინდოეთის ოკეანე და აღენის ყურე ერთდებიან. კუნძული სოკოტრა, ყველაზე დიდი თავისი მოცულობით ამ კუნძულების ჯგუფში და ძირითადად დასახლებული არაბებით, იაკუთის დროსაც დასახლებული ყოფილა ქრისტიანი არაბებით (იაკუთი, III, გვ. 102). ჰარქანდი, განმარტავს იგივე იაკუთი, ზღვაა შორეულ ინდოეთში, ინდოეთის აღმოსავლეთ ნაწილში, ინდოეთსა და ჩინეთს შუა (იაკუთი, IV, გვ. 963). შესაძლებელია, ეს არის ბენგალის ყურე.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინი თავის ნაშრომებში ასახელებს დაახლოებით ორმოცდაათზე მეტ ავტორს, რომელთაგან ზოგიერთის თხზულებები დაკარგულია და ჩვენამდე ვერ მოუღწევია. ამდენად ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომებს ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ მათ საშუალება მოგვცეს გავცნობოდით ჩვენთვის უცნობ XIII ს. წინამორბედ აღმოსავლელ მწერლებს და ნაწილობრივ მაინც შევსებულიყო ის ხარვეზი აღმოსავლური ლიტერატურის ისტორიაში, რომელიც, სამწუხაროდ, ალბათ დღესაც კი არსებობს.

ზოგი არაბი ავტორის სახელებსა და მათ ნაშრომებში არსებულ მასალას ჩვენს მიერ ამოკრებილ მასალაშიც შევხვდებით. მათ შორის ზაქარია ალ-ყაზვინი ასახელებს ისეთ არაბ მწერლებსაც, რომელთა ცნობების სინამდვილე დღესაც ეჭვქვეშ არის დაყენებული ზოგი სპეციალისტის მხრივ. ასეთთა რიცხვს მიეკუთვნება, მაგ., სალლამ ათთარჯუმანის მოგზაურობა გოგისა და მაგოგის კედელთან ხალიფა

ალ-ვასიკის დროს (227/842—232/847 წწ.). ანდა მისარ იბნ მუჰალჰილის მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში. მათზე ახლა მეტს არაფერს ვამბობთ, ვინაიდან შენიშვნებში სათანადოდ არის განხილული საკითხთან დაკავშირებული მასალა.

ქვემოთ იმასაც დავინახავთ, რომ მოტანილ მასალებში ისეთი ცნობებიც არის მოთავსებული, რომელთაც თავის დროზე ქართველ ისტორიკოსთა ყურადღება მიიქცეის. უპირველესად ყოვლისა მხედველობაში გვაქვს ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობა თამარ მეფის სახელოვანი მხედართმთავრის ივანე მხარგრძელის ლაშქრობის თაობაზე ხლათში. როგორც ცნობილია, ამ ლაშქრობის ისტორია დაწვრილებით აქვს განხილული აკად. ივ. ჯავახიშვილს თავის ნაშრომში „ქართველი ერის ისტორია“ (II, თბ., 1965, გვ. 281—282). ქალაქზე ლაშქრობისას ივანე ათაბაგი ტყვედ ჩაუვარდა ხლათელებს და ამ ფაქტთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილს რამდენიმე ვარიანტი მოყავს (კირაკოზ განძაკეცი, აბუ ალ-ფიდა, ზაქარია ალ-ყაზვინი), თუ რა უნდა ყოფილიყო მიზეზი ივანე მხარგრძელის ტყვედ აყვანისა ხლათელთა მიერ. როგორც ვიცით, აკად. ივ. ჯავახიშვილი ზაქარია ალ-ყაზვინის მიერ მოტანილ ცნობას ემხრობა და აღნიშნავს, რომ ამ არაბი ავტორის ცნობა უფრო სწორი უნდა იყოს კირაკოზ განძაკეცისა და აბუ ალ-ფიდას ცნობებთან შედარებით. შენიშვნებშიც ვიმეორებთ და ახლაც აღვნიშნავთ, სამწუხაროა, რომ ჩვენი სასიქადულო ისტორიკოსი არ წიუთითებს კი, თუ რატომ მიაჩნდა მას ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობა ივანე ათაბაგის ტყვედ ჩავარდნის შესახებ უფრო სწორი.

ასეთია ძალზე მოკლედ ზაქარია ალ-ყაზვინის როგორც კოსმოგრაფ-გეოგრაფის შემოქმედების დასასიათება და წინამდებარე ნაშრომში მოტანილი მასალის ზოგადი შინაარსი. თქმულის ერთგვარად შევსების მიზნით ქვემოთ მოგვაქვს იმ ზოგიერთი ნაშრომის სია, რომელნიც ან უშუალოდ ეხებიან ზაქარია ალ-ყაზვინის თხზულებებს, ანდა გარკვეული კავშირი აქვთ განსახილველ საკითხთან. ვფიქრობთ, ეს საშუალებას მისცემს მკითხველს ზაქარია ალ-ყაზვინის შემოქმედებით დაინტერესების შემთხვევაში უფრო ახლოს გაეცნოს ამ მეტად მიმზიდველი არაბი მწერლის მემკვიდრეობასა და თავისებურებებს.

1. И. Ю. Крачковский, Арабские географы и путешественники, Известия государственного географического общества, LXIX, № 5, 1937.¹

2. И. Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1957.

3. А. Д. С е д е л ь н и к о в, Арабская книга в царской казне, Сб. статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова, Л., 1934.

4. В. Р а й т — П. К. К о к о в ц о в, Краткий очерк истории сирийской литературы. Перевод с английского К. А. Тур а е в о й, под редакцией и с дополнениями прсф. П. К. К о к о в ц о в а, СПб, 1902.

5. М. А m a r i, Bibliotheca arabi-sicularaccolta da Michele Amari, Versione italiana, I, Torino e Roma, 1880.

6. J. A n s b a c h e r, Die Abschnitte über die Geister und wunderbaren Geschöpfe aus Qazwini's Kosmographie zum ersten Male ins Deutsche übertragen und mit Anmerkungen versehen, Kirhhain, 1905.

7. F. S. B o d e n h e i m e r, Materialien zur Geschichte der Entomologie bis Linné, I—II, Berlin, 1928—1929.

8. R. B l a c h è r e, Extraits des principaux geographes du Moyen Âge, Bibliotheca arabica publiée par la Faculte des Lettres d'Alger, VII, Paris — Beyrouth, 1932.

9. C. B r o c k e l m a n n, GAL, I.

10. E. A. B r o w n, A Literary History of Persia from Firdaws to Sa'di, Vol. II, London, 1906.

11. E. A. B r o w n, History of Persian Literature under Tartar Dominion (A. D. 1265—1502), Vol. III, Cambridge, 1920.

12. C a r r a d e V a u x, Les penseurs de l'Islam, II, Paris, 1921.

13. E. H o n i g m a n n, Die sieben Klimata und die πόλεις ἐπισημοί, Heidelberg, 1929

14. Ḥudūd al- 'Ālam, The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H.—982 A. D. Translated and explained by V. M i n o r s k y with the Preface by V. V. B a r t h o l d (1930) translated from the Russian, London, 1937 (Gibb Memorial Series, N. S., XI).

15. M. R e i n o u d, Géographie d'Aboulféda, I, Introduction générale à la Géographie des Orientaux, Paris, 1848.

16. J. R u s k a, Zur geographischen Literatur im islamischen Kulturbereich, Geographische Zeitschrift, XXXIII, 1927.

17. G. S a r t o n, Introduction to the History of Science, II, From Rabbi ben Ezra to Roger Bacon, Parts I-II, Baltimore, 1931.

18. M. S t r e c k, Al-Ḥazwīnī, E I, II.

19. Fr. T a e s c h n e r., Die Psychologie Kazwini's (Dissertation Kiel), Tübingen, 1912.

20. Fr. T a e s c h n e r., Die geographische Literatur der Osmanen, ZDMG, 77(2), 1923.

21. Fr. T a e s c h n e r., Djughrāfiya, EI, N E, II.

* * *

ტექსტის თარგმნისას ჩვენ ვცდილობდით რაც შეიძლება ახლოს ვყოფილიყავით დედანთან. მაგრამ ამავე დროს ყოველმხრივ ვეცადეთ თარგმანში შეძლებისდაგვარად დაგვეცვა ქართული ენის ნორმები და სტილი და არავითარ შემთხვევაში არ აღმოვჩენილიყავით კლასიკური არაბული ენის წინადადებებისათვის დამახასიათებელი წყობის ტყვეობაში, რასაც, სამწუხაროდ, ზოგჯერ აქვს ხოლმე ადგილი მსგავს ნაშრომებში.

ვეცადეთ მინიმუმამდე დაგვეყვანა აგრეთვე ტრანსკრიბირებული საკუთარ, გეოგრაფიულ სახელთა, არაბულ ტერმინთა თუ თხზულებათა სახელწოდებები. მათ ტრანსკრიპციას ვიძლევეთ მხოლოდ თარგმანში, ტექნიკური მიზეზების გამო ისიც მხოლოდ გრძელ ხმოვნებს, და იშვიათად შესავალსა და შენიშვნებში. ამიტომ არის, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის სახელს ნაშრომის ტექსტში ვიძლევეთ მხოლოდ ისე, როგორც იგი ქართულად გამოითქმის.

ამასთან ერთად არ უნდა იყოს გასაკვირველი, თუ როგორც არაბულ ტექსტში, ასევე მის ქართულ თარგმანში შევხვდებით განმეორებებს. საქმე ის არის, რომ წარმოდგენილი მასალა, როგორც აღინიშნა, ზაქარია ალ-ყაზვინის ორი ფაქტიურად დამოუკიდებელი ნაშრომიდან არის ამოკრებილი და ამიტომ თვით არაბი კოსმოგრაფის შრომებში აქვს ადგილი განმეორებებს. ჩვენთვის საინტერესო მასალა ჩვენც მთლიანად და უცვლელად მოგვაქვს წინამდებარე ნაშრომში ისე, რომ იგი არ გვიცდია შეგვეკვეცა.

ქართული თარგმანი

2. უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

ქართული თარგმანი წიგნიდან

„აჯა'იბ ალ-მასხუკათ ვა ღარა'იბ ალ-მავჯუდთ“

I

ხ ა ზ ა რ თ ა ზ ღ ვ ა¹. ესაა ტაბარისტანისა² და ჯურჯანის³ ზღვა. ორივე მის აღმოსავლეთით მდებარეობს. ჩრდილოეთით ხაზართა ქვეყანაა⁴, დასავლეთით ალანები⁵ და კავკასიონია⁶, სამხრეთით ალ-ჯაბალი⁷ და დაღლამია⁸. იგი დიდი ფართო ზღვაა. მას არც ერთი ზღვა არ უერთდება დედამიწაზე. თუ კაცი ამ ზღვას შემოუვლის, იმ ადგილს დაუბრუნდება, საიდანაც (მოგზაურობა) იწყო. იგი დაუოკებელი ზღვაა, სწრაფად დამლუბველი, ხშირად და ძლიერ მღელვარე. მას არა აქვს მოქცევა და უკუქცევა. მასში არავითარი

127

მარგალიტი და ძვირფასი ქვები არ მოიპოვება. მასში არც დასახლებული კუნძულებია. მაგრამ მასშია კუნძულები უღრანი ტყეებით, წყლებითა და ბუჩქნარებით. მათზე არაა ადამიანი⁹. ამბობენ, ამ ზღვის წრეხაზი 1500 ფარსახია, სიგრძე — 800 მილი, სიგანე — 600 მილი¹⁰. იგი ელიფსის ფორმისაა. (ახლა) მისი კუნძულებისა და ცხოველთა შესახებ ზოგ რამეს მოვყვებით.

128

თ ა ვ ი ი მ კ უ ნ ძ უ ლ ე ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ , რ ო მ ლ ე ბ ი ც ა ბ უ ჰ ა მ ი დ ა ლ - ა ნ დ ა ლ უ ს ი მ ¹¹ ნ ა ხ ა . ი გ ი ა მ ბ ო ბ ს : ა მ ზ ღ ვ ა შ ი ფ ი ს ი ვ ი თ შ ა ვ ნ ი ა დ ა გ ი ა ნ ი მ თ ა ვ ნ ა ხ ე ¹² . ზ ღ ვ ა მ ა ს გ ა რ ს უ ვ ლ ი ს . ა მ მ წ ვ ე რ ვ ა ლ ზ ე გ რ ძ ე ლ ი ხ ვ რ ე ლ ი ა , სა ი დ ა ნ ა ც წ ყ ა ლ ი გ ა მ ო დ ი ს . ა მ წ ყ ა ლ თ ა ნ ე რ თ ა დ გ ა მ ო დ ი ს წ ი ნ წ ი ლ ი ს მ ს გ ა ვ ს ი ო ქ რ ო ს დ ა ნ ი კ ი ¹³ . ზ ო გ ჯ ე რ ი გ ი მ ე ტ ი ა ნ ნ ა კ ლ ე ბ ი (ზ ო მ ი ს ა ა) . ხ ა ლ ხ ი ს გ ა ს ა კ ვ ი რ ვ ე ბ ლ ა დ (ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ვ ა) მ ხ ა რ ე ე ბ შ ი მ ი ა ქ ვ თ . გ ვ ე ლ ე ბ ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ი . ა ბ უ ჰ ა მ ი დ ი ა მ ბ ო ბ ს : ი გ ი ხ ს ე ნ ე ბ უ ლ ი შ ა ვ ი მ თ ი ს ა ხ ლ ო ს მ დ ე ბ ა რ ე ო ბ ს . ე ს ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ი ა , რ ო მ ე ლ ი ც გ ვ ე ლ ე ბ ი თ ა ა ს ა ვ ს ე . მ ა ს ზ ე ბ ე ვ რ ი ბ ა ლ ა ხ ი ა , ე რ თ მ ა ნ ე თ ზ ე გ ა დ ა ხ ლ ა რ თ უ ლ ი მ რ ა ვ ა ლ ი გ ვ ე ლ ს გ ა მ ო ა რ ა ვ ი ს შ ე უ ძ ლ ი ა მ ა ს ფ ე ხ ი დ ა ა დ გ ა ს . ზ ღ ვ ი ს

ფრინველი კვერცხებს გველებს შორის დებს. გველები კი კვერცხებს ზიანს არ აყენებენ. ვნახე ხალხი, რომელთაც ხელში მაგარი ლერწამი ან ჯოხი ეკავათ და გველებს მიწიდან იღებდნენ იმ მიზნით, რომ ფეხი დაედგათ, გველებში გაევლოთ და ფრინველთა კვერცხები და ბარტყები აეღოთ. გველები კი ზიანს არავის აყენებდნენ. ს უ ლ ე ბ ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ი. აბუ ჰამიდი ამბობს: ეს ის კუნძულია, რომელზეც არც ადამიანი და არც რაიმე ნადირია. ამბობენ, მას სულელები დაეუფლნენ. მასზე ხმები ისმის და მიახლოვებას ვერავინ ბედავს.

სი ძ ა ქ შ ჰ ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ი¹⁴. აბუ ჰამიდი ამბობს: იგი დიდი კუნძულია. მასზე წყაროები, ხეები, უღრანი ტყეები და სასმელი წყლებია. მასზე გარეული საჭდომი ცხოველებიცაა. აქ ენდრო ხარობს და ყველა ქვეყანაში გააქვთ. ზღვის აღმოსავლეთ (ნაპირთან) იგი ახლოსაა. მასზე ოღუზი თურქები გადასახლდნენ. იმ უთანხმოების გამო, რომელიც (თურქულ) ტომთა შორის ჩამოვარდა, და (ოღუზი თურქები) ამ კუნძულზე (გადასახლებით) მათ გამოეყვნენ¹⁵. ც ხ ვ რ ე ბ ი ს კ უ ნ ძ უ ლ ი. სალლამ ათ-თარჯუმანი¹⁶, ალ-ვასიკ ბილლაჰის¹⁷, მართლმორწმუნეთა ამირის, წარგზავნილი ხაზართა მეფესთან, ამბობდა: ჩვენ ვნახეთ კუნძული, რომელიც ხაზართა და ბულგართა¹⁸ შორის მდებარეობს. მასზე მთის ცხვრები კალიებივითაა. სიმრავლის გამო მათ გაქცევა არ ძალუძთ. როცა იმ კუნძულს ხომალდები მიადგნენ, მონადირებულ იქნენ ისინი იმდენი, რამდენიც ალლაჰმა ისურვა. ესენი არიან მსუქანი ცხვრები და ბატკნები. ამ კუნძულზე სხვა ცხოველები მე არ მინახავს. მასზე წყაროები, ბალახი და მრავალი ხეცაა, და ქება ალლაჰისა მას, ვინც თავის სიმდიდრეს ვერ მოთვლის.

თ ა ვ ი ც ხ ო ვ ე ლ თ ა შ ე ს ა ხ ე ბ. ჰყვებიან, რომ ალ-ვასიკ ბილლაჰმა, მართლმორწმუნეთა ამირმა, თითქოს სიზმარში ნახა ზუჟ ალ-კარნაჰის¹⁹ ჯებირი დანგრეულიყო, რის გამო იგი ძლიერ შეწუხდა და იმ ჯებირთან ამბის გასაგებად სალლამ ათ-თარჯუმანი გაგზავნა. სალლამი ამბობს: ჩემი გზავრობისას ხუთ დღეს ხაზართა მეფესთან შეეჩერდი და მასთან უცნაური ამბავი ვნახე. იგი მასში მდგომარეობს, რომ მათ ვეებერთელა თევზი დაიჭირეს, ყური გაუხვრიტეს, შიგ თოკი გაუყარეს, (შემდეგ) თოკი გამოიღეს, თევზის ყური გაიხსნა და

შიგნიდან მშვენიერი წითური გრძელთმიანი ლამაზი გარეგნობის გოგონა გამოვიდა. მას ხელი მოჰკიდეს და ხმელეთზე გამოიყვანეს. იგი სახეში იცემდა, თმებს იგლეჯდა და გაჰკიოდა. ალლაჰმა მას სხეულის შუაში, ჰიპიდან მუხლამდე, სქელი ტანსაცმლის მსგავსი თეთრი გარსი შეუქმნა, თითქოს იგი მისი ტანის შუა ნაწილის მტკიცე

საბურველი იყო. იგი მანამ დააკავეს, სანამ არ გარდაიცვალა²⁰. ეს ამბავი მე ბევრ წიგნში ამოვიკითხე, მათ შორის აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსის „ქითაბ ალ-‘ჯა’ბში“²¹, რომელიც მან ვაზირ იბნ ჰუბაჰრასათვის²² შეთხზა. როგორც თავში აშ-შამის ზღვის შესახებ²³ იყო მოხსენიებული, (ხაზართა ზღვის ცხოველებს განეკუთვნება) აგრეთვე დიდი დრაკონი. ჰყვებიან, რომ იგი ამ ზღვიდან ამოდის ხოლმე მსგავსად შავი ღრუბლებისა და ხალხი მას ხედავს. ამათგან იყო ის, ვინც ჰყვებოდა, რომ იგი მრისხანე ქარია, ზღვის ფსკერზე წარმოშობილი და ქარიშხლად აღმართული. როცა მიწას აცილდება, დატრიალდება, თან მტვერს აიტანს, და მიწაც გაიპობა. შემდეგ ჰაერში წაგრძელებული და ხალხს ჰგონია, რომ იგი შავი დრაკონია, შავი ზღვიდან ამოსული ან ღრუბლებიდან და უკუნეთიდან (წარმოშობილი), და ქარს დაემსგავსა. ამ (ხალხიდანაა) აგრეთვე ის, ვინც ჰყვებოდა, რომ იგია ცხოველი, რომელიც ზღვის ფსკერზე იყო, დიდი გახდა და ზღვის ცხოველებს ავნო. მაშინ ალლაჰმა მაღალმა მას ღრუბლები მოუვლინა, რომლებმაც იგი ზღვიდან ამოიყვანეს და გადაიყვანეს. იგი მოეღვარე შავი გველივითაა, რომლის დანაშაული არც ერთ დიდ ნაგებობას ან ხეებს ისე ვერ ჩაუვლის, თუ წინ არ წარუძღვა. ზოგჯერ სულს მოითქვამს და დიდ ხეებს დაწვავს. შემდეგ მას ღრუბლები აჯაღჯასა და მჯაღჯათან²⁴ გადაადგებენ და მასთან დანებითა და ჯაყვებრთ წარსდგებიან. მას თავისთვის ყოველი ჩამოჭრის ერთი წლის ჭაკვებს. ამ სიტყვის მსგავსი იბნ აბბასაც აქვს ნათქვამი²⁵. ამ თავს საკვირველი მოთხრობით დავასრულებთ. იგი მასში მდგომარეობს, რომ ხოსრო ანუშირვანმა კეთილშობილმა²⁶, როცა ბალანჯარის ჯებირი²⁷ დაამთავრა და იგი გაამაგრა, ამით ძალიან გაინარა და ბრძანა სამეფო ტახტი ჯებირზე დაედგათ, მასზე ავიდა და განადიდა და აქო ალლაჰი. შემდეგ თქვა: ო მეუფეთა მეუფე, ამ საზღვრის გადაკეტვა და მტრის შეკავება შენ შთამაგონე. მერე საჩუქარი გაიღო, ნაგებობისაგან შემობრუნდა და ღრმა თაყვანი სცა. შემდეგ ნოსზე მოეწყო, წამოწვა და თქვა: ახლა დავისვენებ, ე. ი. ხაზართა თავდასხმისაგან და თურქთა წვალებისაგან. მერე წათვლიმა და ზღვიდან სიგრძით იმ მხარის დამცველად ვარსკვლავი წარმოდგა და მასთან ერთად ღრუბელი აღიმართა, რომელმაც სინათლე დაფარა. მაშინ ხოსროელებმა სასწრაფოდ თავიანთ მშვილდებს მიმართეს. ანუშირვანს გაელვიდა და იკითხა: რა მოგივიდათ? მათ უთხრეს, რაც ნახეს. მან თქვა: იარაღისაგან თავი შეიკავეთ. ალლაჰს, ძლიერსა და დიდებულს, ჩემთვის სამშობლოდან გამგზავრება თორმეტნახევარი წლით არ შთაუგონებია. შემდეგ ზღვის ერთ-ერთ ცხოველს თავისუფლება მისცა, და ხოსროელები გაეცალ-

ნენ: ის ვარსკვლავი კი ჯებირისაკენ გაემართა, სანამ ზემოთ არ აღვიდა. შემდეგ თქვა: ო, მეფეო, მე ამ ზღვის ერთ-ერთი ცხოველი ვარ. მე ეს საზღვარი ჯებირით შვიდჯერ გამაგრებული და შვიდჯერვე დანგრეული ვნახე. ალლაჰმა მაღალმა გვამცნო, რომ რომელიღაც მეფე, მისი სიცოცხლე შენი სიცოცხლეა და მისი გამოსახულება შენი გამოსახულებაა, საზღვარს გაამაგრებს და მას სამუდამოდ გაამაგრებს. ეს მეფე შენ ხარ, და ალლაჰმა შენი ზრუნვა და დახმარება სტეპის მიმართ კეთილჰყო. შემდეგ იგი გაუჩინარდა, თითქოსდა ზეცაში გაფრინდა ან წყალში შთაინთქა. წარმატების მფარველი ალლაჰია.

157 ორი მთა ალ-ჰარისი და ალ-ჰუვაჯარისი²⁸. ორი მთა არმინიაში. მათზე ასვლა არ შეუძლია ადამიანს. ამბობენ, რომ ისინი არმინიის მეფეთა სასაფლაოა და მათი განძი მათთან ერთადაა. ბრძენმა ბალინასმა²⁹ მას თილისმა გაუკეთა, რათა იგი ხელთ არავის ეგდო. იბნ ალ-ფაკიჰი³⁰ ჰყვებოდა, რომ არმინიაში მდინარე არ-რასსზე 1000 მაღინა იყო³¹. მათ ალლაჰმა მოციქული გაუგზავნა, რომელსაც მუსას³² ეძახდნენ, იგი არაა მუსა იბნ იმრანი³³, და მათ მან ალლაჰისაკენ მოუწოდა. მათ კი იგი ცრუდ გამოაცხადეს და უარ-ჰყვეს. მაშინ ალლაჰმა ალ-ჰარისი და ალ-ჰუვაჯარისი ადგილიდან დაძრა და მათ წინააღმდეგ გაგზავნა. ამბობენ, რომ არ-რასსის მცხოვრებნი ამ ორი მთის ძირას არიან.

163 საბალანის მთა³⁴. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი ამბობს: ესაა აზარბაჯანის მთა, ქალაქ არდაბილის ახლოს, ყველაზე მაღალი მსოფლიოს მთათა შორის. მომდინარეობს თხრობა ალლაჰის მოციქულისაგან, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, რომ იგი ამბობდა: ის ვინც წაიკითხა: „დიდება კი ალლაჰს, როცა გილამდებათ და როცა გითენდებათ!“ მისი სიტყვაა: „აი თქვენ გამოხვალთ!“³⁵. ალლაჰი გაიღებს მისთვის წყალობას ყოველი (მის მიერ წაკითხული ყურანის) გვერდისათვის. საბალანის მთაზე თოვს ხოლმე. ჰკითხეს: ო ალლაჰის მოციქულო; რაა საბალანი? მან თქვა: მთაა არმინიასა და აზარბაჯანს შორის. მასზე სულების ერთ-ერთი წყარო და მოციქულთა ერთ-ერთი საფლავია. ამბობს აგრეთვე: მთის მწვერვალზე დიდი წყაროა. მისი წყალი ძლიერი სიცივის გამო გაყინულია. მთის ირგვლივ ცხელი წყაროებია. მათკენ ავადმყოფები მიემართებიან. მთის ფერდობზე მრავალი ხეა. ამ ხეებს შორის ხშირი ბალახია. არც ერთ ცხოველს არ შეუძლია ამ ხეების ფოთოლი ჭამოს. თუ შეჭამს, იმწამსვე კვდება. ცხოველთაგან მიმავალი ცხენები, ვირები, ძროხები და ცხვრები ვნახე. როცა მათ მივუახლოვდი, გაიქცნენ, ბელურებიც კი (გაფრინდ-

ნენ). მეგონა მათ სულები იცავდნენ. იგი ამბობს: მთის ძირას სოფე-
ლია. მის ყადის აბუ ალ-ფარაჯ იბნ აბდ არ-რაჰმან ალ-კასირი ალ-არ-
დაბილის³⁶ შევხვდი და თქვა: ისინი მხოლოდ სულებმა შექმნეს. იგო-
ნებენ, რომ მან სოფელში ცნობილი მისგითი ააშენა. მეჩეთისათვის
საძირკვლის ბოძები დაჭირდა და ერთ დღეს გათენებისას მისგითის
კართან მტკიცედ ნაკეთები საუკეთესოდ გამოთლილი ქვის საძირკვ-
ლები ნახა.

კ ა ბ კ ი ს მ თ ა³⁷. ესაა მთა, რომელიც ბაბ ალ-აბვაბს³⁸ და ალ-
ლანთა ქვეყანას³⁹ ემეზობლება და არ-რუმის ქვეყნამდეა⁴⁰ გადაჭიმული.
ის ხაზარებს ირანის ქვეყნისაგან გამოჰყოფს. ამ მთაში გასასვლელი
იყო, საიდანაც ხაზარები გადმოდრიდნენ და ირანის ქვეყანასა და აზარ-
ბაიჯანში, თვით ჰამადანსა⁴¹ და ალ-მავსილშიც⁴², გადადიოდნენ. როცა
ხოსრო ანუშირვანი კეთილშობილი გამეფდა, ხაზართა მეფეს⁴³ დაე-
ზავა, მისი ქალიშვილი შეირთო და ყველა საშუალება გამოიყენა,
ვიდრე ამ გასასვლელში მაგარი ჯებირი არ გააკეთა, და მას თილის-
მაც გაუკეთა. (ეს გასასვლელი) ჩვენს დრომდე გამაგრებულია. ამ ჯე-
ბირის აღწერისას ზოგი ამბობს, რომ მისი ბოლო ზღვაშია და სრულ-
ყოფა (სწორ) ხაზში, რომელშიც ეშმაკობა არაა მოწყობილი. იგი
შვიდ ფარსახზე იყო გადაჭიმული ბორცვოვან ადგილამდე, რომლის
გადალახვა ადვილი არაა. იგი გამოთლილი ოთხკუთხოვანი ქვის ნა-
გებობაა. ყველაზე პატარა ქვა 50 ნაბიჯზე ნაკლები არაა. დამაგრებუ-
ლია ლურსმნებითა და ტყვიით. ამ შვიდ ფარსახზე შვიდი გზა ააგო.
ყოველ გზაზე მადინა ააშენა და მცველებად სპარსელი მეომრები ჩა-
ასახლა. რკინის კარები გაუკეთა. (თითოეული გზის) დაცვა ას კაცს
მიანდო, მაშინ როდესაც მანამდე 100 000 კაცი იყო საჭირო. შემდეგ
სამეფო ტახტზე გაიმართა, ალლაჰს მადლობის ნიშნად თაყვანი სცა
იმის გამო, რაც ალლაჰმა მას საკუთარი ხელით დაუმთავრა, და თურ-
ქთა ბოროტებისაგან გაანთავისუფლა. ზურგზე გადაგორდა და თქვა:
ახლა დავისვენებ!⁴⁴ ალ-ბუჰთური⁴⁵ ამბობს: როცა თავის ყასიდაში
„ას-სინნია“ მან მეფე ანუშირვანის ძალა მოიხსენია, განსაზღვრა დრო
მისი ჩასვლისა ბაბ ალ-აბვაბს

მისი დაკეტილი კარი ალ-კაბკის მთაზეა
ხილატისა და მუქსის ადგილსამყოფელამდე.

მ უ ქ ს ი⁴⁶. ქალაქის სახელია. თავში ბაბ ალ-აბვაბის შესახებ ამ
ზღუდეს ამაზე უფრო ვრცლად განვმარტავთ, თუ ალლაჰი მაღალი ის-
ურვებს.

ა ზ ა რ ბ ა ჯ ა ნ ი ს მ დ ი ნ ა რ ე⁴⁷. მუჰამმად იბნ ზაქარია არ-რაზი⁴⁸
იგონებს აბუ ალ-კასიმ ალ-ჯაჰჰანის „ალ-მასნლიქ ვა ალ-მამნლიქ აშ-შარ-

170

171

172

კნეას“ ავტორის (ნაამბობს)⁴⁹, რომ აზარბაჯანში მდინარეა, რომლის წყალი მიედინება, ქვავდება და ქვის ფილებად იქცევა. „თუჰქათ ალ-ლარᵛ'იბის“ ავტორი⁵⁰ აგრეთვე ამბობს: აზარბაჯანში მდინარეა, რომლის წყალი პატარა და დიდ მაგარ ქვებად იქცევა.

179 ა რ-რ ა ს ს ის მდინარე⁵¹. აზარბაჯანში კარგად ცნობილი დიდი მდინარეა. წყალი ძლიერად მიედინება და მის ფსკერზე ბევრი ქვაა. ზოგი მათგანი წყალში ჩანს, ზოგსაც წყალი ფარავს. მასში ხომალდები არ დაცურავენ. მას საშინელი ციცაბო ნაპირები და დიდი ქვები აქვს, მისადგომები არა აქვს. იგონებენ, რომ ვინც მდინარე არ-რასსზე ფეხით გადასულა, თუ თავის ფეხს ქალის ზურგს გაუხახუნებს, რომელსაც მშობიარობა უჭირს, იმწამსვე შობს. ყაზვინში⁵² ერთი თურქმენი კაცი იყო, სახელად ალ-ხალილი, რომელმაც ასე გააკეთა, და წარმატება ჰქონდა. იგონებენ აგრეთვე, რომ მდინარე არ-რასსი, თუმცა მისი ფსკერი ქვებიანია, ყურადღებიანია დამხრჩვალთა მიმართ. მასში მოხვედრილი ცხოველთა უმეტესობა (უვნებელი) ამოდის. საკვირველებათაგან, რომელნიც დაეხამ იბნ იბრაჰიმმა⁵³, აზარბაჯანის ბატონმა, მოიგონა. იგი ამბობს: ჩემს ლაშქართან ერთად არ-რასსის ხიდზე გადავდიოდი და, როცა ხიდის შუა ადგილზე მივედი, ფეხით მიმავალი ქალი დავინახე. მას სახვევებში გახვეული ბავშვი მიჰყავდა. იგი მზიდავმა ჯორმა მიამწყვდია. მაშინ (ქალი) შიშისაგან ხიდზე წაიქცა და ბავშვი მდინარეში გადაუვარდა. იგი წყალში მოგვიანებით ჩავარდა

180 იმის გამო, რომ ხიდსა და წყლის ზედაპირს შორის დიდი მანძილია. შემდეგ (ბავშვი) ჩაიძირა, ცოტა ხნის შემდეგ ამოტივტივდა, მიჰქონდა და ესხმებოდა რა მას წყალი. (ბავშვი) მდინარის ქვებს, რომელნიც მასში ძალიან ბევრია, გადაურჩა. იმ ადგილზე მრავალი არწივია. ამ მდინარის ციცაბო ნაპირებზე მათ ბუდეები აქვთ. როცა ბავშვი წყლის ზედაპირზე ტივტივებდა, იგი არწივმა შეამჩნია, დაიჭირა და ბრჭყალები მის სახვევებში დაებლანდა. (არწივმა) იგი კლდეზე გაიყვანა. მე ერთ-ერთ ჯგუფს ვუბრძანე, რომ არწივს დადევნებოდნენ. (ასეც) გააკეთეს. მეც გავემართე. და როცა არწივი მიწაზე დაეშვა და სახვევების დაგლეჯას შეუდგა, მას ხალხი წამოეწია, დაუყიყინეს და დაედევნენ, ვიდრე თავი არ დაანებებდინეს. (არწივი) გაფრინდა, ხოლო (ბავშვი) მიწაზე დატოვა. ჩვენ მასთან მივედით, და აი იგი, უვნებელი, ტიროდა. ჩვენ ის დედამისს დავუბრუნეთ. ალლაჰია გონივრული აზრის ხელის შემწყობი.

180 მ დ ინ ა რ ე ზ ა ქ ვ . ო რ ი⁵⁴. მდინარეა აზარბაჯანში, მარანდის⁵⁵ ახლოს. იგი დიდი მდინარეა. მას ცხენოსანი ვერ გადალახავს, განსაკუთრებით გაზაფხულზე. როცა (მდინარე) მარანდს უახლოვდება, უკვა-

ლოდ იკარგება და ოთხ ფარსახზე⁵⁶ მიწის ქვეშ მიედინება. შემდეგ მიწის ზედაპირზე გამოდის. ამის შესახებ აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზნ ალ-ფაკარ ალ-ალავი ალ-მარანდის⁵⁷ აქვს მოთხრობილი, ალლაჰიმც გაუხანგრძლივებს მას სიცოცხლეს!

ორი მდინარე შაჰრუზი და ისტიდრუზი⁵⁸. ორი მდინარეა, რომელთაც აზარბაჯანის მთებში აქვთ დასაბამი. რაც შეეხება შაჰრუზს, ძალიან ძლიერი დინება აქვს და დინებისას ქვებისა და კენჭების საშინელი ხმა შორი მანძილიდან ისმის. რაც შეეხება ისტიდრუზს, მშვიდია და შაჰრუზზე უხვია. ჰყვებიან, რომ, თავისი ძლიერი დინებისა და უგუნურობის მიუხედავად, შაჰრუზი საშიში არაა. ისტიდრუზი, სიმშვიდისა და სიჩუმის მიუხედავად, დამლუპველია. ორივე მთების შუაგულში მიედინება. ჯილანამდე⁵⁹ ერთი დღის სავალ გზაზე ისინი ერთმანეთს ერწყმიან და დიდ მდინარეს ქმნიან, რომელიც ჯილანში შედის. მასზეა მის (მცხოვრებთა) სმა და ხვნათესვა დამოკიდებული. მისგან მრავალი შენაკადი გამოიყოფა. რაც ჯილანს არ ესაჭიროება, ხაზართა ზღვას უერთდება.

მდინარე ალ-ქურრი⁶⁰. მდინარე არმინიძასა და არ-რანს შორის, რომელსაც სათავე ჯურჯანის ქვეყანაში⁶¹ აქვს. შემდეგ ალლანთა მხარიდან აბხაზთა ქვეყანას⁶² ჩაუვლის. მერე ქალაქ თიქლონს ჩაუვლის, რომელსაც შუაზე ჰყოფს, შემდეგ—ჯანზასა და შამქურს⁶³, და ბარზა'ას კარიბჭესთან მიედინება. შემდეგ არ-რასს ერთვის. არ-რასსი მასზე პატარაა. ბარზა'ადან სამ ფარსახზე (დაშორებით)⁶⁴ ხაზართა ზღვას უერთდება იმ ადგილას, სადაც აშ-შურმაჰიჯია⁶⁵, რომელიც დამარილებული ქვეყნებში გააქვთ. იგი თევზის ერთ-ერთი ჯიშია. (თევზების ორ ჯიშს) ად-დარაკინსა⁶⁶ და ალ-უშბს⁶⁷ უწოდებენ. ორივე ეს თევზი ამ მხარეში ყველა ჯიშის თევზს ჯობია. ჰყვებიან, რომ ალ-ქურრი მშვიდობიანი მდინარეა. მასში ჩავარდნილი ცხოველთა უმეტესობა უვნებელი რჩება. ერთ-ერთმა ნაკჯუვანელმა ფაკიჰმა მომიყვა. იგი ამბობდა: ალ-ქურრში ჩვენ ვნახეთ დამხრჩვალნი, რომელსაც წყალი მიათრევდა. ხალხი მის დასაჭერად გაეშურა და დაეწია. სიცოცხლის ნიშანი მას კიდევ შერჩენოდა. მშრალზე გამოიტანეს, მოსულიერდა და იკითხა: ეს რა ადგილია? უთხრეს: ნაკჯუვანია. მან თქვა: წყალში მე ამა და ამ ადგილას ჩავვარდი. მასსა და ნაკჯუვანს შორის ხუთი თუ ექვსი დღის სავალია. შემდეგ საჭმელი მოითხოვა. საჭმლის მოსატანად წავიდნენ და (ამ დროს) კედელი, რომლის ქვეშ იგი იჯდა, თავს დაენგრა და მოკვდა. ხალხი მდინარის კეთილშობილებითა და კედლის უსამართლობით გაოცებული იყო⁶⁸.

184

184

აზარბაჯანის წყარო⁶⁹. „თუჰათ ალ-ლარა'ბში“ (ავტორი) ამბობს: აზარბაჯანშია წყარო, საიდანაც წყალი გამოდის და იგი ქვად იქცევა. ხალხი აგურის ყალიბს იღებს, ამ წყლით ავსებს, იგი ადვილად გადააქვთ და წყალი ყალიბში ქვასავით აგურად იქცევა.

ზარვანდის წყარო⁷⁰. არმინიაშია, აყროლებული ტბის ახლოს⁷¹. იგი სავსებით კეთილშობილია. საქმე ისაა, რომ ადამიანი ან ცხოველი, რომელსაც ჭრილობები აქვს და მასში ჩაიყურყუმალავებს, მალე მათ მოშუშებულსა და თავის წყლულებს შეხორცებულს ნახავს. თუნდაც, რომ მათ ქვემოთ დასუსტებული ძვლები, დაფარული შუშის ნამტვრევები და ღრმად ჩაფლული ხიწვები იყოს, ღრმულები იღება და იქიდან ბალღამი და (ყოველგვარი) სხვა (სიბინძურე) გამოიყოფა. ადამიანი იკურნება და მათი უბედურებისაგან დაცულია. ესაა ცნობილი გამოცდილი რამ. მისკენ ხალხი მხარეებიდან მიილტვის.

შირქირანის წყარო⁷². შირქირანი ალ-მარალას ერთ-ერთი სოფელია, მისგან ორი დღის გადასასვლელზე. იქ ორი წყაროა. მათგან წყალი უხვად გადმოდის. მათ შორის ერთი წყრთაა. ერთი წყაროს წყალი უკიდურესად ცივია, მეორესი — უკიდურესად ცხელი. მათ შესახებ ალ-ფაკიჰ ჰასან ალ-მარალიმ⁷³ მაცნობა. ალლაჰიმც ეხმარება მას.

ალ-ფურათის წყარო⁷⁴. არზან არ-რუმთანაა ახლოს. ვინც გაზაფხულზე მისი წყლით იბანავებს, იმ წელს ავადმყოფობებისაგან დაცულია.

კუტურის წყარო⁷⁵. კუტური ციხე-სიმაგრეა აზარბაჯანში. აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზნ ალ-ფაკარიმ⁷⁶ მომიყვა, რომ მის ახლოს მრავალი ძალიან ცხელი აბანოა. მათკენ სამკურნალოდ (სხვადასხვა) მხარეებიდან ავადმყოფები მიემართებიან.

ქანქალას წყარო⁷⁷. აზარბაჯანშია, ქალაქ ხუვაადასთან. აშ-შარიფ იბნ ზნ ალ-ფაკარიმ მომიყვა, რომ იგია წყარო, საიდანაც ძალიან ბევრი წყალი გამოდის, ზაფხულში ცივი, ზამთარში ცხელი.

ვაშლას წყარო⁷⁸. ხუვაადას ერთ-ერთი სოფელია აზარბაჯანში. იქ არის წყარო. ვინც მის წყალს შესვამს, იმწამსვე, რაც მუცელშია, ყველაფერს ანელებს. თუნდაც რომ რაიმე მარცვალი ჰქონდეს გადაყლაპული, თუ ეს წყალი დააყოლა, მაშინვე გამოვა.

დასსნ ჯიმიანის წყარო⁷⁹. არზან არ-რუმსა და ხილატს შორის ადგილია, რომელსაც დასსი ჯიმიანს უწოდებენ. იქ არის წყარო, საიდანაც წყალი უხვად გამოდის. მისი ხმა შორიდან ისმის. თუ მას ცხოველი მიუახლოვდა, იმწამსვე კვდება. მის ირგვლივ, რამდენიც

აღლაპმა ისურვა, მკვდარ ფრინველებსა და ნადირებს პოულობენ. იქ (მცველია) დანიშნული, რომელიც უცხოელს მასთან მიახლოვებას უკრძალავს.

ბ ი ჯ ა ნ ი ს ჭ ა⁸⁰. დარბანდის ახლოსაა, ცნობილია. ეს ის ჭაა, რომელშიც აფრასიდაბმა ბორკილებდადებული ბიჯან იბნ ქურზადი დაატყვევა და ჭას დიდი ქვა დაადო. მაშინ მისკენ მალულად რუსთამ ძლიერი გაეშურა, (ტყვე) მოიტაცა და იგი ირანის ქვეყანაში ჩაიყვანა. ამის შესახებ ცნობილი გრძელი ამბავი არსებობს⁸¹.

ჯ ა ნ ბ ა დ ა კ ი ს ჭ ა⁸². ჯანბადაკი სოფელია მარალას ოლქში. მას-ღა და დავინის ციხე-სიმაგრეს⁸³ შორის ფარსახზე ნაკლებია. იქ არის საოცარი ჭა, საიდანაც მრავალი მტრედი ამოდის. ჭაზე ბადეა გადებული, რომელშიც მტრედები ცვივა, რამდენსაც აღლაპი ისურვებს. ეს ის ჭაა, რომელსაც ფსეკრი არა ქავს. მარალას ერთ-ერთმა ფაკიჰმა მომიყვა, რომ მათ ერთი კაცი ჩაგზავნეს მტრედების მდგომარეობის გასაგებად. იგი ხუთას წყრთაზე⁸⁴ ჩავიდა, შემდეგ ამოვიდა და მოყვა, რომ მან იქ ვერავითარი მტრედი ვერ იხილა, მძიმე ჰაერი იგრძნო და ქვემოთ შუქი და მკვდარი ცხოველების მრავალი ნაშთი დაინახა⁸⁵.

198

198

ქართული თარგმანი წიგნიდან

„ნსარ ალ-ბილად ვა ახბარ ალ-‘იბად“

II

189

აზარბაჯანი¹. ვრცელი მხარეა კუჭისტანსა² და არ-რანს შორის. იქ მრავალი ქალაქი, სოფელი, მთა და მდინარეა. იქ არის საბალანის მთა³. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი ამბობს, რომ ეს მთა აზარბაჯანშია, ქალაქ არდაბილის ახლოს, ყველაზე მაღალი მსოფლიოს მთათა შორის. მომდინარეობს თხრობა ალლაჰის მოციქულისაგან, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, რომ იგი ამბობდა: ის, ვინც წაიკითხა: „დიდება კი ალლაჰს, როცა გილამდებათ და როცა გითენდებათ!“ მისი სიტყვაა: „თქვენ გამოხვალთ!“ ალლაჰი გაიღებს მისთვის წყალობას ყოველი (მის მიერ წაკითხული ყურანის) გვერდისათვის⁴. საბალანის მთაზე თოვს ხოლმე. ჰკითხეს: ო ალლაჰის მოციქულო, რაა საბალანი?“ მან თქვა: მთაა აზარბაჯანსა და არმინიფას შორის. მასზე სამოთხის ერთ-ერთი წყარო და მოციქულთა ერთ-ერთი საფლავია. იგი აგრეთვე ამბობდა: მთის მწვერვალზე დიდი წყაროა. მისი წყალი ძლიერი სიცივის გამო გაყინულია. მთის ირგვლივ ცხელი წყაროებია. მათკენ ავადმყოფები მიემართებიან. მთის ფერდობზე მრავალი ხეა. მათ შორის ბალახია, რომელსაც ვერცერთი ცხოველი ვერ ეკარება. თუ რომელიმე მათგანი მიეკარა, გარბის, და თუ შეჭამა, კვდება. მთის ძირას სოფელია. მის ყადის აბუ ალ-ფარაჯ იბნ აბდ არ-რაჰმან ალ-არდაბილის⁵ შევხვდი და მან თქვა: მას მხოლოდ სულეები იცავენ. მან აგრეთვე მოიგონა, რომ მათ სოფელში მეჩეთი ააგეს და მისგითისათვის საძირკვლის ბოძები დაჭირდათ. გაუთენდათ და მეჩეთის კართან საუკეთესო გამოთლილი ქვის საძირკვლები იყო. იქ არის არ-რასის მდინარე⁶. იგი დიდი მდინარეა, ძლიერი დინებით. მის ფსკერზე დიდი ქვებია. მასში გემები არ დაცურავენ. მას საშინელი ციცაბო ნაპირები და ლოდები აქვს. იგონებენ, რომ ვინც მდინარე არ-რასსზე ფეხით გადასულა, თუ თავის ფეხს ქალის ზურგს გაუხახუნებს, რომელ-

საც მშობიარობა უძნელდება, შობს. ყაზვინში? ერთი მოხუცი თურქმენი კაცი იყო, სახელად ალ-ხალილი, რომელმაც ასე გააკეთა, და წარმატება ჰქონდა. დაესამ იბნ იბრაჰიმი⁸, აზარბაჯანის ბატონი, ჰყვებოდა: იგი ამბობდა: ჩემს ლაშქართან ერთად არ-რასის ხიდზე გადავდიოდი და, როცა ხიდის შუა ადგილზე მივედი, ქალი დავინახე, რომელსაც სახვევებში გახვეული ბავშვი მიჰყავდა. მზიდავმა ჯორმა მას წიხლი ჰკრა, და (ქალს) ბავშვი წყალში გადაუვარდა. წყალში იგი დიდი ხნის შემდეგ ჩავარდა იმის გამო, რომ ხიდსა და წყლის ზედაპირს შორის დიდი მანძილია. მერე (ბავშვი) ჩაიძირა, ცოტა ხნის შემდეგ ამოტივტივდა, მიჰქონდა და ესხმებოდა რა მას წყალი. (ბავშვი) მდინარის ქვებს გადაურჩა. მდინარის ციცაბო ნაპირზე არწივებს ბუდეები ჰქონდათ. როცა ბავშვი ამოტივტივდა, იგი არწივმა შეამჩნია, დაიჭირა და კლანჭები მის სახვევებში დაებლანდა. (არწივმა) იგი კლდეზე გაიყვანა. ერთ-ერთ ჯგუფს მე ვუბრძანე, რომ არწივს დადევნებოდნენ. მეც გავემართე. და როცა არწივი მიწაზე დაეშვა და სახვევების დაგლეჯას შეუდგა, მას ხალხი წამოეწია და დაუყიყინა. (არწივი) გაფრინდა, ხოლო (ბავშვი) დატოვა. ჩვენ მასთან მივედი და აი იგი, უვნებელი, ტირის. ბავშვი დედას დავუბრუნეთ. აგრეთვე იქ, მარანდის ახლოსაა მდინარე ზაქვირი⁹, რომელსაც ცხენოსანი ვერ გადალახავს. როცა (მდინარე) მარანდის¹⁰ უახლოვდება, უკვალოდ იკარგება და ოთხ ფარსახზე მიწის ქვეშ მიედინება. შემდეგ მიწის ზედაპირზე გამოდის. ამის შესახებ აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზნ ალ-ფაკარ ალ-ალავი ალ-მარანდის¹¹ აქვს მოთხრობილი. იქ (კიდევ ერთი) მდინარეა. მუჰამმად იბნ ზაქარია არ-რაზი¹² ჰყვებოდა ალ-ჯადჰანის „ალ-მასალიქ ალ-მაშრიკინდას“ ავტორის (ნათქვამს)¹³, რომ აზარბაჯანშია მდინარე, რომლის წყალი მიედინება და ქვავდება და ფართო ქვებად გარდაიქნება. „თუჰჰათ ალ-ლარა'იბის“ ავტორი¹⁴ ამბობს. აზარბაჯანშია

მდინარე, რომლის წყალი დიდ და პატარა, მაგარ და გლუვ ქვებად სქელდება. იქაა აგრეთვე წყარო. „თუჰჰათ ალ-ლარა'იბის“ ავტორი ამბობს: აზარბაჯანშია წყარო, საიდანაც წყალი გამოდის და ქვებად სქელდება. ხალხი ამ წყლით აგურის ყალიბს ავსებს. შემდეგ მას ცოტა ხნით ტოვებს და წყალი ყალიბში ქვასავით მაგარ აგურად იქცევა¹⁵.

არ და ბ ო ლ ი¹⁶. ქალაქია აზარბაჯანში, გამაგრებული, კარგი ნიადაგით, სასმელი წყლით, რბილი ჰავით, გარეგნულადაც და ბუნებითაც, მრავალი მდინარით. ამასთან ერთად იქ არავითარი ნაყოფიანი ხე არაა. ქალაქი ფართო ღია ადგილზე მდებარეობს. ამ ღია ადგილს მთლიანად გარს მთები არტყია. მათსა და ქალაქს შორის ყველა

მხრიდან ერთი დღის სავალია. მის საკვირველებათაგან ის არის, რომ თუ ამ დღია ადგილზე ხე დაირგა, არ გაიხარებს. ეს არის იმ საიდუმლოების გამო, რომელიც უცნობია. (ქალაქი) ფაჰრუზ მეფემ¹⁷ ააშენა. მღებარეობს ზღვიდან ორი დღის (სავალ გზაზე). მათ შორის ძნელი გასასვლელია ძალიან დიდი უღრანი ტყით. აქ ხე-ტყეს ჭრიან, რომლისგან ლანგარებს, დიდ ჯამებსა და ფინჯანებს (ამზადებენ). მათ დასამზადებლად ქალაქში ბევრი ხელოსანია¹⁸. საკვირველებათაგან, რომელნიც აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსიმ მოიგონა. იგი ამბობს: ქალაქგარეთ მოედანზე თითქოსდა რკინისაგან დამზადებული 200 რატლზე¹⁹ დიდი ლოდი ვნახე. როდესაც ქალაქის მცხოვრებლებს წვიმა დაჭირდებოდათ, ამ ქვას დროგზე დებენ, ქალაქში გადააქვთ და წვიმაც მანამ მოდის, სანამ ქვა (ქალაქშია). როცა მას გამოიტანენ, წვიმა წყდება. ყველა ქალაქისაგან განსხვავებით იქ ძალიან ბევრი თავგია, და იქაა კატების დიდება! მას სავაჭრო ბაზარი აქვს, სადაც (მუშტრებს) ხმამაღლა (კატების საყიდლად) მოუწოდებენ. ეს კატები მონადირენი არიან, გაწვრთვნილნი, არ გარბიან და არ ქურდობენ. (ქალაქში) ვაჭრები, ხარჩები და დალალები არიან. იქ (კატების) მომთვინიერებელნი და მწვრთნელებიც არიან. ცნობილი ჰაქიმი სინდი იბნ შაჰიქი²⁰ ამბობს: არ შევუწუხებდვარ მდაბიოთ ისე, როგორც ამ კატების პატრონებმა შემაწუხეს, რომლებიც კატას იყენებენ, რომელიც შინაურ ფრინველსა და მტრედებს ჭამს და გვირტების, კაკბებისა და გარეული მტრედების გალიას ანგრევს. მას დიდ ქოთანში ათავსებენ, თავს უკრავენ, შემდეგ მიწაზე დაუშვებენ, ეგების (კატა) შემომვლელმა აიღოს, მას გალიაში შინაურ ფრინველთან ერთად ათავსებენ და შემომვლელს შინაური ფრინველისაგან ათავისუფლებინებენ. და როცა მას გაოცებული მყიდველი დაინახავს, გაიფიქრებს, რომ მან საწადელს მიაღწია, იყიდის რა მას დიდ ფასად, და რომ, როცა მას სახლში მიიყვანს, მის ეზოს ეშმაკი, რომელიც მისი და მისი მეზობლის ყველა ფრინველს ჭამს, თავს დაანებებს და სახლში არ დარჩება არაფერი ის, რაც ქურდობას ჩადის, აფუჭებს და ამტვრევს, და იგი მღელვარებათაგან განთავისუფლდება. არდაბილის მცხოვრებლები ღორმუცელებად არიან ცნობილი. ვილაც ვაჭარი ჰყვებოდა.

194 იგი ამბობდა: იქ მე ცხენოსანი ვნახე. მის წინ დოლები და ბუკები იყო. ვიკითხე მის შესახებ და მითხრეს, რომ იგი ცხრა რატლი ბრინჯისა²¹ და ძროხის თავის შეჭმაზე დანიძლავდა. მან (ასეც) გააკეთა. არდაბილის რატლი 1040 დირჰამია. დამზადების შემდეგ მათი ბრინჯი სამმაგი ხდება, და იგი დაძლია²².

უ რ მ ნ ე ა²³. გამაგრებული ადგილია აზარბაჯანში, მრავალი ნა-
ყოფით, ბევრი სიკეთით. მის ახლოსაა ტბა, რომელსაც ურმიდის ტბას
უწოდებენ. ეს ტბა უსიამოვნო სუნისაა. მასში თევზი არაა. ტბის შუა-
ში კუნძულია. მასზეა სოფლები, მთები და ძლიერი ციხე-სიმაგრე,
რომლის ირგვლივსაა სანახები, სადაც სახნავ-სათესი მიწებია. კუნძუ-
ლის წრეხაზი 50 ფარსანია²⁴. იქიდან თუთიის მსგავსი მარილი ამოაქვთ.
(ტბის) აღმოსავლეთ ნაპირზეა წყაროები, საიდანაც წყალი გამოდის.
როცა მას ჰაერი ეწევა, გარეთ გამოდის. მის საკვირველებათაგან, რო-
მელთაც „თუჰჰათ ალ-ღარაბის“ ავტორი იგონებს, ის არის, რომ ურ-
მიდის ტბის ჭაობებშია თევზი, რომლის ქონისაგან და ცვილისაგან სან-
თელს ღებულობენ. იგი თავისუფალი გემის კიდეზე იდება. წყალში
სვლისას იგი ცარიელია. ამ სანთლების სინათლეზე თევზები მიდიან
და გემში მანამ ცვრიან, სანამ

გემი თევზებით არ აივსება. გემი ღრმაა, ასე, რომ იქიდან თევზე-
ბიც კი ვერ ცვივან.

195

თ ი ბ რ ნ ზ ი²⁵. გამაგრებული ქალაქია, მყარი კედლებით. იგი ახ-
ლა აზარბაჯანის მთავარი ქალაქია. იქ ბევრი მდინარე და ბაღია, რო-
მელნიც მას გარს ეკვრიან. ვარსკვლავთმრიცხველები ჰყვებიან, რომ
მას თურქებმა ვერ მიაყენეს ზიანი, ვინაიდან მისი ჰოროსკოპი მო-
რიელია, პატრონი კი — მარსი. საქმე დღემდე ისეა, როგორც უთქვამთ:
თურქებს თიბრიზს გარდა არ გადაურჩა აზარბაჯანის (არც ერთი) ქა-
ლაქი²⁶. იგი დასახლებული ქალაქია, მრავალი სიკეთით, სიმდიდრითა
და ხელოსნობით. მის ახლოს მრავალი საოცრად სასარგებლო აბანოა.
მათკენ ავადმყოფები და ქრონიკული დაავადებებით შეპყრობილნი,
რომელნიც სარგებლობას პოულობენ, მიემართებიან. იქიდან ქვეყნებ-
ში მდიდარი აბრეშუმის ტანსაცმელი, ოქრო-ქსოვილი აბრეშუმი, ატ-
ლასი, ქსოვილი და მონეტები გააქვთ. აზარბაჯანის უმეტესი ქალაქების
მონეტები სპილენძისაა, მოჭრილი ფალსებად და სწორ, მსუბუქ და
ბრწყინვალე ფულის ერთეულებად. როცა მათით ვაჭრობას მოისურ-
ვებენ ხოლმე, (ღირსეულ) საქონელს ყიდულობენ. მათით მცირე ნივ-
თის აღება სასარგებლო არაა. წარმოშობით მასთანაა დაკავშირებუ-
ლი აბუ ზაქარია²⁷ ათ-თიბრინი²⁷, რომელიც მრავალი ნაწარმოების
შესანიშნავი ავტორი იყო. როდესაც ნიზამ ალ-მულქმა²⁸ ბაღდადში
მედრესე „ან-ნიზამია“²⁹ ააშენა, წიგნთსაცავის მცველად აბუ ზაქა-
რია დანიშნეს. როცა ნიზამ ალ-მულქი ბაღდადს ჩავიდა, იგი მედრე-
სეს ეწვია დასათვალიერებლად. მას ყველა ქვეყნის დიდებულები და
წარჩინებულები ემსახურებოდნენ. (ნიზამ ალ-მულქი) მედრესეს დიდ
საკრებულო ადგილას დაჯდა, პოეტები კი ფეხზე იდგნენ,

227

თხზავდნენ. რა ხოტბებსა და მომწოდებელი ლოცავდნენ რა მას. მაშინ ერთ-ერთი კაცი წამოდგა, ნიზამ ალ-მულქს მიმართა და უთხრა: ეს ძალიან კარგია. შენი ხელით დასრულდა ის, რითაც შენ ვერავინ გავისწრებს. მასში ყველაფერი მშვენიერია, გარდა ერთი რამისა. ეს ისაა, რომ ზაქარიჟა ათ-თიბრიზია წიგნთ-საცავის მცველად. ესაა კაცი, რომლის შვილი ბავშვებს თავისკენ უხმობს ხოლმე. მაშინ აბუ ზაქარიჟა

228

ამ დიდ საკრებულო ადგილზე ღრმად დაიხარა. როდესაც ნიზამ ალ-მულქი წამოდგა, მედრესეს მზრუნველს ჰკითხა: როგორი ხელფასი აქვს აბუ ზაქარიჟას? უპასუხა: ათი დინარი აქვს³⁰. თქვა: გაუხადე მას ხელფასი თხუთმეტი დინარი. თუ ასეა, როგორც ითქვა, მისთვის ათი დინარი არაა საკმარისი. მაშინ აბუ ზაქარიჟა ამ უსამართლობის გამო მორცხვად დაიხარა და ამ მონანიებამ მას ყველა ცოდვა მიუტევა. იმ დღიდან ყოველი შეკრება და თავყრილობა (მხოლოდ) მოკრძალებითა და რილით ტარდება.

261

ს ა ლ ა მ ა ს ი³¹. ქალაქია აზარბაჯანში, თიბრიზსა და ურმიჟას შორის. იქ არის წყალი. ვინც განიბანს, კეთრისაგან განიკურნება. გამიგონია, რომ კეთრით დაავადებული მოსულელი იქ გაემგზავრა და ჯანსაღი, სუფთა სხეულით დაბრუნდა.

267

შ ო ზ ი³². ქალაქია აზარბაჯანში, მარალასა და ზანჯანს³³ შორის. მის'არ იბნ მუჰალჰილი³⁴ ამბობს: იქ ოქროს, ვერცხლის, ვერცხლის წყლის, ყვითელი დარიშხანისა და ტყვიის საბადოა. მას კედელი აქვს შემოვლებული. მის შუაში კი უძირო ტბაა. მე მასში 1400 წყრთის³⁵ (სიგრძის) ღუზა ჩავუშვი და ათას (ნაწილად) დაიმსხვრა, ვერ ჩააღწია რა (ფსკერს). მისი ფართობი დაახლოებით ჰაშიმური ჯარიბია³⁶. როცა მისი წყლით ნიადაგს რწყავენ, იგი იმწამსვე მაგარ ქვად იქცევა ხოლმე. იქ არის ცეცხლის ტაძარი, რომელთანაც მოგვებს მჭიდრო კავშირი აქვთ. აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე მისგან ცეცხლთაყვანის-მცემელთა ცეცხლი ინთება. (ტაძრის) გუმბათის თავზე ვერცხლის ნახევარმთვარეა. ამბობენ იგი თილისმთაა. მისი მოხსნა მრავალ დამპყრობელს სურდა, მაგრამ უძლური ყოფილან. ამ ტაძრის საკვირველებათაგან ის არის, რომ (ამ ცეცხლს) შვიდასი წელიწადია აჩაღებენ და იქ ნაცარი სრულიად არ უნახავთ და მისი საწვავი მასალა არასოდეს შეწყვეტილა. ამ ქალაქის საკვირველებათაგანაა ის, რომ როცა მას მტერი მიადგა, მან მის პირდაპირ მანჯანიკი დადგა. ლოდსატყორცნის ქვე-ბი კედლის გარეთ ეცემოდა და მას ვერ აღწევდა, ერთი წყრთის მანძილიდანაც რომ ესროლათ. მის'არის, რომელიც მოგზაური კაცი იყო, ქვეყნები შემოიარა, მათი საოცრებანი მოინახულა, და ამ ქვეყნების საკვირველებათა უმეტესობის (შესახებ ამბავი) მისგანაა გადმოცე-

მული, ამბობს. გარდა მის'არისა სხვებიც ჰყვებიან, რომ შიზშია აზარახშის ცეცხლი. ესაა მოგვთა დიდი ცეცხლი. მათმა მეფემ იგი ფეხით მოინახულა. წარმომოხობით იქიდანაა ცეცხლთაყვანისმცემელთა წინასწარმეტყველი ზარადუშითი. ამბობენ, რომ იგი საბალანის მთაზე წავიდა, გამოეყო რა ხალხს. მას სახელად ბასითამ სპარსულად (დაწერილი) ბარათი მიუტანა, მისი შინაარსი უკომენტატოროდ ვერ გაიგო და ქუშთასჰ იბნ ლაპრასაჰ იბნ ქაჯხუსრუს, სპარსთა მეფის, ეპოქაში³⁷ წინასწარმეტყველების მოხმობა იწყო. მასთან მისვლა მოისურვა, (მაგრამ) ვერ შეძლო. ქუშთასფი თავის აივანზე იჯდა, აივნის სახურავი გაიყო და ზარადუშითი ჩამოვიდა. ხალხი, რომელიც მეფესთან იყო, ვერ გაერკვა, გაიქცა და (ზოგს) მის გამო გული წაუვიდა. მეფე კი თავის ადგილიდან არ განძრეულა და ჰკითხა: შენ ვინ ხარ? უპასუხა: ზარადუშითი ვარ. თქვენთან მე ალლაჰის მოციქული ვარ. მაშინ მეფემ თქვა: ეს საოცრება, ე. ი. სახურავიდან ჩამოსვლა, ჩვენ ვნახეთ. მაგრამ ამით ვერ დავკმაყოფილდებით. არა, ჩვენ გვყავს სწავლულები და ბრძენები, რომელნიც დაგაკვირდებიან, და თუ შენს სიმართლეში დარწმუნდებიან, (მაშინ) შენს კვალს გავყვებით. ზარადუშითი დაკმაყოფილდა და მეფემ სწავლულებსა და ბრძენებს უბრძანა მისი სიტყვა მოესმინათ და მეფისათვის ეცნობებინათ. მათ მისი სიტყვა მოისმინეს და მეფეს უთხრეს: მისი სიტყვა ჩვენ მოვისმინეთ, იგი სწორია და გარდა ერთისა არაფერი დარჩა. მან თავისი წინასწარმეტყველების სასწაულმოქმედება მოითხოვა და დაუმატეს: ჩვენ ვამჯობინეთ, რომ მისი სხეული ჩვენთვის სასურველი წამლით დავფაროთ, ცოტაოდენი გამდნარი სპილენძი ავიღოთ, ბორკილები დავადოთ და მას ეს გამდნარი სპილენძი გადავასხათ. თუ დაიღუბება, მისი მდგომარეობა ჩვენთვის საკმარისი იქნება, და თუ ამას გადაურჩა, მაშინ მას აუცილებლად უნდა დავყვეთ. ამით ზარადუშითი დაკმაყოფილდა. მეფემაც ეს აზრი ირჩია. (ზარადუშითი) გააშიშვლეს, ბორკილები დაადეს და გამდნარი სპილენძი გადაასხეს. გამდნარმა სპილენძმა დინება იწყო.

მის ყოველ თმას ჩაეჭიდა და ვერაფერი უყო. ამ დინების გამო არიან ცეცხლთაყვანისმცემლები დალოცვილები. მაშინ მათ თქვეს: არა დარჩა რა, გარდა მისი მოწოდების შესრულებისა, და ქუშთასფმა ბრძანა მთელ სამეფოში ცეცხლის ტაძრები აეგოთ და ცეცხლი ყიბლისაკენ, არა დვთაებისაკენ, იქნა დანთებული. ეს სარწმუნოება ალლაჰის მოციქულის გამოჩენამდე, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, რჩებოდა. ამბობენ ახლა მისი ნაშთი სიჯისთანის ქვეყანაშიაო³⁸.

ა რ-რ 5 ნ ი³⁹. მხარეა აზარბაჯანს, არმინიასა და აბხაზთა ქვეყნებს შორის. იქ ბევრი ქალაქი და სოფელია. მისი მთავარი ქალაქია ჯანზა, შარვანი და ბაჟლაკანი. იქ არის მდინარე ალ-ქურრი. ეს მდინარე არმინიასა და არ-რანს შორისაა. სათავე ხაზარანის ქვეყანაში⁴⁰ აქვს. შემდეგ ჩაივლის აბხაზთა ქვეყანას ალ-ლანთა მხარიდან. ჩაივლის ქალაქ თიფლისს, ჰყოფს რა მას შუაზე, მერე — ჯანზას, შამქურსა და ბარზა'ას კარიბჭესთან ჩაედინება. შემდეგ არ-რასს იერთებს. არ-რასსი მასზე პატარაა. ბარზა'ადან სამი ფარსანის (მანძილზე) ადგილას ამ-შურამაჰაჯისა, რომელიც ქვეყნებში დამარილებული გააქვთ, ხაზართა ზღვას უერთდება. იგი ამ ადგილისათვის დამახასიათებელი კარგი თევზის ჯიშია. ჰყვებიან, რომ ალ-ქურრი მშვიდი მდინარეა. მასში მოხვედრილი ცხოველების უმეტესობა მშვიდობით გადარჩება ხოლმე. ამაზე ჰყვებოდა ერთ-ერთი ნაკვუვანელი ფაკიჰი. იგი ამბობდა: ალ-ქურრში ჩვენ ვნახეთ დამხრჩვალი, რომელიც წყალს მიჰქონდა. ხალხი სასწრაფოდ მის დასაჭერად გაემართა და დაეწია. მას სიცოცხლის ნაპერწკალი კიდევ შერჩენოდა. იგი ხმელეთზე გადაიტანეს, მოსულიერდა და დამშვიდდა. გვკითხა: ეს რა ადგილია? უთხრეს: ნაკვუვანია⁴¹. მან თქვა: წყალში იმ ადგილას მე ამგვარად ჩავვარდი. მასსა და ნაკვუვანს შორის ხუთი თუ ექვსი დღის სავალი იყო. საჭმელი მოითხოვა. (ხალხი) საჭმლის მოსატანად წავიდა. კედელი კი, რომლის ძირში იგი იჯდა, ემუქრებოდა თავზე დანგრევით. ხალხი მდინარის გულკეთილობითა და კედლის ვერაგობით გაოცებული იყო⁴².

331

ა რ ზ ა ნ ჯ 5 ნ ი⁴³. არმინიის ერთ-ერთი ქალაქია, კარგად დასახლებული, მრავალი სიკეთით. მისი მცხოვრებლები მუსლიმები

332

და ქრისტიანები არიან. იქ არის მთა. მასში გამოქვაბულია, რომლის ქერიდან წყალი ჩამოდის და ეს წყალი მაგარ და გლუვ ქვად იქცევა.

332

ა რ ზ ა ნ ა რ-რ 5 მ ი⁴⁴. არმინიის ქალაქთაგან ცნობილი ქალაქია, ხილატის ახლოს, ძველი ნაგებობებით. მასსა და ხილატს შორისაა ადგილი, რომელსაც მასსი ჯიშანს უწოდებენ. იქ არის წყარო, საიდანაც ჩუხჩუხით უხვად წყალი გამოდის. მისი ზმა შორიდან ისმის. თუ მას ცხოველი მიუახლოვდა, იმწამსვე კვდება. მის ირგვლივ, რამდენიც ალლაჰმა ისურვა, იმდენი მკვდარი ცხოველია. იქ მცველები არიან დანიშნული, რომლებიც უცხოელს მასთან მიახლოვებას უკრძალავენ. იქ არის ალ-ფურათის წყარო. ის ცნობილი დალოცვილი წყაროა. იგონებენ, რომ ვინც გაზაფხულზე მისი წყლით განიბანს, იმ წლის დაავადებებისაგან დაცული იქნება.

332

უ რ მ ი ა ა⁴⁵. აზარბაჯანის ქალაქთაგან დიდი ქალაქია, მრავალი სიკეთით, უხვი შემოსავლით. მის ახლოსაა ტბა, ცნობილი ურმიის

ტბის სახელით. ის არასასიამოვნო სუნისაა. მასში არც მცენარეულობა და არც თევზები. მისი წრიული ხაზი 50 ფარსახს შეადგენს⁴⁶. მისი საარსებო წყარო ამ ქვეყნის მთების ხეობებია. ტბის შუაში კუნძულია. ამ კუნძულზე გამაგრებული ციხე-სიმაგრეა. მის ირგვლივ სოფლები, შემოგარენი და ყანებია. ამ ციხე-სიმაგრის პატრონი აზარბაჯანის მმართველების წინააღმდეგ უმეტეს ხანს აჯანყებული იყო, ვინაიდან შეუძლებელი იყო მისი დამორჩილება. ამ ტბიდან თუთიის მსგავსი გემრიელი მარილი ამოაქვთ. მის აღმოსავლეთ ნაპირზე წყაროებია, რომლებიდანაც წყალი მოჩუხჩუხებს. როცა მას ჰაერი ეწევა, ქვავდება. (ამ წყაროებში) ცხოველია. მას „წყლის ძაღლს“ უწოდებენ⁴⁷. წარმოშობით მასთან არის დაკავშირებული შეიხი აბუ აჰმადი, მეტსახელად თაჯ ად-დინ ალ-ურმავი⁴⁸. იგი თავის დროზე უბაღლო იყო პრინციპებით, ფიკში, სიბრძნეში, სიტყვიერებაში, მჭერმეტყველი, კარგი მთხრობელი, ნაზი ბუნებისა და სიტყვამოსწრებული. მისი მრავალი შინაარსიანი კარგი ამბის, მოხდენილი ანდაზის, არაჩვეულებრივი შედარებისა და უცნაური ჰიპერბოლის საბაბით მასთან იკრიბებოდნენ ხოლმე. იგი ხშირად ამბობდა: თუ ხალიფა ალ-მუსთანსირ ბილაჰის⁴⁹ მრავალი წყალობით ამ ქვეყანას თათრები დაიცივენ, მაშინ უბედურებას ეს წყალობა ააცდენს. ეს თუ არა, ხვარაზმშაჰის ჯარები დაიცივენ, როგორც ალ-‘ირაკის ლაშქარი ელოდება. საქმე ისე მოხდა, როგორც ითქვა. როცა ალ-მუსთანსირი გარდავიდა და ეს წყალობა შესუსტდა, ისინი მოვიდნენ და გაიმარჯვეს. ჰყვებიან, რომ ერთ დღეს ეს შეიხი იბნ ალ-ვაზირ ალ-კუმისთან⁵⁰ შევიდა. იბნ ალ-ვაზირი გამჭრიახი, გამოცდილი იყო. მან შეიხს უთხრა: მე ვხედავ შენ ქოსა შამლუქებს ფლობ. ეს კი არაა შეიხთა წესი. შეიხმა უპასუხა: არც შენს წინაშე ჩემი ჯდომაა შეიხთა წესი. მაგრამ ეს ამის გამოა: ამქვეყნიური ფუფუნებისადმი ჩემი სიყვარული რომ არა, მე შენს წინაშე არ დავჯდებოდი.

არ მ ი ნ ნ ა ა⁵¹. მხარეა აზარბაჯანსა და არ-რუმს შორის, მრავალი ქალაქით, ციხე-სიმაგრითა და სოფლით.

მის მცხოვრებთა უმეტესობა ქრისტიანები არიან. იქ არის მრავალი საკვირველება. მათი უმრავლესობა მის ქალაქებთან და სოფლებთან ერთად მოვიგონე. რომელთაც აქ დევუმატებთ, ეს არის ალ-ჰარისისა და ალ-ჰუვაერისის მთა. მათზე ასვლა არავის შეუძლია. ამბობენ, ისინი არმინიანის მეფეთა სასაფლაოა, მათი ქონება და განძი მათთან ერთადსა. ბალინას ბრძენმა მათი თილისმა გაუყვია, რათა ისინი ხელთ არავის ეგდო იბნ ალ-ფაკიში ჰყვება, რომ არმინიანში მდინარე არარასსზე ათასი მადინა იყო და მათ ალლაჰმა მალაღმა მოციქულიც

332

333

სახელად მუსა, იგი არაა მუსა იბნ იმრანი, გაუგზავნა. მან მათ ალლაჰი მალაღისაჲკენ მოუწოდა. მათ კი მას სიცრუეში ბრალი დადეს და მის ბრძანებას ყური არ ათხოვეს. მაშინ მან მოუწოდა და ალლაჰმა მალაღმა ალ-ჰარისი და ალ-ჰუვაჯარისი ადგილიდან დაძრა და ორივენი მათ წინააღმდეგ გაგზავნა. ამბობენ, რომ არ-რასსის მცხოვრებნი ამ ორი მთის ძირში არიან. იქ არის აგრეთვე ტბა. მის 'არ იბნ მუჰალ-ჰილი ამბობს: ეს ტბა ნაკლებად სარგებლიანი, აყროლებულია. მასთან გამაგრებული ციხე-სიმაგრეებია. ამ ტბის ნაპირზე ადგილამდე, რომელსაც „ვალი ალ-ქურდს“⁵² უწოდებენ, საკვირველი ქვებია. იქ აგრეთვე (ადგილას), რომელიც სალამასს ეკვრის, ცხელი წყლის წყაროა. მას ზარავანდის წყაროს უწოდებენ. ეს ცხელი წყლის წყარო დიდებული, ვეებერთელა ზომისაა და ძალიან სასარგებლოა. იმიტომ, რომ თუ ჭრილობიანი და წყლულიანი ადამიანი ან ცხოველი მასში მოხვდება, განიკურნება და (ჭრილობები) ხორცდება. და თუ მასში დასუსტებული საცოდავი ძვლები და დაფარული წვივის ძვლები მოხვდება, ღრუმელები იღება, ყოველგვარი ჭუჭყი იწმინდება და (ჭრილობები) ხორცდება. მის 'არ იბნ მუჰალჰილი ამბობს: მე კაცს ვიცნობდი, რომელიც იქ წავიყვანე. მისი ავადმყოფობა ფუფხი იყო, სურავანდი, ჭვალი, მკრეჭელი სირსველი, ტკივილი წვივში და სახსრებში მოღუწება. მას აგრეთვე სხეულში შეზრდილი ისარი ჰქონდა. ჩვენ ყველას გვეშინოდა წუთი-წუთზე მისი სიკვდილისა. მან იქ სამ (ღღეს) დაჰყო, ისარი გვერდიდან გამოუვიდა და ავადმყოფობის ნაშთებისაგანაც განიკურნა. იგი (აგრეთვე) ამბობს: ამ ცხელი წყლის წყაროს კეთილი თვისება ისიც არის, რომ თუ ადამიანმა მისი წყალი შესვა, დაცულია დიდფთერისაგან და მეღანქოლიას იოლად ასუსტებს. „თუჰჰათ ალ-ლარაჰიბის“ ავტორი ჰყვება, რომ არმინიჯის ქვეყანაშია ცეცხლის სახლი, რომელსაც კირის სახურავი და სპილენძის წყალსადენი აქვს. წყალსადენს ქვემოთაა მარმალილოს დიდი აუზი. ამ სახლში მესაზღვრეები არიან. როცა ამ მხარეში წვიმები შემცირდება ხოლმე, ისინი ცეცხლს დაანთებენ და ამ სახლის სახურავს ბინძური წყლით გარეცხავენ, ვიდრე იგი წყალსადენით აუზში არ მოხვდება. შემდეგ ამ ჭუჭყიანი წყლით სახლს მოასხურებენ ხოლმე. ამასთან ერთად ცა ღრუბლებით იფარება და მანამ წვიმს, სანამ სახურავი, წყალსადენი და აუზი არ გაირეცხება. და (აუზიც) სუფთა წყლით ივსება.

აჰლუ ლჷნი ა⁵³. დიდი ქალაქია არმინიჯის მხარეში. მცხოვრებლები ქრისტიანები არიან. მის თავისებურებათაგან ის არის, რომ მის მცხოვრებლებში სპილოს დაავადება ვრცელდება სწრაფად, რადგან მათი საჭმელის უმეტესი ნაწილი კომბოსტოა, და მათში ჯირკვლები ბუნებრივია. მათ (ჩვეულებად) სტუმრის მომსახურება, სტუ-

მართმოყვარეობა და ბერებისადმი კეთილი მორჩილება აქვთ. ბერები კი მათ აბრუებენ. ამბობენ, როცა რომელიმე მათგანი ავად გახდება, ბერს მოაყვანინებს და ქონებას გადასცემს, რათა თავისთვის მონანიება ითხოვოს. მღვდელი მოვა, სამოსელს გადააფარებს და ავადმყოფი ჩადენილ ცოდვებს აღიარებს. მღვდელი კი შეერთებული ხელებით ზის. როცა ცოდვილი (აღსარებას) დაამთავრებს, (მღვდელი) სამოსელში ხელებს დაიბერტყავს, ვიდრე (ავადმყოფი) თავისი ცოდვებისაგან მთლიანად არ განთავისუფლდება. როცა მორჩება, მღვდელი სამოსელის კალთას აიკრეფს, გარეთ გავა და (კალთას) გადაიბერტყავს. ისინი კი ფიქრობენ, რომ მოწყალების (გალებითა) და მღვდლის ლოცვით ცოდვებისაგან განიკურნენ. ჰყვებიან აგრეთვე, რომ მათთან (ერთი) მადლია: თუ მამაკაცი ქალიშვილს ირთავს, სურვილს გამოთქვამს, რომ ნამუსის ახლისას (თან) ბერი იყოს, რათა მეუღლის დალოცვა ბერის ლოცვა-კურთხევით მოხდეს.

ბ ა ბ ა ლ - ა ბ ვ ა ბ ი⁵⁴. საკვირველი ქალაქია ხაზართა ზღვაზე, 340 კლდით ნაგები, წაგრძელებული. მის კედელს ზღვის წყალი აღწევს. მისი სიგრძე 2/3 ფარსახია⁵⁵, სიგანე კი — ისრის გაფრენის მანძილისა. მას რკინის კარები და მრავალი ბურჯი აქვს. ყოველ ბურჯზე მესაზღვრეთათვის და რელიგიური მეცნიერებებით დაკავებულთათვის დასაჯდომი ადგილია. კედელზე მცველები არიან, რომელნიც მტრისაგან იცავენ თავს. იგი ხოსრო ანუ შირვანმა კეთილმა აავო. იგი ერთ-ერთი დიდი პუნქტია, რადგანაც მრავალრიცხოვანია მტერი, რომელიც სხვადასხვა ჯურის ხალხთაგან მას გარს არტყია. ქალაქის გვერდით უგუნური მთაა, ცნობილი „აზ-ზანბის“ სახელით⁵⁶. მის მწვერვალზე ყოველ წელს ცეცხლის გასაჩაღებლად მრავალ შეშას აგროვებენ, თუ მტრის მოსვლის შესახებ არ-რანის, აზარბაჯანისა და არმინიფის მცხოვრებთა გაფრთხილება დასჭირდებათ ხოლმე. ხოსროელები ამ ადგილისადმი მისი დიდი მნიშვნელობისა და საშიშროების გამო დიდ ზრუნვას იჩენდნენ. აბუ ალ-აბბას ატ-ტუსი⁵⁷ ჰყვება, რომ ხაზარბმა

სპარსთა მეფის (საზღვარი), ვიდრე ჰამადანსა და მოსულამდე, გა- 341 დალახეს. როცა ხოსრო ანუ შირვანი გამეფდა, ხაზართა მეფესთან (ელჩობა) გავზავნა ქალიშვილი ცოლად და ორივენი თავიანთ მტრებთან (საბრძოლველად) დაყოფილიყვნენ სთხოვა. (ხაკანი) ამაზე დაეთანხმა. მაშინ ანუ შირვანმა თავისი ერთ-ერთი საუკეთესო მხევალი გამოძებნა, იგი ხაზართა მეფეს ვითარცა თავისი ქალიშვილი გაუგზავნა და თან ის გაატანა, რასაც მეფეთა ასულებს ატანენ ხოლმე. ხაკანმა კი ანუ შირვანს თავისი ასული გამოუგზავნა. როდესაც მასთან (ქალი) მივი-

და, ხაკანს მისწერა: ეგების შევხვდეთ და ჩვენს შორის სიყვარული დავაკანონოთ. (სპარსთა მეფეს) ამაზე იგი დაეთანხმა. მაშინ ისინი ერთმანეთს შეხვდნენ და რამდენიმე დღეს ერთად დაჰყვნენ. ანუშირვანმა თავის ერთ-ერთ დიდებულს უბრძანა სამასი მამაცი მებრძოლი შეერჩია და, როცა სიფხიზლე შესუსტდებოდა, ხაზართა ლაშქარს დასხმობდა, გადაეწვა, დაერბია და თავის ადგილს დაბრუნებოდა. მან (ასეც) მოიმოქმედა. როდესაც გათენდა, ხაკანმა ანუშირვანს (ბარათი) გაუგზავნა, რომ წუხელ შენ ჩემს ლაშქარს თავს დაესხიო. მაშინ ანუშირვანმა (პასუხი) გაუგზავნა, რომ ჩვენს მხრიდან ეს არ მომხდარა, შეისწავლე და გამოიძიეო. (ხაკანი) ასეც მოიქცა, მაგრამ ვერაფერი გაიგო. შემდეგ (ანუშირვანმა) რამდენიმე დღე დააყოვნა, მერე გაიმეორა, სამჯერ მოიმოქმედა და ყოველთვის ბოდიშს იხდიდა. მაშინ ხაკანმა თავის ერთ-ერთ დიდებულს დაუძახა და მას ის უბრძანა, რაც ანუშირვანმა თავის (დიდებულს) უბრძანა. და როცა (ასე) გაკეთდა, ანუშირვანმა (შეკითხვა) გაუგზავნა: რაა ეს? ამ ღამით ჩვენი ლაშქარი გაითელა. მაშინ ხაკანმა (ბარათი) გაუგზავნა, ეუბნებოდა რა: რა მალე აღელდი. ჩემს ლაშქარს ასე სამჯერ მოექცნენ, შენ კი ერთხელ მოგივიდა. მაშინ ანუშირვანმა მას (ბარათი) გაუგზავნა, ეუბნებოდა რა, რომ ეს მოიმოქმედა ხალხმა, რომელსაც ჩვენი (ურთიერთობის) გაფუჭება სურსო. მე საშენო აზრი მაქვს. ეს ისაა, რომ ნება ღამრთო ჩემსა და შენს შორის კედელი ავაშენო და მას კარები გავუკეთო. მაშინ შენს ქვეყანაში ვერ შემოვა გარდა მათი, ვინც შენ გსურს, და ჩემს ქვეყანაში ვერ შემოვა გარდა მათი, ვინც მე მსურს. ხაკანი ამაზე დათანხმდა და თავის სამფლობელოში გაემგზავრა. მაშინ ანუშირვანმა სიგანით 300 წყრთა, სიმაღლით კი, ვიდრე მთების მწვერვალებს არ მიაღწია, ქვისა და ტყვიისაგან კედლის მშენებლობა დაიწყო. შემდეგ იგი ზღვაში შეიყვანა. ამბობენ, რომ ტიკები გაბერა და მათზე მანამ აშენებდა, სანამ ისინი მიწაზე არ განმტკიცდნენ. შემდეგ ნაგებობა ზემოთ იქამდე მიიმართებოდა, ვიდრე იმას არ გაუსწორდა, რაც მიწის ზედაპირზე სიგანითა და სიმაღლით იყო. კედლის ერთ-ერთი მხარე ზღვაში გააკეთა, გაამაგრა და იგი შვიდ ფარსახზე უღრანი ტყის ადგილამდე განავრცო. იგი ძნელი გაუვალი მთაა. (კედელი) გათლილი ქვით აიგო. ყველაზე პატარა ზომა 50 კაცს გადაჰქონდა. ისინი ტყვიითა და ლურსმნებით დაამაგრა. ამ შვიდ ფარსახზე შვიდი გადასასვლელი გააკეთა, ყოველ გადასასვლელზე მადინა ააგო, მათში სპარსელი მეომრები ჩააყენა, ყოველ მადინაში — 100 კაცი დასაცავად, მაშინ როცა 100 ათასი კაცი იყო საჭირო. შემდეგ თავისი ტახტი ჯებირზე, რომელიც ზღვაში თვითონ გააკეთა, მოათავსა და ალლაჰს მადლიერებით

თაყვანი სცა იმის გამო, რაც მან საკუთარი ხელით დაასრულა, და იგი თურქთა ბოროტებისა და მათ თავდასხმებს გადაარჩინა. (ანუშირვანი) ზურგზე დაწვა და თქვა: დროა დავისვენო! ქალაქი ბაბ ალ-აბ-ვაბი იმ ქალაქთაგანია, რომელსაც სპარსელები დარბანდს უწოდებენ. იქაა გამოსახულებანი, რომელნიც თილისმაა თურქთა უკუსაგდებად. თურქთა ჯარები იმ მხარიდან შემოსვლას არ წყვეტდნენ და ირანის ქვეყანას აოხრებდნენ. როდესაც ეს ჯებირი ანუშირვანმა ააგო და თილისმა გაუკეთა, (არავის) უთქვამს, რომ იმ მხარიდან თურქები შემოსულიყვნენ.

ბ ა დ რ ი⁵⁸. ოლქია არ-რანსა და აზარბაჯანს შორის, ხშირი ნის- 344
ლით. ცა იქ იშვიათად არის მოწმენდილი. ბაბაქ ალ-ხურრაამის⁵⁹ გამო-
სვლას ალ-მუთასიმ ბილლაჰის⁶⁰ დღეებში იქ ჰქონდა ადგილი. იქ არის
სადგომი კაციისა, სადაც, ვინც კი ალლაჰს მაღალს თხოვნით მიმართავს,
შესმენილ იქნება. იგონებენ, რომ მის ქვემოთ დიდი მდინარეა. თუ
მასში ვინმე, შეპყრობილი ძველი ციებ-ცხელებით, განიბანს, განიკურ-
ნება.

ბ ა რ ზ ა ა⁶¹. არ-რანის დიდი ქალაქია, კვადრატულ ფარსახზე 344
შეტი. იგი კუბაზ მეფემ დააარსა. იგი ნაყოფიერია, ჯანსაღი, მდიდარი
ხილით. იქ მიხაკი, თხილი და წაბლია. იქ არის აგრეთვე ერთ-ერთი
ჯიში, რომელსაც დარკალს უწოდებენ. ამპურას ზომისაა. ტკბილია.
ამ ადგილს გარდა იგი არსად არ მოიპოვება. მის ახლოსაა ალ-ქურრი.
მასში შურმაჰაჯას იჭერენ და ყველა ქვეყანაში გააქვთ. იქ არის აგ-
რეთვე სიმაგრითა და მუხლის სიმტკიცით ქვეყანაზე საუკეთესო ჯო-
რები. იქ არის ქურქის ბაზარი, რომელიც ბაბ ალ-აქრადთან კვადრა-
ტული ფარსახის (ფართობზე) ყოველ კვირა დღეს იმართება. იქ ხალ-
ხი ყველა მხარიდან იყრის თავს, და მას სავაჭროდ (ყოველთვის) უბ-
რუნდებოდნენ. ეს ძველი აღწერაა. რაც დღევანდელ დღეს შეეხება,
მისი. უმეტესი ნაწილი დანგრეულია, იქ მხოლოდ მრავალი საუკეთე-
სო ძეგლია და მისი მცხოვრებლების სილატაკე თვალში საცემია. ეს
შაგალითი პატივისცემას გვასწავლის. დიდება მას, ვინც ცვლის და
თვით არ იცვლება, ვინც წარხოცს და თვით არ წარიხოცება.

ბ ა ღ ლ ა კ ა ნ ი⁶². ცნობილი დიდი ქალაქია არ-რანის ქვეყა- 345
ნაში, გამაგრებული, მაღალი კედლით. იგი კუბაზ მეფემ ააშენა. ამ-
ბობენ, მასთან და არც მის ირგვლივ არც ერთი ქვა არაა. როდესაც
მისკენ თათრები გაემართნენ და მისი კედლის მიუდგომლობას წა-
აწყდნენ, მანჯანიკით მისი დანგრევა მოისურვეს, მაგრამ ქვა, რომელ-
საც კედელს ესროდნენ, ვერ ნახეს. დიდი ჭადრის ხეები ნახეს, მო-
ჩერხეს, ლოდსატყორცნი მათი ნაჭრები ჩადვეს და კედელს მანამ
ესროდნენ, სანამ კედელი არ დაანგრეეს, (ქალაქი) არ გაძარცვეს და

(ხალხი) არ ამოხოცეს. (ქალაქი) ახლა თავის დასახლებას დაუბრუნდა. წარმოშობით იქიდანაა მუჯირ ალ-ბაჰლაკანი⁶³, ღირსეული პოეტი კაცი. იგი ისფაჰანს⁶⁴ ჩავიდა და თავის ლექსში მოიხსენია, რომ ისფაჰანის მცხოვრებნი ბრმები არიან. ეს ისფაჰანის რა'ისმა⁶⁵ გაიგო და ისფაჰანის ყველა პოეტს უბრძანა, რომ მის შესახებ რაიმე გამოეთქვათ. ისინი (ასეც) მოიქცნენ. მაშინ კრებული შეიკრა და (მუჯირ ალ-ბაჰლაკანის) გაეგზავნა.

348

თიქლესი⁶⁶. გამაგრებული ქალაქია. მის იქით ისლამი არაა. იგი ხოსრო ანუ შირვანმა ააგო⁶⁷ და ისჰაკ იბნ ისმა'ილმა, ბანუ უმაჰას მავლამ⁶⁸, გაამაგრა. მას ალ-ქურრის მდინარე ჰყოფს. მისი მცხოვრებლები მუსლიმები და ქრისტიანები არიან. ალ-ქურრის ერთ-ერთ ნაპირზე ლოცვისაკენ მოუწოდებენ, მეორე ნაპირზე კი ზარს რეკენ. ჰყვებიან, რომ ქალაქი ფიჭვით იყო გადახურული. და როცა ალ-მუთავაქქილმა⁶⁹ ისჰაკ იბნ ისმა'ილთან საბრძოლველად იქ ბუღა⁷⁰ გაგზავნა, ისჰაკი ბუღასთან საომრად გამოვიდა. ბუღამ ცეცხლის წამკიდებლებს უბრძანა, მათ ქალაქს ცეცხლი ესროლეს და იგი გადაწვეს. ქალაქი მთლიანად დაიწვა, ვინაიდან ფიჭვის ხის იყო. დაიღუპა 50000 კაცი. მის საკვირველებათაგანაა ძალიან ცხელი აბანო, რომლისთვისაც წყალს არც აცხელებენ და არც ქაჩავენ, რადგან იგი ცხელ წყაროზეა აგებული. ერთ-ერთი ვაჭარი ჰყვებოდა, რომ ეს აბანო მუსლიმთათვისაა განკუთვნილი. მასში ურწმუნო სრულთად არ შედის⁷¹. ქრისტიანული რელიგია იქ აშკარაა და ქალაქიც მათ ოლქშია. იქ არის საკნები, ეკლესიები და დინარი, რომელსაც ფერფერას⁷² უწოდებენ. იგი სუფთა კარგად ჩაზნეჭილი დინარია. მასზე სირიული წარწერა და კერპთა გამოსახულებაა. ყოველი დინარი კარგი ოქროს მისკალია⁷³. არავის შეუძლია მისი გაყალბება. ის არის აბხაზთა ქვეყნის ფული და იჭრება მისი მეფეების მიერ. თიქლესიდან გააქვთ.

349

ვერცხლის წყალი, არყის ხე, (გაპყავთ) მონები და მორბენალი ცხოველები, (გააქვთ) მრავალნაირი ნაბდები, ტანსაცმელი, ფაქიზი ნოხები, ქვეშაგები, თხელი შალი, აბრეშუმი და მისთანანი.

350

ჯანბაზაკი⁷⁴. სოფელია მარაღას ოლქში. მასსა და ციხე რუვინ დიზს შორის ერთი ფარსახია. იქაა საოცარი ჭა, საიდანაც მრავალი მტრედი ამოდის. ჭის თავზე ბადეს გადებენ ხოლმე, რომელშიც უამრავი მტრედი ცვივა. ეს ჭა უძირთა. ერთ-ერთი მარაღელი ფაკიზი ჰყვებოდა, რომ მასში მათ ერთ-ერთი კაცი ჩავზავნეს, რათა მტრედების მდგომარეობა გაეგოთ. იგი 500 წყრთის სიღრმეზე ჩავიდა. მერე ამოვიდა და თქვა, რომ მან ვერაფერი დაინახა, მძიმე ჰაერი იგრძნო და მის ბოლოში შუქი და მრავალი

351

მკვდარი ცხოველი დაინახა⁷⁵.

მუსლიმთა საზღვარია ქართველებთან სიახლოვის გამო. იგი ქალაქია მრავალი სიკეთითა და უხვი შემოსავლით. მისი მცხოვრებლები სუნიტები არიან, უმწიკვლო, კეთილი და მორწმუნე ხალხი. ისინი თავიანთი ქვეყნის არც ერთ მცხოვრებს არ ტოვებენ ისე, თუ მათი რელიგიური სისტემისა და რწმენის არ იქნა. ასე, რომ მათთან მათი რელიგიური სისტემა და რწმენა აღრეული არაა. უმეტესობას მათთან იარაღისა და საომარი საჭურვლის მკეთებელნი შეადგენენ, ვინაიდან ისინი საზღვარზე, ურწმუნოთა ქვეყანასთან ახლოს არიან. იქ არის მდინარე კირდკასი⁷⁷, ქართველთა ოლქის მხრიდან გამომდინარე. იგი ექვს თვეს მიედინება და ექვს თვეს წყდება. მისი დინების დრო ცნობილია. ასევეა (ცნობილი) მისი შეწყვეტის (დრო). აბრეშუმის ჭიის გამოზრდაში და აბრეშუმის დამზადებაში მისი მცხოვრებლები გამოცდილი არიან. ჯანზას აბრეშუმი ხარისხით სხვა ქვეყნებისაზე მაღლა დგას. საკუთრივ ქალაქშია არხი, რომელიც ორი გზით მასში შედის. ერთი მათგანია ადგილი, ცნობილი ბაბ ალ-მაკბარას (სახელით)⁷⁸, მეორე — ბაბ ალ-ბარდა'ას (სახელით)⁷⁹. ბაბ ალ-მაკბარასთან წყალს იღებენ ხოლმე და მისით აბრეშუმს ღებულობენ, ზრდიან რა მის ფასს აბრეშუმთან შედარებით, რომელსაც ბაბ ალ-ბარდა'ას წყლით ღებულობენ. თუ ბაბ ალ-მაკბარას წყალს ბაბ ალ-ბარდა'ასთან წაიღებენ, არაფერს რგებს, და თუ ბაბ ალ-ბარდა'ას წყალს ბაბ ალ-მაკბარასთან წაიღებენ, სარგებლობა მოაქვს. მისი აბრეშუმი კარგი გამოდის. იქ, ერთ გადასასვლელზე, არის აგრეთვე ციხე-სიმაგრე ჰარაქ. მის ირგვლივ ბაღები, წყლები და ხეებია. მისი ჰაერი ზაფხულში კარგია. ზაფხულში ჯანზას მცხოვრებლები მისკენ მიემუშრებან. ყოველ მცხოვრებს (იქ) სახლი აქვს. იქ არის ერთი ადგილი, სადაც ჩერდებიან, ვიდრე სიცხე არ დაცხრება. ჯანზას დიდგვაროვანთ იქ მშვენიერი სახლები აქვთ. ისინი მდებარეობენ მდინარეზე, რომელსაც დარურანს უწოდებენ. მდინარე კი მთოდან ჩამოდის, რომელსაც მურას ეძახიან⁸⁰. იქ ხვლიკები მუდამაა. იგი ძალიან მაღალია. ჰყვებიან, რომ ყველა, ვინც ციხე-სიმაგრეზე ავა, მთას დაინახავს და, ვინც მთაზე ავა, ციხეს ღერ დაინახავს. ამ მთაზეა ხე, რომელსაც ნაყოფი აქვს. მას ბანანს⁸¹ უწოდებენ. ამ (ადგილის) გარდა, იგი არსად არაა. სირიულ თუთას ჰგავს, მხოლოდ მრგვალია. სასარგებლოა ღვიძლის დაავადებისათვის. დარურანს გვერდითაა ციხე-სიმაგრის მსგავსი დიდი მრგვალი კლდე. რომელსაც მუნქ ნიმ დანიქს ეძახიან⁸². მას ხვდება უნავის მსგავსი ნესტი, რომლითაც თვალებს იღებავენ, მოქმედებს ინასავით. საოცარი ისაა, რომ ეს ნესტი თავის ზემოქმედებას შემდეგველზე მხოლოდ

ადგილზე ახდენს. სხვა ადგილას თუ იქნა გადატანილი, არავითარი სარგებლობა არა აქვს. ამბობენ, რომ ხალხს იქ პატარძლები მიყავს, როცა ისინი თავიანთი თვალების შეღებვას მოისურვებენ ხოლმე. ჯანზადან ყველა ქვეყანაში გააქვთ საუკეთესო აბრეშუმი, ატლასი, ტანსაცმელები, რომელთაც „ალ-ქანჯის“ ეძახიან⁸³, უცხოელები კი მათ „ალ-კუტნის“ უწოდებენ⁸⁴, აბრეშუმის ჩალმები და მისთანანი. წარმოშობით იქიდანაა აბუ მუჰამმად ან-ნიზამი⁸⁵, გამოჩენილი მცოდნე, ბრძენი პოეტი. მას მშვენიერი ლექსების კრებული აქვს. მისი ლექსების უმეტესობა გასართობია, დიდაქტიკური, ბრძნული, სიმბოლური მცოდნეთათვის და მათი მეტონიმიისათვის. მას ეკუთვნის პოემები „ხუსრუე ვა შირინ“⁸⁶ და „ლაჲლი ვა მაჯნუნ“⁸⁷. მისია აგრეთვე „მახზან ალ-ასრარ“⁸⁸ და „ჰაჰთ ფაჰარ“⁸⁹. როცა იგი ლექსებს თხზავდა, შეისწავლა ალ-ჯურჯანის „ენს ვა რამინ“⁹⁰, (დაწერილი) სელჩუკი სულტნის თოღრულ-ბეგისათვის⁹¹.

352

იგი მშვენიერების საზღვარია. მისი ლექსი გამდინარე წყალივითაა, თითქოსდა ძალდაუტანებლად და დაუძაბავად ლაპარაკობს. ან-ნიზამის წადილ იყო „ხუსრუე ვა შირინი“ ამ მანერით (დაეწერა). მასში მრავალია გართობა, სიბრძნე, დარიგება, კარგი ამბავი და თხრობა. იგი სელჩუკიანი სულტნის თოღრულ იბნ არსლანისათვის შექმნა⁹². ეს სულტანი ლექსისა და პოეტთა მიმართ კეთილად იყო განწყობილი. (პოემამ) დიდი ადგილი დაიმკვიდრა, ხალხში სახელი გაითქვა და მისი ხელნაწერებიც გამრავლდა. რაც შეეხება „ლაჲლი ვა მაჯნუნს“, იგი შარვანის პატრონმა მოითხოვა, და მანაც შეუთხზა⁹³. თავისი ხელოვნებით (ან-ნიზამი) უმაგალითო იყო. გარდაიცვალა 590 წლის ახლოს⁹⁴.

352

ხილ ო ტ ი⁹⁵. ცნობილი დიდი ქალაქია, არმინიის მთავარი ქალაქია, მრავალი სიკეთითა და მწიფე ნაყოფებით. იქ წყალი უხვადაა და ხეც მრავალია. მისი მცხოვრებლები მუსლიმები და ქრისტიანები არიან. მცხოვრებლების ენა სპარსული, სომხური და თურქულია. ალ-მალიქ ალ-ქა-მილ ალ-ავჰადის დროს⁹⁶ მისკენ ქართველები გაემართნენ და იქ შეჩერდნენ, ალყა შემოარტყეს რა მას. ქალაქგარეთ მდინარეზე ხიდი იყო. ხილატის მცხოვრებლებმა იგი დაანგრიეს და რაღაც ბალახით გადაფარეს, ეგების მასში ის ქართველები ჩავარდნილიყვნენ, რომელნიც მასზე გადავიდოდნენ. (თვითონ) ხიდს ქვემოთ დასხდნენ, უყურებდნენ რა, თუ მასში ვინ ჩავარდებოდა, რომ (ტყვედ) აეყვანათ. ქართველთა მთავარს, სახელად ივანეს⁹⁷, შესანიშნავი ვარსკვლავთმრიცხველი ჰყავდა, რომელიც მან რამდენიმეჯერ შეამოწმა და

ქვეშარტი სიბრძნე გამოიჩინა. მან ივანეს უთხრა: ახლავე ამხედრდი, ბრძოლა გამართე და დღის დასასრულს ხილატის ტახტზე დაჯდები. იგი ცხენზე მთვრალი შეჯდა და პირველი, ვინც ხიდზე გადავიდა, ივანე იყო. ხიდში ჩავარდა, თავს (ხლათელები) დაადგნენ და დაატყვევეს. (ივანემ) უთხრა: ნუ მომკლავთ, მე ივანე ვარ. მაშინ იგი ხილატს წაიყვანეს და ტახტზე დასვეს. (ივანემ) მათ უთხრა: თუ მათავისუფლებთ, ჩქარა ქენით, ვიდრე ქართველები შეიტყობდნენ. ჩემს ადგილას ვინმე დანიშნეთ და ყველაფერი, რასაც მოითხოვთ, თქვენია. (ხლათელებმა) ყველა მუსლიმი ტყვის გათავისუფლება და დიდძალი ფული მოითხოვეს, ხილატის კედელი ააშენებინეს, ზავზე მრავალწლიანი ხელშეკრულება დადეს და გაათავისუფლეს⁹⁸. მის საკვირველებათაგანაა ტბა, საიდანაც ყველა ქვეყნისათვის ქვირიითიანი თევზი ამოყავთ. იბნ ალ-ქალბი⁹⁹ ამბობს: ხილატის ტბა მსოფლიოს საოცრებათაგანია. მასში ათ თვეს არც თევზია და არც ბაყაყი. წელიწადში ორ თვეში მრავლდებიან იმდენად, რომ ხელითაც დაიჭერ. ყველა ქვეყანაში გააქვთ, ინდოეთშიაც კი. ამბობენ, რომ იგი თილისმაც, რომელიც ბალინას ბრძენმა კუბაზ

მეფისათვის გააკეთა. რაც შეეხება ხილატის მცხოვრებლებს, მათ- 353 ში დაუფარავი უზნეობაა, და მათი ხელოსნები ჩამოსაკიდ ბოქლომებს ამზადებენ, რომელთა მსგავსი არაფერია ქვეყანაზე.

ხ უ ვ ა ა დ¹⁰⁰. აზარბაჯანის ქალაქთაგან დასახლებული ქალაქია, 354 მაგარი კედლით, წყლებით და ხეებით, მრავალსიკეთიანი, დიდძალი შემოსავლით, მრავალი მცხოვრებით. მისი მცხოვრებლები სუნიტები არიან, რელიგიური თემები — ერთი სისტემის. მათთან სხვადასხვა სისტემები არაა. ფარხას, რომელსაც ჯვლხ-ს ეძახიან¹⁰¹, იქ ამზადებენ. იქ არის ქანქალას წყარო. ერთ-ერთმა ხუვაფელმა ფაკიძმა მომიყვა, რომ ეს ის წყაროა, საიდანაც ძალიან ბევრი წყალი მოედინება, ზაფხულში ცივი და ზამთარში ცხელი¹⁰². წარმოშობით მასთანაა დაკავშირებული ყადი

შამს ად-დინ ალ-ხუვაფ¹⁰³, შესანიშნავი სწავლული, მეც- 355 ნიერების დარგების მცოდნე, შარიათისა და ინტელექტუალური-სა, მშვენიერი ლიტერატურული ნაწარმოებების ავტორი. როცა მოულოდნელად თავს თათრები დაესხნენ, ხორასნიდან გაიქცა. სირიას გაემართა და, არ იცოდნენ რა მისი ღირსება, დამასკოს მედრესეში მუ 'იდად¹⁰⁴ დანიშნეს. ჰყვებიან, რომ ხალიფას რეზიდენციიდან ალ-მალიქ ალ-მუ'აზზამთან დესპანად იბნ ალ-ჯავზი¹⁰⁵ იქნა გაგზავნილი და, როცა იგი დამასკოს ჩავიდა, ითხოვა, რომ ალ-მალიქ ალ-მუ'აზზამის წინაშე ყოფილიყო წარდგენილი. ალ-მალიქი ჰანიფიტი

ფაკიპი იყო¹⁰⁶. მასთან დამასკოს დიდებულნი შეიკრიბნენ. იბნ ალ-ჯავზი მჭერმეტყველი ნიჭიერი მქადაგებელი იყო. ხალხში არავინ იყო, ვინც ერთ წუთს შეეკამათებოდა. როცა (მეფესთან) მივიდა, თქვა: ეს მშვენიერი ქალაქია, რომელშიც ფაკიპი არაა. ამის გამო ალ-მალიქ ალ-მუ'აზზამი შეწუხდა და თქვა: ამით იგი დარწმუნდა რომ მან ცოტა თქვა. მაშინ (მეფეს) უთხრეს: აქ არის სპარსელი ფაკიპი, შეპყარე ორივენი და გაერთვე მათით. როცა იბნ ალ-ჯავზი გამოცხადდა, შამს ად-დინი მოიკითხა და მასთან ერთად შეძლებისდაგვარად წინ დადგო-მა მოინდომა. შემდეგ შამს ად-დინმა შესავალი სიტყვა აიღო და (იბნ ალ-ჯავზის) გადმოულაგა. მერე გამოთქმებსა და ანდაზებში შეეკამათა, ვიდრე იგი არ განაცვიფრა. მაშინ იბნ ალ-ჯავზიმ იკითხა: ეს ფაკიპი რა საქმიანობას ეწევა? უთხრეს: არავითარ საქმიანობას არ ეწევა. მაშინ (იბნ ალ-ჯავზიმ გაოცებულმა) თქვა: ამის მსგავსი (პიროვნება) უმუშევრადაა დატოვებული? და იგი დამასკოს სასამართლო წარმოებისა და მართლმსაჯულების სწავლების ხელმძღვანელად დანიშნეს. (შამს ად-დინი) ახალგაზრდა, დაახლოებით 640 (წელს) გარდაიცვალა¹⁰⁷. ალლაჰის წყალობა მას.

358 რ უ ვ ი ნ დ ი ზ ი¹⁰⁸. უკიდურესად მიუდგომელი ციხე-სიმაგრე მარაღადან სამ ფარსახზე, ღია ადგილზე. მისი მიუდგომლობა და სიმაგრე მაგალითად მოჰყავთ. იგი მდებარეობს მდელიებს შუა. მის მარჯვნივ მდინარეა და მარცხნივაც მდინარეა. ციხე-სიმაგრეზეა ბაღი, რომელსაც ამიდბაზს ეძახიან. მის ქვემოთ ვაყვანილია ჭა. მასში მკვირვ კლდეზეა წყარო, საიდანაც გამდინარე წყალი მოედინება. ციხე-სიმაგრის წინაა მთა. ამ მთაშია წყლით მდიდარი წყარო, რომელიც მთიდან ჩამოდის და საოცრად ნაგები შადრევნების საშუალებით აღის ამ ციხე-სიმაგრეში. მისგან სვამენ წყალს ამ ციხე-სიმაგრის მცხოვრებნი. მისი ძალზე მიუვალობის გამო მისი პატრონი უმეტეს ხანს არ ემორჩილებოდა მარაღას ბატონს.

370 კ ა ლ ი კ ა ლ ა¹⁰⁹. ქალაქია არმინიჯაში. იგი ქალთანაა დაკავშირებული, რომლის სახელია „კალრ“. თითქოს ამბობენ: კალიმ ააშენა, ისევე როგორც დარაბჯირდს¹¹⁰ ეძახიან, და საკუთარი გამოსახულება ქალაქის კარიბჭეზე გააკეთა. იქიდან ნოხები და წმინდა შალის ნოხები, რომელთაც „კალრს“ უწოდებენ, გააქვთ. მათ დამზადებაში მის მცხოვრებლებს გამოცდილი ხელი აქვთ. იქიდან ისინი ყველა ქვეყანაში გააქვთ. იქ ბზობის ეკლესიაა. იბნ ალ-ფაკიპი ამბობს, რომ იგი ქრისტიანთა ეკლესიაა. მასში დიდი ოთახია, მათი გრაგნილებისა და ჯვრების საწყობი. როდესაც ბზობის ღამე დგება, ამ ცნობილი ადგილის კარი იღება, საიდანაც თეთრი მტვერი გამოდის, და იგი იმ დამით დილაღამ არ წყვეტს გამოსვლას. ამ დროს წყდება, მას ბერი

იღებს და ხალხს გადასცემს. მისი დამახასიათებელი თვისებაა შხამი-საგან განკუთრება და მორიელებისა და გველების მოშხამვა. დანიკის წონისას მას წყალში ამზადებენ, მოშხამული სვამს და მისი ტკივილი იმწამსვე ცხრება. მას სხვა საოცრებაც აქვს. სახელდობრ, თუ იგი ცოტა იყიდეს, მის პატრონს სარგებლობას არ მოუტანს და მისი მოქმედება უშედეგოა¹¹¹.

აღ-ღანთა ციხე¹¹². იგი აღ-ღანთა ქვეყანაში მთის მწვერვალზე უკიდურესად მიუვალი ციხე-სიმაგრეა. იგი მიუვალობით აღწერილ ციხე-სიმაგრეებს განეკუთვნება, რომელთაც აღ-ღანთა კარს უწოდებენ. ამბობენ, იქ ერთმა კაცმაც რომ ქვეყნის ყველა მეფე შეაკავოს, მისთვის ეს ციხე თაღთან და გზის სიძნელესთან (ციხე-სიმაგრის) კავშირის გამო მოსახერხებელია. მას ხიდი აქვს, დიდი უცნაური ნაგებობა. საოცრება მისი ნახვაა, არა თხრობა. ამ საოცრების შინაარსს ენა ვერ გადმოსცემს. იგი სინდბაზ იბნ ქიშთასფ იბნ ლაპრასიფმა ააგო¹¹³. ციხე-სიმაგრე მკვრივ კლდეზე მდებარეობს. იქ არის წყარო. სასმელი წყალი მაგარი კლდიდან მოედინება. იქ ორი საოცრებაა: ხიდი და სალი კლდის ციხე-სიმაგრის შუაში წყარო.

მარჯღა¹¹⁴. აზარბაჯანის ცნობილი დიდი ქალაქია. მისი მთავარი ქალაქია. მასში მრავალრიცხოვანი მცხოვრებია, დიდი ზომისაა, მდიდარი მდინარეებით, ბევრი ხითა და უხვი ნაყოფით. იქ მოგვთა ძველი ძეგლები, მედრესეები და მშვენიერი სასტუმროებია. მისმა ერთ-ერთმა მცხოვრებმა მომიყვა, რომ იქ ერთი კვადრატული ფარსახის ბაღია, რომელსაც

კიჰამთაბაზს უწოდებენ, და რომ მის მფლობელებს ნაყოფის სიმრავლის გამო მოკრეფა არ ძალუძთ და იგი ხეებიდან ცვივა. კიჰამთაბაზის ახლოს წყალსაცავია, საიდანაც ცხელი წყალი მოჩუხჩუხებს. მასთან ავადმყოფები მიდიან, მასში ბანაობენ და იგი მათთვის სასარგებლოა. იგი რამდენიმე წყაროსაგან შედგება. უმეტესობა, ვინც იქ მიდის, ქრონიკულად დაავადებული და მუნღიანები არიან. როცა ეს წყალი წყალსაცავიდან გადმოვა და მიწაზე დაიღვრება, გლუვ ქვად იქცევა. ქალაქის გარეთ გამოქვაბულია, რომელშიც ადამიანი შედის. ნახულობს რა იქ სახლებისა და ოთახების მსგავსს. თუ ყურადღებით იქნება, ჯვრის ნივთს დაინახავს, რომელსაც ვერავინ უახლოვდება, რომ არ დაინგრეს. ჰყვებიან, რომ იგი განძის თილისმია, და ალლაჰმა უკეთესად იცის. იქ არის აგრეთვე მთა ზანჯიკანი¹¹⁵. ეს მთა მარაღას ახლოსაა. მასზე სასმელი წყლის წყაროა, რომლითაც ფქვილს ზელენ და იგი ბევრად იზრდება. მისი პური შესანიშნავია. ხაბაზები თავიანთ ფქვილს ამით აფუებენ. ეს წყალი ქვად იქცევა, რომელიც ვეებერთელა ქვებად მკვიდრდება. ხალხი მათ მშენებლობაზე იყენებს. (მა-

რადას სიამაყეა კეთილშობილებით, გულუხვობით; სიკეთით, ნაირსახეობითა და შეწირულებათა სახეობებით ცნობილი ყადი სადრ ად-დინი¹¹⁶. მის სიკეთეთაგანია ქალაქ ყაზვინის კედელი¹¹⁷, რომლის მსგავსის (აგება) ჩვენს დროში უდიდეს მეფეებსაც არ შეუძლიათ. მანვე გამომწვარი აგურებით ამ ქალაქის უკიდურესი სიმაღლის კარიბჭეები ააგო, ხოლო დანარჩენი კედელი — თიხით, ამბრაზურები. — გამომწვარი აგურებით, ქალაქი კი — განუსაზღვრელად ვრცელი. ჰყვებიან, რომ მან ალლაჰის მოციქულის, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, მხარის ახლოს თავისთვის საფლავი მოისურვა აედო. ქალაქ მედინას ამირს (ბარათი) გაუგზავნა, ეს სურვილი აცნობა და შეპირდა, რომ მას ოქროთი სავსე ტომარას გაუგზავნიდა. შემდეგ ყადიმ უთხრა: ტომარა გამომიგზავნე, რათა იგი ოქროთი ავავსო. როცა მედინას ამირმა დიდი მონდომება და საკუთრივ მისი გულუხვობა ნახა, დაეთანხმა და მას (სურვილის შესრულების) საშუალება მისცა. როცა ყადი გარდაიცვალა, მედინაში დაკრძალეს. მისი თავის ადგილი ახლოსაა ალლაჰის მოციქულის, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, ფეხთან. ჰყვებიან შეიხი ნურ ად-დინ მუჰამად იბნ ხალიდ ალ-ჯაფლი, წმინდანთაგანი¹¹⁸, წიგნში, რომელიც მან თავისი კეთილშობილებისა და საოცარი მდგომარეობის გამო შეთხზა, ამბობს: მე ანგელოსთა ჯგუფი ვნახე, რომლის რაოდენობა გაუგებარი იყო, დამათ თან საკვირველი ნივთები და საჩუქრები ჰქონდათ. ვიკითხე: ვისია ეს საჩუქრები? თქვეს: მარადას ყადისაა. ვთქვი: იგი პატივსაცემი მონაა. თქვეს: ეს (საჩუქრები) მისი კეთილშობილების გამო ალლაჰის მოციქულის მიმართ, ალლაჰიმც აკურთხებს მას და მიესალმება, მას ეკუთვნის.

379

მჟღ ად-დინი¹¹⁹. ფართო ოლქია. იქ სოფლები და საძოვრებია. აზარბაჯანშია მარჯვენა მხარეს არდაბილიდან თიბრიზის მიმართულებით. იგი ცხელი მხარეა. მთლიანად აზარბაჯანი ცივია. დიდი სივრცისა და მცენარეულობის სიმრავლის გამო იქ თურქმენთა სახლები იყო. ახლა ისინი გამოსაზამთრებლად თათრებს აქვთ აღებული. თურქმენები იქიდან გარეკეს. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი ამბობს: მე იქ დიდი ციხე-სიმაგრე ვნახე. მას ვრცელი შემოგარენი აქვს. ბევრი გველისა და ქვეწარმავლის გამო მცხოვრებლები იქიდან გაიქცნენ, იგი აგრეთვე ამბობს: ჩემი იქ ჩასვლისას გოლიათი მამაცი ვნახე და შემეშინდა.

381

ვაშლი¹²⁰. ხუვადჯას სოფელთაგან ერთ-ერთი სოფელია აზარბაჯანში. იქ წყაროა ვინც მის წყალს შესვამს, იმწამსვე მუცელში ჯველაფერს. შეუმსუბუქებს, თუნდაც რომ მარცვლებს შეიტავდეს. ამ წყლის შესმის შემდეგ იმწამსვე გამოვა.

მკსსნო ჯიმიანი¹²¹. ადგილია ხილატსა და არზან არ-რუმს შორის. იქ არის წყარო, საიდანაც წყალი უხვად მოჩუხჩუხებს. მისი ხმა შორიდან ისმის. თუ მას რომელიმე ცხოველი მიუახლოვდება, იმწამსვე კვდება. მის ირგვლივ ურიცხვი ფრინველი და ცხოველია. იქ დავალებული აქვთ ხელი შეუშალონ

381

უცხოელს მასთან მიახლოვება.

382

ბნქუ ვეა¹²². ქალაქია დარბანდის მხარეში, შარვანის ახლოს. იქ ნავთის დიდი საბადოა. მისი დღიური საიჯარო გადასახადი ათას დირჰამს აღწევს. გვერდით მეორე საბადოა, რომლიდანაც ვერცხლის წყალივით თეთრი ნავთი გადმოდის. არც დღისით და არც ღამით იგო არ წყდება. მისი საიჯარო გადასახადი იმდენივეა, რამდენიც პირველისა. მის საკვირველებათაგან ისაა, რაც აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსიმ მოიხსენია, რომ იქ ნიადაგია, რომლის მიწა არაა ძალიან ცხელი. იგი კაცმა ნახა, ხალხი ქურციკებზე და სხვ. ნადირობს ხოლმე, (ნანადირევის) ხორცს ჭრიან და მას მარილთან და საჭირო თესლთან ერთად (ნანადირევის) ტყავში დებენ. ლერწმის მილს იღებენ, ლერწამს ნანადირევის ტყავში აბამენ, მას მიწაში ფლავენ და ლერწამს გარეთ ტოვებენ. შემდეგ ხორცის სითხე ლერწმიდან მთლიანად გარეთ გამოდის. როცა სითხე დაიცლება, იციან, რომ ხორცი მოიხარშა, და იგა უკვე გადახარშული ამოაქვთ. ერთ-ერთი ვაჭარი ჰყვებოდა, რომ მან ცეცხლი ნახა, რომელიც მუდამ ენთო და არ ქრებოდა, ვინაიდან მისი ადგილი ასანთის საბადოა. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი ჰყვება, რომ ბაქუვიას ახლოს შავი მთაა. მის მწვერვალზე გრძელი ნაპრალია, საიდანაც წყალი გადმოდის. ამ წყალს თან მოჰყვება ციმბალის მსგავსი დიდი ან პატარა დანიკი. ხალხს იგი მხარეებში გასაკვირვებლად მიაქვს.

389

ზერეჰგერანი¹²³. მისი მნიშვნელობაა ჯავშნის ხელოსნები. ორი სოფელია ბაბ ალ-აბვაბს ზემოთ მაღალ მთაში. მის ირგვლივ

399

სოფლები, სახნავ-სათესი მიწები, დასახლებები, მთები და ტყეებია. მცხოვრებლები მაღალწელიანებია, ქერა სახის, გამსჭვალავი თვალეებით. ისინი მხოლოდ ჯავშანს აწარმოებენ. გულკეთილი მდიდრები არიან, უყვართ უცხოელები, განსაკუთრებით ისინი, ვინც რომელიმე მეცნიერებას ან კალიგრაფიას იცნობს, ან რაიმე ხელობა იცის. თავიანთი ადგილის მიუვალობის გამო ისინი ხარაჯს არავის არ უხდიან. მათ არა აქვთ რელიგია და არც სამართლებრივი სისტემა. ყველა სოფელში მიწის ქვეშ სარდაფების მსგავსი ორი დიდი სახლია. ერთი მათგანი მამაკაცთათვისაა, მეორე კი — ქალთათვის. ყოველ სახლში რამდენიმე კაცია. მათ თან დანები აქვთ. როცა ვინმე მათგანი მოკვდება, თუ კაცია მამაკაცთა სახლში გადაჰყავთ და თუ ქალია — ქალთა

400

სახლში. ეს კაცები (მიცვალებულს) იღებენ, მისი სხეულის ნაწილებს ჭრიან, ხორცისაგან წმენდენ და ასუფთავებენ. შემდეგ ამ მშრალ და სუფთა ძვლებს ტომარაში უყრიან თავს. თუ მდიდარია, აბრეშუმის ტომარაში (ათავსებენ), და თუ ღარიბია — მიტკლის ტომარაში. ტომარაზე ძვლების პატრონისა და მამამისის სახელებს, დაბადებისა და ვარდაცვალების დროს წერენ და ტომარას იმ სახლებში ჰკიდებენ. მამაკაცების ხორცი სოფელს გარეთ მთაზე მიაქვთ. მასზე შავი ყორნებია, ამ ხორცს მათ აჭმევენ და სხვა ფრინველს მის შესაჭმელად არ უშვებენ. თუ სხვა ფრინველი შესაჭმელად მოფრინდება, ისრებს ესვრიან. დედაკაცთა ხორცი სხვა ადგილას მიაქვთ, ძერას აჭმევენ და სხვა ფრინველებს ხელს უშლიან. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი ჰყვება, რომ მან დარბანდის მცხოვრებლებს მოუსმინა: მათ ერთხელ ლაშქარი შეკრიბეს და ზერეჰგერანს გაემართნენ. მათ მანამ იარეს, ვიდრე ამ სოფელში არ შევიდნენ. მაშინ მიწიდან მამაკაცები ამოვიდნენ, იმ სახლებში შევიდნენ და საშინელი ქარი ამოვარდა, დიდი თოვლი მოვიდა, ისეთი, რომ ვერცერთი იმ მოლაშქრეთაგან თავის ამხანაგს ვერცნობდა. ზოგმა ერთმანეთის მოკვლა იწყო, გზა დაეზნათ და მრავალი ხალხი დაიღუპა. ზოგ მათგანს მას შემდეგ შეეშინდა, რაც (ხალხის) დაღუპვის მოწმე გახდა. იგონებენ აგრეთვე, რომ შარვანის ბატონი, უძლეველი, ძლიერი მფლობელი, ერთ დღეს მათკენ გაემართა; სურვილით მათთან (მოხვედრილიყო). მაშინ მას (იგივე ამბავი) ეწია, როგორც დარბანდის ხალხს შეემთხვა, და მეფეებმა თავიანთ ლაშქრობებზე უარი თქვეს.

403

შ ა ბ უ რ ი²⁴. ბაბ ალ-აბვაბის მხარეშია. იქ არის ბიჯანის ორმო. იგი ღრმა ორმოა. როდესაც თურქთა მეფემ აფრასიდაბმა სპარსელთა მეთაური ბიჯანი დაამარცხა, არ მოისურვა, რომ იგი მოეკლა იმ მრავალი ბრძოლის გამო, რომელნიც მან მის გამო გადაიტანა, და მოინდომა იგი ეწამებინა, ამ ორმოში დაატყვევა და მას ზემოდან ლოდი დაადო. მაშინ იქ ჩუმად რუსთამ ძლიერი გაემართა, (სპარსთა მეთაური) მოიტაცა, ორმოს თავიდან ქვა აწია; გადაადო, (ტყვე) სპარსთა ქვეყანაში წაიყვანა, ბიჯანს დაბრუნდა იმის გამო, რაც ლაშქარს ხელთ ჰქონდა ჩავდებულნი, თურქებს სასტიკად შეებრძოლა და ისინი საშინელ განსაცდელში ჩაადო. იქ გადაგდებული ქვა კი, რომელიც ორმოს თავზე იყო, ხალხს თავისი სიდიდით აოცებს, და ის კი რუსთამმა აწია. აქაა აგრეთვე უვარგისი ღორები, რომელთა შესახებ მოგონებას „შაჰ-ნამეს“ წიგნში აქვს ადგილი თხრობისას ბიჯანის შესახებ.

403

შ ა რ ვ ა ნ ი²⁵. მხარეა ბაბ ალ-აბვაბს ახლოს. ამბობენ დასახლა იგი ხოსრო ანუშირვანმა კეთილშობილმა და მისი სახელი ეწოდა.

(შემდეგ) შეკვეცის მიზნით ნაწილი ჩამოაცილეს¹²⁶. იგი დამოუკიდებელი მხარეა. მის მეფეს ახსათანს ეძახიან¹²⁷. ზოგი მათგანი უარყოფს მას, რომ მუსასი და ალ-ხიდრის ამბავს, — მშვიდობა მას, — იქ ჰქონდა ადგილი და რომ კლდე, რომელზეც მორთული თევზი დაავიწყდა, — მშვიდობა მას, — იქაა, შარვანში¹²⁸. ეს ზღვა ხაზართა ზღვაა და სოფელი, ისინი შეხვდნენ ყრმას და მოკლეს, სოფელი ჯირანია¹²⁹. სოფელი, სადაც მათ მცხოვრებლებს საჭმელი თხოვეს, უარით უპასუხეს გამასპინძლებოდნენ, მათ ორივემ კედელი, რომელიც უნდა დანგრეულიყო, ნახა და გაამაგრა, ბაჯარვანია¹³⁰. ყველაფერი ეს არმინიძის მხარეებია, დარბანდის ახლოს. არის ხალხი, რომელიც ამბობს, რომ ისინი იფრიკიძას ქვეყანაშია¹³¹. იქ არის მიწა

ცხენის გარბენის (შესაძლებლობის) ზომისა, საიდანაც დღისით ბოლი და ღამით ცეცხლი ამოდის. როცა ამ მიწაში ხეს ჩაასობენ, იწვის. ხალხი იქ ორმოებს თხრის და მათში ხორცითა და თესლეულით მოსახარშავად თავიანთ ქვაბებს დებს. ამის შესახებ შარვანის ერთ-ერთმა ფაკიძმა მოიყვანა. იქ არის უცნაური მცენარე, რომელსაც ფართოფურცლებიან ჯადვარს უწოდებენ. ჰყვებოდა რა'ისი შეიხი, რომ მან იგი ნახა. ჰგავს მამაკაცის კვერცხებს (Testiculum, testis), რომელთაგან ერთი დამჭკნარია და მეორე აყვავებული. ჰყვებიან, რომ ის, ვინც მას სთავაზობს ხოლმე, ამბობს: დამჭკნარი თანაცხოვრების ძალას ასუსტებს, მეორე კი მას აძლიერებს. წარმოშობით მასთანაა დაკავშირებული ალ-ჰაქიმ ალ-ფადილ აფდალ ად-დინ ალ-ხაკანი¹³², ბრძენი პოეტა კაცი, რომელმაც ფრაზის ნაირსახეობა გამოიგონა, ვახადა რა იგი დამოუკიდებელი. იგი ლექსის წყობის შესანიშნავი ოსტატა იყო, სიბილწეს, რომელსაც პოეტები ჩადიოდნენ, ვაურობდა, წესაერებისა და რჯულის დამცველი იყო მანამ, სანამ შარვანის ბატონმა პაროვანებმა არ მოისურვა, რომელსაც თავის ერთ-ერთ საქმეს ვააკეთებანებდა. მაშინ მისმა ვაზირმა უთხრა: ამ საქმისათვის ალ-ხაკანის ბადალი არ ჰყავს. მაშინ (შარვანის ბატონმა) იგი გამოითხოვა და მას (ის საქმე) შესთავაზა. მან უარით უპასუხა და უთხრა: მე ამ საქმის კაცი არ ვარ. მაშინ ვაზირმა თქვა: აიძულე. ამ მიზნით (შარვანის პატრონმა პოეტა) დაატუსაღა. საპყრობილეში მან რამდენიმე დღე დაჰყო, (მაინც) არ დათანხმდა და მეფემ ვაზირს უთხრა: დავაპატიმრე და მისგან არაფერი გამოვიდა. მაშინ ვაზირმა თქვა: შენ ერთი რამ არ ვააკეთე. შენ იგი თავისუფალ საკანში მართო გყავდა დაპატიმრებული. მასაც ეს უნდოდა. იგი ბოროტმოქმედთა სატუსაღოში მოათავსე. (შარვანის ბატონმა) იგი ქურდებთან და მაწანწალებთან მოათავსა. ერთი მათგანი მიდიოდა და ეკითხებოდა: რა ცოდვის გამო ხარ დატუსაღებული? მასთან მეორე მიდიოდა და ეუბ-

ნებოდა: ყასიდა შემითხზე! და როცა მან ამ მდგომარეობის უბედურება და სხვების წამება ნახა, ერთ ღღეს მეფეს (ბარათი) გაუგზავნა: მე ყველა შენს სურვილზე თანახმა ვარ, და არა ამ (მდგომარეობაზე). მაშინ მან იგი გამოიყვანა და ის საქმე დააკისრა.

404 შ ი ნ ს ი¹³³. ლაქზანის ქვეყანაში¹³⁴ ძალიან მაღალი მთის ძირას აღდილია. მისკენ გზა მხოლოდ მაღალი მთით მიდის. ვინც იქ მისვლას მოისურვებს, ხელში ჯოხს აიღებს და

405 ძლიერი ქარის ქროლვის გამო, რომ ქარმა არ წაიღოს, ცოტ-ცოტას შეჩერდება ხოლმე. მრავალ თვეს მათთან აუტანლად ცივა, შვიდ თვეს იქ გვალვაა. მარცვლეულის სახეობა, რომელსაც ას-სულთს უწოდებენ, და რალაც მთის ვაშლთაგანი მათთან იზრდება. მცხოვრებლები კეთილი და გულუხვი, ღარიბთა სტუმართმოყვარენი და უცხოელთათვის ხელგაშლილები არიან. მათი ხელობაა იარაღის წარმოება, როგორცაა ჯავშანი და იარაღის სხვა სახეობანი.

405 ზ ნ ხ უ რ ი¹³⁵. ჯანზადან ექვს გადასასვლელზე¹³⁶ დიდი დასახლებული ქალაქია. იგი ლაქზანის მთავარი ქალაქია. იქ ძალიან ცივა. ცაკიჰმა აუსუფ იბნ შუჰამმად ალ-ჯანზიმ¹³⁷ მომიყვია, რომ წყალი მდინარისა, რომელსაც სამურს¹³⁸ უწოდებენ, ზამთარ-ზაფხულ გაყინულია. ყინულს ტეხენ და მის ქვემოდან (ამოღებულ) წყალს ასმევენ, როცა დააღვეინებენ, (დარჩენილ წყალს) დოქში ჩაასხამენ, მას ცხვრის ტყავში გაახვევენ, რომ იმწამსვე არ გაიყინოს. (ზახურის მცხოვრებლებს) ძალა იმ მარცვლეულის გამო შესწევთ, რომელსაც ას-სულთს ეძახიან. გარეგნულად ქერს წააგავს, გემოთი — ხორბალს. მათ არც ვაჭრობა და არც ურთიერთობა აქვთ ერთმანეთში. არამედ ყოველი მათგანი ამ მარცვალს საჭირო რაოდენობით თესავს. ამით, თავისი ცხვრების რძითა და ცხვრის ფართით არიან ისინი ძლიერი. ცხვრის მატყლის (ქსოვილს) იცვამენ. მათ რა'ისი არა ჰყავთ. არამედ ხატები¹³⁹, რომელიც მათზე ლოცულობს, და ყადი¹⁴⁰, რომელიც მათ შორის დავას იმამ აშ-შაფიის მეთოდით წყვეტს, ჰყავთ. ქალაქის მთელი მოსახლეობა შაფიიტები არიან. იქ არის მედრესე, რომელიც ვაზირმა ნიზამ ალ-მულქ ალ-ჰასან იბნ ალი იბნ ისჰაკმა¹⁴¹ ააგო. იქ მასწავლებელი და ფაკიჰები¹⁴² არიან. მის ყოველ ფაკიჰს პირობა აქვს ყოველ თვეში ერთ თავ ცხვარსა და ერთ ქვაბ ას-სულთზე. ჰყვებიან, რომ მათ ალ-მუზანის „მუხთასარ“ ლეკურ ენაზე გადაწერეს, ასევე — იმამ აშ-შაფიის წიგნი და ორივეს იყენებენ¹⁴³.

„აჯაბ“ ალ-მაჯლუჰათ ვა ღარაბ“ ალ-მაჯლუჰათ“

I

1. ხაზართა ზღვა—კასპიის ზღვა. ხაზართა ზღვის სახელწოდება მიიღო ადრეულ შუა საუკუნეებში მის ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხალხთაგან (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 4, I). იაკუთს ამ ზღვის უფრო ვრცელი სახელწოდებები აქვს ჩამოთვლილი, ვიდრე ზაქარია ალ-ყაზვინის. იაკუთის მიხედვით ხაზართა ზღვას უწოდებდნენ აგრეთვე ტაბარისტანის, ჯურჯანის (ამას ზაქარია ალ-ყაზვინიც აღნიშნავს), აბასქუნის, ხორასნისა და ჯილის (ანუ ჯილანის, სპარს. გილანის) ზღვას. მისივე გადმოცემით ზოგიერთი ხაზართა ზღვას ხორასნის მორევესაც (დუვევარა) უწოდებდა. ხაზართა ზღვის სახელი სპარსულად იმავე იაკუთის ცნობით (ჰამზაზე დაყრდნობით) ზარაქფუდა თუ აქფუდა ღარიავი ყოფილა. არისტოტელე მას არკანისა უწოდებდა, წერს იაკუთი, ხოლო ზოგი — ხვარაზმის ზღვასაცო. მაგრამ ეს ის არაა, სამართლიანად აღნიშნავს იაკუთი, რადგან ხვარაზმის ტბა სხვა არისო (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 500; თ ა რ გ მ., გვ., 26—27). ხვარაზმის ტბას არაბი და სპარსელი ავტორები ჩვეულებრივ არაღს ზღვას ეძახდნენ (W. Barthold, EI, I, გვ. 604; В. В. Бартольд, Соч., т. III, М., 1965, გვ. 367). მოგვიანო ხანაში, მონღოლთა ბატონობის დროს, ხაზართა ზღვას შირვანის ზღვასა და ბაქოს ზღვასაც ეძახდნენ (G. le Strange, გვ. 22; В. В. Бартольд, იქვე).

დამატებით იხ.: ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 217—227 (სხვათა შორის, ალ-ისტახრის ნაშრომიდან იაკუთს მასალა მოაქვს ხაზართა ზღვასთან და-

კავშირებით (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 500—501; თარგმ., გვ. 27—28); ი ბ ნ
ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 276—287; ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი,
გვ. 7—8; ა ლ - მ ა ს უ დ ი, თანბიჰ, გვ. 60—66; ჰ უ დ უ დ ა ლ -
ა ლ ა მ ი; V. M i n o r s k y, Studies in Caucasian History, London,
1953; მ ი ს ი ვ ე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков,
M., 1963; D. M. D u n l o p, History of the Jewish Khazars, Prin-
ceton, 1954; მ ი ს ი ვ ე, E I, N E, I, გვ. 931; A. П. К о в а л е в -
с к и й, Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу
в 921—922 гг., Харьков, 1956.

2. არაბი ავტორები ტაბარისთანს უწოდებენ კასპიის ზღვის სამხ-
რეთით, სანაპიროზე მდებარე ტერიტორიას, თანამედროვე მაზანდა-
რანს. უკვე იაკუთი აღნიშნავს, რომ ტაბარისთანს აგრეთვე მაზანდა-
რანს უწოდებენ, მაგრამ ის კი არ იცის, თუ როდის ეწოდა მაზანდა-
რანი, ძველ წიგნებში ეს სახელი არ მინახავსო. ისე კი შეჭველია ორი-
ვე სახელწოდება ერთსა და იმავე პროვინციას ეწოდებო (ი ა კ უ თ ი,
111, გვ. 502).

ზაქარია ალ-ყაზვინის თავის ნაშრომში ორ ადგილას აქვს მოტა-
ნილი მასალა ტაბარისთანზე (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 144—
145, 270—272) და აღნიშნავს, რომ მას სპარსელები (ალ-აჯამ) მაზან-
დარანს ეძახიანო (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 270). იმავე ზა-
ქარია ალ-ყაზვინის განმარტებით ტაბარისთანს ეკავა ტერიტორია,
მდებარე ალ-ირაკსა და ხორასანს შორის (გვ. 144), ხოლო მეორე ად-
გილას ზაქარია ალ-ყაზვინი კვლავ ეხება ტაბარისთანის მდებარეობას
და აღნიშნავს, რომ იგი რეის, კუმესა და ხაზართა ზღვას შორის იყო
მოქცეული (გვ. 270).

იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი ტაბარისთანის სიგრძე-სიგანესაც იძ-
ლევს. მისი თქმით, ტაბარისთანის სიგრძე იყო 36 ფარსახი, ხოლო სი-
განე — 20 ფარსახი (ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 304).
თუ ფარსახის სიგრძედ 6—7 კმ მივიღებთ, მაშინ ტაბარისთანის სიგ-
რძე ყოფილა 216—252 კმ, ხოლო სიგანე — 120—140 კმ. მაშასადამე,
ტაბარისთანის მთლიანი ფართობი იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის მიხე-
დვით შეადგენდა 25920 კვ კმ, ან 30240 კვ კმ თუ 35280 კვ კმ. ფარ-
თობზე გადაანგარიშებისას გვრჩება მხოლოდ მისი სამი ვარიანტი, ვი-
ნაიდან 216 კმ × 140 კმ და 252 კმ × 120 კმ გვაძლევს ერთსა და იგი-
ვე ფართობს.

ამავე დროს არაბ ავტორებს მოცემული აქვთ ცდა სახელწოდება
„ტაბარისთანის“ ეტიმოლოგიის ახსნისა, თუმცა ეს ეტიმოლოგიები,

როგორც ჩანს, ხალხური გადმოცემებიდან უნდა მომდინარეობდეს და ამიტომ მათი მიღება ერთობ საეჭვო ხდება. ჩაკუთი განმარტავს, მაგ., რომ სახელი „ტაბარისტან“ არაბიზირებული სპარსული შედგენილი სიტყვა უნდა იყოს, რომელიც უნდა მომდინარეობდეს სპარსული სიტყვებიდან „ტაბარ“ — „ნაჯახი“ და „ზანან“ — „ქალები“¹. აქედანაა თითქოს მიღებული სახელწოდება „ტაბარზანან“. მას შემდგომში „ტაბარისტანის“ არაბული ფორმა მიუღია (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 503). ასეთია იაკუთის ერთ-ერთი ვარიანტი სახელწოდება „ტაბარისტანის“ წარმოშობასთან დაკავშირებით. მეორე ცნობის მიხედვით „ტაბარისტან“ ასევე სპარსული შედგენილი სიტყვაა, სადაც „ტაბარ“ იგივე „ნაჯახს“ ნიშნავს, ხოლო „ისტან“ „ადგილს“ ან „ოლქის, პროვინციის“ (ნ ა ჰ ი ძ ა) აღმნიშვნელი სიტყვაა. მაშასადამე, თარგმანში „ტაბარისტან“ „ნაჯახის ადგილს, ოლქს, პროვინციას“ ნიშნავს (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 501). ასევე გადმოგვცემენ „ტაბარისტანის“ ეტიმოლოგიას იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი (გვ. 301—302) და ზაქარია ალ-ყაზვინი, მხოლოდ ზაქარია ალ-ყაზვინი მიუთითებს, რომ სიტყვა „ტაბარ“ არაბიზირებული „თაბარია“ (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 270).

დამატებით იხ.: ა ლ - ბ ა ლ ა ზ უ რ ი, გვ. 335—340; ა ლ - მ უ - კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 354; F. C. M u r g o t t e n, The Origins of the Islamic State, New York, 1924, II, გვ. 39—48; G. I e S t r a n g e, გვ. 7, 173, 175, 368—376; C. I. H u a r t, EI, IV, გვ. 627.

3. ჯურჯანი (სპარსული გორგანი) მდებარეობდა კასპიის ზღვის ნაპირზე, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, როგორც ამას თვით ზაქარია ალ-ყაზვინიც თითქმის სწორად აღნიშნავს. შუა საუკუნეების ჯურჯანი არსებითად ემთხვევა თანამედროვე ასთარაბადის ოლქს (R. H a r t m a n n [J. A. B o y e l], EI, NE, II, გვ. 1141).

ჯურჯანზე შედარებით ვრცლად ლაპარაკობენ და მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდიან ალ-ისტახრი, იბნ ჰაუკალი და იაკუთი (ა ლ - ი ს - ტ ა ხ რ ი, გვ. 211—212; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 272—273; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 49). მაგ., ჯურჯანში ფართოდ ყოფილა გავრცელებული აბრეშუმის წარმოება, ხოლო ქალაქი ჯურჯანი, პროვინციის უდიდესი ქალაქი თავის დროზე, აღმოსავლეთში, ერაყში მდებარე ქალაქებს შემდეგ შეუდარებელი ყოფილა თავისი ნაყოფიერებითა და მოსავლიანობით. ასევე ახასიათებს ჯურჯანის ოლქს ზაქარია ალ-ყაზვინი

(II, გვ. 233—235). ცხადია, ამას ხელს უწყობდა პროვინციის საუკეთესო ბუნებრივი პირობები, რაზედაც არაბი ავტორები წერენ.

დამატებით იხ.: ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 242; G. Meigūnov, Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres, Leipzig, 1868, გვ. 101—124; H. L. Rabinio, Māzandarān and Astarābād, London, 1928, გვ. 71—75; EI, I, გვ. 1112; G. le Strange, გვ. 7, 8, 173, 369, 376—381.

4. ხაზართა ქვეყანა მდებარეობდა ვოლგისპირეთში, ხოლო მისი მთავარი ქალაქი ითალა — ვოლგის შესართავთან. ხაზართა ეთნიკური კუთვნილება დღემდე საბოლოოდ დადგენილი არ ჩანს. არცთუ მაინცადაამინცდილი ხნის წინათ აკად. ვ. ბარტოლდა ამ საკითხს სრულიად გადაუჭრელად თვლიდა (В. В. Бартольд, Соч., т. V, М., 1968, გვ. 597). თანამედროვე ჟრანგ მკვლევარს კლოდ კაენს ხაზართა სახელმწიფო ნახევრად თურქულ სახელმწიფოდ მიაჩნია. (Cl. Cahen, EI, NE, II, გვ. 1107). თუმცა საკითხის ამგვარად დაყენება არ ნიშნავს ხაზართა ეთნიკური კუთვნილების გარკვევას.

ეს საკითხი ცრც არაბ ავტორთათვის იყო ნათელი. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ხშირად ისინი გადმოსცემენ ხაზართა ზნე-ჩვეულებებისა თუ ადათის შესახებ, ნაწილობრივ ეხებიან კიდევ ხაზართა სახელმწიფოებრივ წყობილებას, სოციალურ-ეკონომიურ საკითხებს, გადმოგვცემენ ხაზართა შორის გავრცელებულ რელიგიურ სარწმუნოებებზე, მაგრამ ვერაფერს ამბობენ გადაჭრითა და გარკვევით ხაზართა ეთნიკურ კუთვნილებაზე.

ეს მაშინ, როცა ხაზართა შესახებ ჩვენ გვაქვს ისეთი მნიშვნელოვანი წყარო, როგორც არას აჰმად იბნ ფადლანის, ხალიფა მუკათადირის ელჩის ვოლგისპირეთში 921—922 წწ., შესაძლებელია, არა თვითმხილველისა, მაგრამ პირისა, რომელსაც თავისი მოგზაურობის დროს ვოლგაზე ალბათ ბევრი სმენია ხაზართა შესახებ, თხზულება, გამოცემული სამჯერ 1924 წ. იმამ ალი რიზას მეჩეთის ბიბლიოთეკაში აღმოჩენილი მამზადის ხელნაწერის მიხედვით (იხ. «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу», перевод и комментарий под редакцией академика И. Ю. Крачковского, М.-Л., 1939; იმავე 1939 წ. გამოქვეყნდა იბნ ფადლანის ნაშრომის გერმანული გამოცემა: A. Zeki Validi Togan, Ibn Fadlan's Reisebericht, AKM, XXIV, 3, Leipzig, 1939; 1956 წ. პროფ. ა. კოვალევსკიმ კვლავ განახორციელა იბნ ფადლანის ნაშრომის ამ ხელნაწერის გამოცემა, მაგრამ ამჯერად უფრო ფართო გეგმით. კერძოდ, მან თავის ძახალ გამოცემაში, გარდა მამზადის ხელნაწერისა, გამოიყენა აგრეთ-

ვე იაკუთისა და სპარსელი ავტორების ნაჯიბ ჰამადანისა და ამინ რაზის მონაცემებიც სხვადასხვა ვარიანტების შეჯერებისა და კრიტიკული ტექსტის დადგენის მიზნით: А. П. К о в а л е в с к и й, Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг., статьи, переводы, комментарии, Харьков, 1956.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გასარკვევად რაღა შეიძლება ითქვას ისეთ ავტორებზე, როგორიც არიან ალ-ისტახრი, იბნ ჰაუკალი, რომელიც მთლიანად დამოკიდებული იყო ალ-ისტახრის თხზულებაზე და იგი არსებითად ალ-ისტახრის ნაშრომის მხოლოდ რედაქტორი იყო, თუმცა იბნ ჰაუკალმა ერთგვარი დამატებებიც დაურთო ალ-ისტახრის გეოგრაფიულ ნაწარმოებს, იაკუთი და ზაქარია ალ-ყაზვინიც.

ცნობილია, რომ აკად. ვ. ბარტოლდის აზრით ალ-ისტახრისა და იბნ ჰაუკალის წყაროს წარმოადგენდა აჰმად იბნ ფადლანის რისალა, როგორც იბნ ფადლანის ნაშრომს მკვლევარი უწოდებს (В. В. Бартольд, დასახ. ნაშრ., გვ. 600). იაკუთის წყაროც საკუთრივ იბნ ფადლანის ნაშრომია. ამაზე თვით იაკუთიც მიუთითებს (იაკუთი, II, გვ. 436; თარგმ., გვ. 47). ერთი წყაროდან მომდინარეობით აიხსნება ის გარემოება, რომ ალ-ისტახრის ტექსტა თითქმის არ განსხვავდება იაკუთის ტექსტისაგან. ამ ორი ავტორის ტექსტებს შორის შეიმჩნევა მხოლოდ მცირეოდენი განსხვავებანა. მოვიტანთ რამდენიმე მაგალითს. ალ-ისტახრმა ამბობს, რომ ხაზართა ხაკანს შვიდი მსაჯული ჰყავდა (გვ. 221). იაკუთთან ცხრა მსაჯულაა მითითებული (გვ. 437; თარგმ., გვ. 48). ალ-ისტახრი იბილის აღწერილობასთან ერთად (გვ. 222) აღწერს აგრეთვე სამანდარს (გვ. 222—223) და მოტანილი აქვს ცნობა სარირთა შესახებ (გვ. 223). იაკუთს კი სამანდარის აღწერა და მასალა სარირთა შესახებ მოცემული აქვს თავებში სამანდარზე და სარირთა შესახებ (III, გვ. 88, 143).

ზაქარია ალ-ყაზვინის მასალა სრულიად მცირეა და სულ რამდენიმე სტრიქონს შეიცავს (II, გვ. 393).

როგორც ჩანს, ხაზართა სახელმწიფო ეთნიკურად ჭრელი იყო და სხვადასხვა ეთნიკური კუთვნილების ხალხთაგან იყო შემდგარი. ერთი კი ცხადია, რომ ხაზარები ოთხ რელიგიურ სარწმუნოებას აღიარებდნენ — იუდეველობას, რომელსაც არაბული წყაროების მიხედვით ხაზართა უზენაესი მბრძანებელი ხაკანი და მისი გარემოცვა, მაღალი სოციალური კლასის წარმომადგენლები მისდევდნენ, ქრისტიანობას, ისლამსა და კერბთაყვანისმცემლობას.

ხაზართა შესახებ ახლა აქ მეტს არაფერს ვიტყვით, ვინაიდან მათ შესახებ არსებული ზოგი მასალა თარგმანებშია მოცემული და ჩვენთვის სა-

გსებით ხელმისაწვდომი. ამიტომ ამჯერად აღნიშნულ მასალაზე მხოლოდ მითითებით დაეკმაყოფილდებით, თანაც დავასახელებთ რამდენიმე სპეციალური ხასიათის ნაშრომს, რომელნიც ხაზართა ისტორიას შეიცავენ: ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 10, 220—225; ი ბ ნ - ჰ ა უ ქ ა ლ ი, გვ. 276—277; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 436—440; თარგმ., გვ. 47—51; А. П. К о в а л е в с к и й, Книга Ахмеда Ибн-Фадлана..., გვ. 140—141, 146—148; V. M i n o r s k y, Studies in Caucasian History, გვ. 32—33, 42, 69, 74; D. M. D u n l o p, History of the Jewish Khazars; М. И. Л р - т а м о н о в, История хазар, Л., 1962; В. Ф. М и н о р с к и й, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, გვ. 142—145; Б. Н. З а х о д е р, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. II, Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. М., 1967.

5. იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 39, I.

6. იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 37, I.

7. ალ-ჯაბალს, ჩვეულებრივ მრავლობით ფორმაში ალ-ჯიბალს, რაც „მთებს“ ნიშნავს არაბულად, არაბები უწოდებდნენ სპარსეთის ერაყს, ‘ირაკ აჯამი, არაბული ერაყისაგან, სამხრეთ მესოპოტამიისაგან, განსასხვავებლად. შუა საუკუნეებში, ალბათ მეტ-ნაკლები ცვალებადობით, ალ-ჯიბალი მოიცავდა ტერიტორიას, ძველადმოსავლურ სამყაროში ცნობილს სახელწოდებით მშჰ (ძველი მიდია). ალ-ჯიბალი დასავლეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით ესაზღვრებოდა არაბულ ერაყს, ჩრდილო-დასავლეთით — აზერბაიჯანს, ჩრდილოეთით — ალბურცის მთებს, აღმოსავლეთით — ხორასნის უდაბნოს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით — ფარსს, ხოლო სამხრეთით — ხუზისტანს.

ალ-ჯიბალის პროვინცია, გარდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარისა, მდებარეობდა მთებში, რის გამოც მან თავისი სახელწოდება მიიღო.

იხ. ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 209; ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 195; ი ბ ნ ჰ ა უ ქ ა ლ ი, გვ. 255, 355; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 15—16, 22; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 228-233; G. le Strange, გვ. 5, 185—231, 249; Cl. Huart, EI, I, გვ. 1085—1086; L. Lockhart, EI, NE, II, გვ. 534.

8. დაილამი მდებარეობდა კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით. იგი წარმოადგენდა ჯილანის (სპარსული გილანი) პროვინციის მთავორიან ნაწილს (ა ლ-ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 204, 205, 206; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 267, 268; ა ლ-მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 353; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 174, 812; II, 179, 711; III, 571).

იბნ ჰაუკალის გადმოცემით დაილამს სამხრეთით ესაზღვრებოდა ყაზვინი, ტარმი და აზერბაიჯანი და რეის ტერიტორიის ნაწილი, აღმოსავლეთით — რეი და ტაბარისტანი, ჩრდილოეთით ეკვროდა ხაზართა ზღვა, ხოლო დასავლეთით — აზერბაიჯანისა და რანის საზღვრები.

ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით დაილამი ეკუთვნოდა ალ-ჯიბალის პროვინციას (იხ. შენიშვნ. 7, I). დაილამის მცხოვრებთ ზაქარია ალ-ყაზვინი მეტად ცუდად ახასიათებს და მათ სულელებსა და უმეცრებს უწოდებს. მათ შორის მუდმივად ჩხუბს ჰქონია ადგილი და სისხლის აღების წესიც ყოფილა გავრცელებული (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ-ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 221).

იხ. J. Marquart, *Ēlānšahr*, გვ. 126; G. Le Strange, გვ. 172—174, 218, 225; V. Minorsky, *EI, NE, II*, გვ. 189—s 194; მ ი ს ი ვ ე, *La domination de Dēlāmītes, Iranica*, Publication of the University of Tehran, Vol. 775, 1964, გვ. 12—30; C. I. Hart, *EI, I*, გვ. 934.

9. ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობას იმის შესახებ, რომ ხაზართა ზღვას არც ერთი ზღვა არ უერთდება, კაცი მას შემოუვლის და კვლავ თავის პირვანდელ ადგილს დაუბრუნდება, ხაზართა ზღვას არა აქვს მოქცევა და უკუქცევა, მასში არავითარი ძვირფასი ქვები არ მოიპოვება და არის დაუსახლებელი კუნძულები, რომლებიც დაფარულია უღრანი ტყეებით, წყლებითა და ბუჩქნარებით, თითქმის შეუცვლელად გადმოგვცემს აგრეთვე იაკუთი, თუმცა მისი მასალა ოდნავ უფრო ვრცელია. მაგ., იაკუთი ხაზართა ზღვის დამახასიათებელ ნიშნებს ადარებს წითელი ზღვისა (ბაჰრ ალ-კულზუმ) და სპარსეთის ყურისას (ბაჰრ ფარის), ანდა იმასაც ამბობს, რომ სპარსეთის ყურისა და ხმელთაშუა ზღვის (ბაჰრ არ-რუმ) კუნძულები დასახლებულია, ხოლო ხაზართა ზღვისა კი არა (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 500—501; თ ა რ გ მ., გვ. 27—28).

10. ვ. ჰინცის მონაცემებით ფარსახი უღრის 6 კმ, მილი კი — 2 კმ (В. Х и н ц, *Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему*, М., 1970, გვ. 71, 72). მაშასადამე, ზაქარია ალ-ყაზვინის

ცნობით, თუ ხაზართა ზღვის წრეხაზი შეადგენდა 1500 ფარსახს, კილომეტრებში იგი უდრის 9000 კმ, ხოლო ზღვის სიგრძე 800 მილი და სიგანე 600 მილი გადამრავლებული. 2 კმ შეადგენს შესაბამისად 1600 კმ და 1200 კმ. ზაქარია ალ-ყაზვინის ეს ცნობა გადაჭარბებულია, ვინაიდან თანამედროვე მონაცემების მიხედვით კასპიის ზღვის სიგრძე მერდიანით შეადგენს დაახლოებით 1200 კმ, მისი საშუალო სიგანეა 300 კმ და ზღვის აუზის ფართობია 3,6 კმ² (Б С Э, т. 20, გვ. 325).

იაკუთის ცნობა ხაზართა ზღვის წრეხაზზე ემთხვევა ზაქარია ალ-ყაზვინისას. მაგრამ იაკუთთან მოცემულია ზღვის მხოლოდ რადიუსის ზომა — 100 ფარსახი, ანუ 600 კმ (იაკუთი, I, გვ. 501; თარგმ., გვ. 28). როგორც ჩანს, ზაქარია ალ-ყაზვინის გაცილებით უკეთესი წარმოდგენა ჰქონდა კასპიის ზღვის ფორმაზე, ვიდრე იაკუთს. ამ ცოდნის გამოა, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინი არ კმაყოფილდება ხაზართა ზღვის მხოლოდ რადიუსის ან სიგანის ზომის გადმოცემით და იგი მის სიგრძესაც აღნიშნავს, თუმცა არასწორად. ზაქარია ალ-ყაზვინი მომდევნო წინადადებაში ხაზს უსვამს კიდევ, რომ ხაზართა ზღვას ელიფსის ფორმა აქვსო. მაშასადამე, მან კარგად იცოდა, რომ ხაზართა ზღვას მრგვალი ფორმა არ ჰქონდა და ამიტომ მხოლოდ მისი რადიუსის გადმოცემა საკმარისი არ იყო.

11. აბუ ჰამიდ ალ-ლარნატი, მუჰამმად იბნ აბდ არ-რაჰმან (ვარიანტი არ-რაჰიმ) იბნ სულაიმან ალ-მაზინი ალ-კაისი, ანდალუსიელი მოგზაური. აქედანაა მისი ნისბა ალ-ანდალუსი, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი ხმარობს. მის შესახებ მცირე ბიოგრაფიული ცნობები მოგვებოვება და ის, რაც მასზე არის ცნობილი, ამოკითხულია აბუ ჰამიდ ალ-ლარნატის თხზულებებში. დაბადებულია გრანადაში 473/1080 წ. ჩანს, ახალგაზრდობა მან გაატარა თავის მშობლიურ ქალაქში, ხოლო შემდეგ ოცდაათი წლის ასაკში მიატოვა იგი და მას არასოდეს აღარ დაბრუნებია. სარდინიისა და სიცილიის გავლით 511/1117—1118 წ. ჩავიდა ალექსანდრიაში, მოგვიანებით კი 515/1123 წ. — კაიროში. ერთ ხანს დამასკოშიც ცხოვრობდა, ჩავიდა ბაღდადში და იქ ოთხ წელიწადს დაჰყო. 524/1130 წ. მოინახულა აბჰარი, სპარსეთი და ვოლგის შესართავი. სამი წელი, 548/1153 წლამდე, დაჰყო უნგრეთში. იმოგზაურა აღმოსავლეთ ევროპაში, იყო რუსეთშიც, ხორეზმში, ბუხარაში, ნიშაბურს, რეის, ისფაჰანსა და ბასრაში, მიაღწია არაბეთს და როგორც მუსლიმმა მოიხადა თავისი სარწმუნოებრივი ვალი საღვთო ქალაქ მექაში. 550/1155 წ. ბაღდადში დასახლდა, შემდგომი ექვსი წელი გაატარა მოსულში. ბაღდადსა და მოსულში ყოფნისას აბუ ჰამიდ ალ-

ანდალუსიმ შექმნა ორი თხზულება, რომლებმაც მის ავტორს ნამდვილი დიდება მოუტანეს (ამ თხზულებებზე იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 21, I). თავისი ცხოვრების ბოლო ხანს ალ-ღარნატი ჩავიდა სირიაში, ერთ ხანს დაჰყო ალემოში, დამკვიდრდა დამასკოში საბოლოოდ და იქვე გარდაიცვალა 565/1169—1170 წ.

იხ. GAL, S, I, გვ. 877—878; E. Lévi - Provençal, EI, NE, I, გვ. 122; И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения т. IV, М.-Л., 1957, გვ. 299—302.

12. ამგერად ჩვენ გვიჭირს დანამდვილებით ვთქვათ, თუ ხაზართა ზღვაში მდებარე რომელ მთას გულისხმობს ზაქარია ალ-ყაზვინი. იხ. შენიშვნ. 14, I.

13. დანიკი — წონის ერთეული იგი შეადგენდა ღირჰამის ან უფრო ზშირად დინარის 1/6-ს (B. Х и н и ц, დასახ. ნაშრ., გვ. 20). ამრიგად, როგორც ჩანს, ზაქარია ალ-ყაზვინის მიერ აღწერილი წინწილის მსგავსი დანიკი არ ყოფილა მაინცდამაინც დიდი ზომის.

14. სიდაჰტუს (სიდაჰტუსი, სიდაჰტუსა — სხვადასხვა დამწერლობით არაბულში) ჩვეულებრივ აიგივებენ თანამედროვე მანგიშლაკთან, მაგრამ ეს გაიგივება ამჟამად საეჭვოდ მიაჩნიათ (პუდუდ ალ-ალამი, გვ. 193; EI, NE, I, გვ. 931). სიდაჰტუსი იაკუთის განმარტებით სპარსული სიტყვაა და შავ მთას ნიშნავს. მისივე გადმოცემით ამ დიდ კუნძულზე წყაროები, ხეები, უღრანი ტყეები და სასმელი წყლებია. მიუხედავად ამისა, კუნძული რატომღაც არ ყოფილა სტუმართმოყვარე. ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობის მსგავსად იაკუთიც იტყობინება, რომ მასზე დასახლებული იყვნენ ოღუზი თურქები და იგი მდიდარი იყო გარეული საჯდომი ცხოველებით (იაკუთი, III, გვ. 208). იაკუთის ცნობით, რეისა და ისფაჰანს შორის აგრეთვე მსგავსი სახელწოდების მაღალი მიუვალი მთა მდებარეობს, რომელიც მეკობრეთა თავშესაფარი ყოფილა. შესაძლებელია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინიმ ამ ორ მთათაგან ერთ-ერთი მიიჩნია ხაზართა ზღვაში მდებარე ცალკე მთად.

იხ. აგრეთვე იბნ რუსთა, გვ. 91; იბნ ჰაუკალი, გვ. 277.

15. ამასვე იტყობინება იაკუთი (იქვე). არც ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის და არც იაკუთისათვის, ჩანს, ნათელი არ იყო, თუ თურქულ

ტომთა შორის რომელი განხეთქილების გამო მოხდა ოღუზი თურქების (არაბ. წყაროების ალ-ღუზუზ) გადასახლება კუნძულზე. ამიტომ ჩვენც გვიძნელდება გადაჭრით დასახლება თურქულ ტომთა შორის ჩამოვარდნილი იმ უთანხმოებისა, რომელიც აღნიშნულ არაბ ავტორებს აქვთ მხედველობაში. ვფიქრობთ კი, რომ ისინი აქ ეხებიან თურქულ ტომთა შორის მომხდარ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოძრაობას. ამ მოძრაობის შედეგად VII ს. დასაწყისში აღმოსავლეთის თურქები გამოეყვნენ დასავლეთისას და შექმნეს ცხრა თურქული ტომის პოლიტიკური გაერთიანება. თუ ზაქარია ალ-ყაზვინი და იაკუთი ამ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ მოვლენაზე ლაპარაკობენ, ცხადია, რომ ოღუზი თურქების გადასახლება კუნძულზე მათ მოჰყავთ მხოლოდ როგორც ერთ-ერთი კონკრეტული ფაქტი ახალი ტერიტორიის დაკავებისა ოღუზი თურქების მიერ.

ისევე როგორც დასავლეთის თურქები უმეტესწილად მომთაბარენი იყვნენ (თუმცა ეს არ ნიშნავს, რომ მათ შორის არ იყვნენ აგრეთვე ისეთი ჯგუფები, რომელნიც ინტენსიურ მეურნეობას მისდევდნენ. ასეთი ჯგუფები ძირითადად დასახლებული იყვნენ ოაზისებში, ანუ იქ, სადაც მიწის დამუშავების სათანადო პირობები იყო.), ასევე აღმოსავლეთის ოღუზი თურქებიც მომთაბარე მეჭოგე ტომებისაგან შედგებოდნენ.

ოღუზ თურქებში ეთნიკურად თურქული ელემენტი ჭარბობდა. მაგრამ მათ უნდა შერწყმოდათ ცენტრალური აზიის ტერიტორიაზე ადრევე მცხოვრები ხალხები და არათურქული წარმოშობის ოღუზთა პოლიტიკურ გაერთიანებაში შემავალი ეთნიკური ჯგუფები. ოღუზთა წარმომავლობის საკითხი კარგა ხანს გაურკვეველი იყო. პროფ. კლოდ კაენს მიაჩნია, რომ ამ საკითხში სიცხადე შეიტანა ჯ. ჰამილტონმა (EI, NE, II, გვ. 1106).

სპეციალურ ლიტერატურაში გავრცელებული აზრის თანახმად თურქები და მათ შორის ოღუზი თურქებიც თავის დროზე სხვადასხვა რელიგიური მიმდინარეობების დიდ გავლენას განიცდიდნენ — მანიქველობისას, ნესტორიანობისას, ბუდიზმისას, ქრისტიანობისას და ხაზართა იუდეველობისას. ისლამი მათ X ს. დასასრულისათვის უნდა მიეღოთ.

თურქთა და განსაკუთრებით ოღუზ თურქთა შესახებ მასალა თითქმის ყველა არაბ ავტორს მოეპოვება. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი თავმოყრილია ნაშრომში В. И. Б е л я е в, Арабские источники по ис-

თორი ტურკმენი და ტურკმენი, I, მ.-II, 1939; იხ. აგრეთვე ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 394—395; ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 208; ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968, გვ. 62 შმდგ.; А. И. Ковалевский, დასახ. ნაშრ.

16. სალლამ ათ-თარჯუმანი, რაც ქართულად სალლამ მთარგმნელს, თარჯიმანს ნიშნავს, ხალიფა ალ-ვასიკს გაუგზავნია ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აგებული ჯებირის მოსანახულებლად, რომელიც მას სიზმარში უნახავს თითქოსდა დანგრეულიყოს. ექსპედიციის შემადგენლობაში ყოფილა 50 კაცი. ხალიფას თან მიუტია მათთვის 5000 ღირჰამი, ალბათ სხვადასხვა საჭიროებისათვის, და 10000 ღირჰამიც პირდაპირი დანიშნულებისათვის. გაუყოლებია აგრეთვე 2000 ჯორი სურსათისა და წყლის გადასაზიდად. ექსპედიცია არმინიის გამგებლისა და თბილისის ამირის ცნობილი და ბედკრული ისპაკ იბნ ისმაილის სახელზე შედგენილი ბარათით, რომელშიც ხალიფა ექსპედიციისათვის ყოველმხრივ დახმარებას მოითხოვდა, სამარადან გამოსულა და ისპაკ იბნ ისმაილს, როგორც ჩანს, თბილისს ჰხლებია. მას სალლამ ათ-თარჯუმანისათვის დახმარება აღმოუჩენია და სარირთა მბრძანებლისათვის ბარათიც მიუწერია. სარირთა გამგებელს ალანთა ზელმწიფისათვის მიუწერია ბარათი, მას კი თავის მხრივ — ფილანშაჰისათვის. ამ უკანასკნელს კი ექსპედიციისათვის ბარათი გაუტანებია ხაზართა მეფესთან. ხაკანს ზუთი გამცილებელი გაუყოლებია და ექსპედიციის წევრებიც 26 ღლის მგზავრობის შემდეგ, სალლამ ათ-თარჯუმანის სიტყვებით, რომელიღაც ამყარებულ შავნიდაგიან ქვეყანას მისდგომიან, რომლის მყარალი სუნისაგან მათ თავი გამცილებელთა რჩევით ძმრით დაუცავთ. ამ ქვეყანაში ათი ღლის მგზავრობის შემდეგ მისდგომიან დანგრეულ ქალაქებს. აქაც 27 ღლე უმოგზაურიათ და ბოლოს გამცილებლებისათვის უკითხავთ ამ ქალაქების დანგრევის მიზეზი. მათ უპასუხიათ, რომ ეს ქალაქები გოგმა და მაგოგმა დაანგრიესო (არაბ. *خوارزمشاه* ვა *مغولان* — იხ. შენიშვნ. 24, I). შემდეგ გადასულან მთასთან ახლოს მდებარე ერთ-ერთ ციხესთან, რომელიც ამ მთის ერთ-ერთი ხეობის დასაცავად ყოფილა აშენებული. მისგან ცოტა დაშორებით ექსპედიცია წააწყდა ციხე-სიმაგრეებს, რომლის მუსლიმი მოსახლეობა ლაპარაკობდა არაბულად და სპარსულად, კითხულობდა ყურანსა და ჰქონდათ მეჩეთები და დაწყებითი საშუალო სასწავლებლები. მცხოვრებლებს კითხვით მიუმართავთ ექსპედიციის წევრებისათვის, თუ საიდან ჩამოვიდნენ ისინი და საითკენ მიემართებიან. უპასუხნიათ, რომ ისინი არიან მართლმორწმუნეთა ამირის

წარგზავნილები. ციხე-სიმაგრეთა მცხოვრებლებს მათი პასუხი გაკვირვებით და უკითხავთ: მართლმორწმუნეთა ამირის? ექსპედიციის წევრებს უპასუხნიათ: დიახ! მაგრამ მათ უკითხავთ აგრეთვე: მოხუცია ის თუ ახალგაზრდა? ექსპედიციის წევრებს უთქვამთ, რომ იგი ახალგაზრდა არისო. მცხოვრებლებს უკითხავთ, თუ სად იმყოფება მართლმორწმუნეთა ამირიო. სალლამ ათ-თარჯუმანსა და მის თანმხლებ პირთ უთქვამთ, რომ იგი ცხოვრობს ერაცში, ქალაქში, რომელსაც სურრა მან რა'ჲს (ანუ სამარას) ეძახიანო. ამაზე არაბ და სპარსელ მოსახლეობას უპასუხნია, რომ მის შესახებ არასოდეს არაფერი გვსმენიაო, ექსპედიციის მეთაურის სალლამ ათ-თარჯუმანის თხრობას მისი და მისი ექსპედიციის მოგზაურობის შესახებ ხალიფა ალ-ვასიკის ბრძანებით ალექსანდრე მაკედონელის ჯებირთან კიდევ სხვა დეტალებიც გააჩნია, მაგრამ მათ ამ შემთხვევაში ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს.

ვინაიდან ხალიფა ალ-ვასიკი ტახტზე იჯდა 227/842 — 232/847 წწ., ცხადია, რომ ამ ექსპედიციის გამგზავრებაც აღნიშნულ წლებში უნდა მომხდარიყო. თვით სალლამ ათ-თარჯუმანის განცხადებით ექსპედიციის მგზავრობა წელიწადნახევარი თუ 28 თვე გაგრძელებულა. ზუსტი თარიღი გამგზავრებისა და ექსპედიციის უკან დაბრუნებისა წყაროებში, სამწუხაროდ აღნიშნული არ არის. არც სხვა რაიმე ცნობა სალლამ ათ-თარჯუმანის შესახებ ჩვენთვის ცნობილი.

არც იმის თქმა შეიძლება დანამდვილებით, თუ რამდენად სარწმუნოა თითქოსდა სალლამ ათ-თარჯუმანის ზემოთ მოტანილი ცნობა. ასეთი ექსპედიცია, რომ ნამდვილად შეიძლებოდა ყოფილიყო გაგზავნილი ხალიფას მიერ ე. წ. ალექსანდრე მაკედონელის ჯებირის მოსანახულებლად, რომლის დანგრევას სიზმარში ძალზე შეუშინებია აბასელი ხალიფა, გასაკვირი არაფერია. მაგრამ ამაზე ქვემოთ ვიტყვით, როცა საკუთრივ ჯებირს შევეხებით (იხ. შენიშვნ. 27, I).

იხ. იბნ ხურდაზბიჰი, გვ. 162—170; იაკუთი, III, გვ. 56—58; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 401—402; იბნ ალფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 301; ალ-მუკადდასი, გვ. 362—365.

17. რიგით მეცხრე აბასელი ხალიფა აბუ ჯათარ ჰარუნ იბნ ალ-მუთასიმ ალ-ვასიკ ბილლაჰი მეფობდა 227/842—232/847 წწ. და გარდაიცვალა 32—36 წლის ასაკში. მისი მეფობის წლები მაინცდამაინც არაფრითაა ღირსშესანიშნავი. პირიქით, აღსანიშნავია მხოლოდ ის, რომ ხალიფა ალ-ვასიკის დროს დაიწყო ფაქტიურად აბასელთა სახალიფოს დაცემის პროცესი, რომლის შეჩერება აღარავის შეეძლო,

ტახტზე ალ-ვასიკის ისეთ უშუალო მემკვიდრესაც კი, როგორც იყო ენერგიული ხალიფა ალ-მუთავაქქილი (232/847—247/861 წწ.). იგი; როგორც ცნობილია, სახალიფოს სამეფო კარზე მოძალებულმა თურქმა ჯარისკაცებმა გამოასალმეს სიცოცხლეს. თვით ფაქტი ისპაკ იბნ ისმაილის, თბილისის ამირის, განდგომისა ცენტრალური ხელისუფლებისაგან, ურჩობა და ცდა სრული პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოპოვებისა IX ს. 50-იანი წლების დასაწყისში ზემოთ აღნიშნული გარემოების სასარგებლოდ ლაპარაკობს. ცხადია, თბილისის ამირს კარგად უნდა ცოდნოდა სახალიფოში შექმნილი ვითარება და იგი არ დააყოვნებდა, რომ ეს ხელსაყრელი მდგომარეობა თავის სასარგებლოდ არ გამოეყენებინა. სულ სხვაა, რა თქმა უნდა, საკითხი იმის შესახებ, თუ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ისპაკი დამარცხებული აღმოჩნდა.

იხ. ი ა კ უ ბ ი, თარხ, II, გვ. 584—590; ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, VI, გვ. 372, 376; VII, გვ. 6—7, 14—26; G. W e i l, II, გვ. 337—346; W. M u i r, The Caliphate: its Rise Decline, and Fall. A new and revised ed. by T. H. W e i r, Edinburgh, 1915, გვ. 519—522; K. V. Z e t t e r s t e e n, EI, IV, გვ. 1226—1227; Philip K. H i t t i, History of the Arabs, London, 1946, გვ. 297, 318, 337, 351, 426, 466.

18. ბულგარელებს ეკავათ თანამედროვე მდინარე ვოლგის, არაბული წყაროების ითილის, შუა დინებაზე მდებარე ტერიტორია, ხანაართა ჩრდილოეთით. მათ შესახებ მდიდარ მასალას გვაწვდის ცნობილი აჰმად იბნ ფადლანი. საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში სადღეისოდ გამოთქმული თვალსაზრისის მიხედვით, რაც უმეტესწილად იბნ ფადლანის მონაცემებზე არის დაფუძნებული, X ს., ანუ იმ დროისათვის, როცა ბულგართა ქვეყანაში იბნ ფადლანის ექსპედიციამ იმოგზაურა, ადგილობრივ მოსახლეობაში ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი უკვე დასრულებულად ჩანს და შექმნილია კლასობრივი საზოგადოება, ჩამოყალიბებულია სახელმწიფო, რომელსაც სათავეში, როგორც ჩანს, თითქმის განუსაზღვრელი უფლებების მქონე მეფე ედგა. ბულგარელები ამ დროისათვის თავისი საზოგადოებრივ-ეკონომიური განვითარების ადრეფეოდალურ საფეხურზე იდგნენ. ამ მნიშვნელოვან მოვლენას ბულგართა საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ცხოვრებაში უკავშირებენ საბჭოთა სპეციალისტები ბულგართა ისლამიზაციის პროცესს, რომელიც IX—X სს. უნდა დაწყებულიყო.

ბულგარელები ინტენსიურ სოფლის მეურნეობას, მიწათმოქმედებას მისდევდნენ.

უცხოელ ჭკვლევართა აზრით (კლოდ კაენი, EI, NE, II, გვ. 1107) ეთნიკურად ბულგარელების მეტი ნაწილი თურქული ტომებისაგან შედგებოდა. ყოველ შემთხვევაში, აღ-მასული გადმოგვცემს, რომ ბულგარელები თურქთა მოდგმის განეკუთვნებიანო (აღ-მასული, მურჟუ აზ-ზაპაბ, II, გვ. 15). ამასთან ერთად საინტერესოა ისიც აღინიშნოს, რომ პროფ. ა. კოვალევსკის აზრით იბნ ფადლანის ტექსტში მიხედნებული ერთ-ერთი ტომი, რომელიც „სუფუნ“-ად უნდა წავიკითხოთ და არა „საფუნ“-ად, როგორც ადრე იკითხებოდა, თანამედროვე ჩუვაში ხალხის წინაპარი უნდა ყოფილიყო (А. П. Ковалевский, Чуваши и болгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана, Чебоксары, 1954, გვ. 21—22).

პოლიტიკურ ურთიერთობაში ბულგარელებს გამუდმებული ქიშპი და წინააღმდეგობა ჰქონდათ სამხრეთ მეზობელთან — ხაზარებთან. ბულგარელები გაცხოველებულ ვაჭრობას აწარმოებდნენ თავიანთ ჩრდილოელ მეზობლებთან — რუსებთან. მაგრამ ბულგარელები საგარეო ვაჭრობის განვითარებით მხოლოდ ჩრდილოეთით არ კმაყოფილდებოდნენ და ცდილობდნენ მის განვრცობას მდინარით სამხრეთითაც, სადაც წინ აღუდგნენ ხაზარები, რომელთაც თავის მხრივ საკუთარი სავაჭრო ინტერესები ამოძრავებდათ. კერძოდ, ხაზარები ყველა ღონეს ხმარობდნენ, რომ ჩრდილოეთით რუსებთან ვაჭრობა თავიანთ ხელში აეღოთ. საგარეო ვაჭრობის განვითარების თვალსაზრისით ბულგარელებს უკეთესი გეოგრაფიული მდებარეობა ეკავათ, ვიდრე ხაზარებს. ბულგართა სამეფოს სახმელეთო გზითაც შეეძლო თავისი საგარეო ვაჭრობის განვითარება შუა აზიასთან, მაშინ როცა ხაზარები ასეთ შესაძლებლობას რუსებთან მოკლებული იყვნენ. ბულგარელებს ხაზართა წინააღმდეგ ბრძოლაში მოკავშირეც გამოუჩინდა ოღუზთა სახით. ოღუზებს დაბაბული და მუდმივი საბრძოლო მდგომარეობა ჰქონდათ ხაზარებთან.

იხ. Б. Д. Греков, Волжские болгары в IX—X вв., «Исторические записки», т. 14, 1935, გვ. 3 შმდგ.; А. П. Ковалевский, Книга Ахмеда Ибн-Фадлана..., გვ. 27—31 (იქვე სქოლიოში მოცემულია იბნ ფადლანის არაბული ტექსტის გვერდებიც); В. В. Бартольд, Болгары, Соч., т. V, М., 1968, გვ. 509—520; D. M. Dunlop, History of the Jewish Khazars; I. Hrbek, EI, NE, I, გვ. 1304—1308.

19. ზუსტ ალ-კარნაჰნი — ორრქიანი. ალექსანდრე მაკედონელის ეპითეტია.

20. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ სალლამ ათ-თარჯუმანს სხვა დეტალებიც აქვს მოთხრობილი თავისი მოგზაურობიდან ხაზართა ქვეყანაში IX ს. ორმოციან წლებში (იხ. შენიშვნ. 16, I). ერთ-ერთი ასეთი ფაქტი აქვს მიწერილი იგივე სალლამ ათ-თარჯუმანს ვეებერთელა თევზის დაჭერასა და თევზის ყურიდან ლამაზი ასულის გამოსვლასთან დაკავშირებით. ცხადია, რომ ამ ამბავს არ შეიძლება რაიმე საერთო ჰქონდეს სინამდვილესთან. ის კი არ არის გამორიცხული, რომ ხაზართა ქვეყნიდან დაბრუნებულ სალლამ ათ-თარჯუმანს თავისი მსმენელებისათვის მართლაც მოეთხრო ისეთი ამბები, რომელნიც ზღაპარს უფრო მოგვავიწყებენ, ვიდრე რეალურ ამბავს, ხოლო ხალხი, მათთვის ალბათ ლეგენდად ქცეული ქვეყნის ამბებით დაინტერესებული, ამ მოთხრობილ ზღაპრებს სინამდვილედ ლებულობდა. ყოველ შემთხვევაში, ისიც ცხადია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინი არ დააყოვნებდა თავის ნაშრომში „საოცარი ამბავი“ მოეთავსებინა და ამით კიდევ ერთხელ გაემართლებინა თავისი მიზანი და ამოცანები.

21. აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსის ბიოგრაფიული ცნობები ზემოთ იქნა მოტანილი (იხ. შენიშვნ. 11, I) და იქვე აღინიშნა, რომ აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსიმ მოსულსა და ბაღდადში ყოფნისას დაწერა ორი თხზულება, რომლებმაც მათ ავტორს ნამდვილი დიდება მოუტანეს. ბაღდადში დაწერილი ერთ-ერთი ამ თხზულებათაგანი აქვს ამჯერად მოხსენიებული ზაქარია ალ-ყაზვინის, ოღონდ შემოკლებული სათაურით — „ქითაზ ალ-‘აჯა’იბ“, ანუ „წიგნი საოცრებათა შესახებ“ თუ „საოცრებათა წიგნი“. საერთოდ კი სპეციალურ ლიტერატურაში ზაქარია ალ-ყაზვინის მიერ მოხსენიებული ნაშრომი რამდენიმე სათაურით არის ცნობილი: 1. „ნუხაბათ ალ-აზჰან ჭიბ ‘აჯა’იბ ალ-ბულდან“ („გონებათა რჩეული ქვეყნების საკვირველებათა შესახებ“); 2. „ალ-მულრიბ ‘ან ბა’დ ‘აჯა’იბ ალ-ბულდან“ („ყარიბი ქვეყანათა ზოგი საკვირველების შესახებ“); 3. „ალ-მუ‘რიბი ‘ან ბა’დ ‘აჯა’-იბ ალ-მალრიბ“ („ალ-მუ‘რიბი მალრიბის ზოგი საკვირველების შესახებ“ (GAL, I, გვ. 626; E. L é v i - P r o v e n c a l, EI, NE, I, გვ. 122).

თუ აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსის თხზულების შინაარსს გავითვალისწინებთ, პირველი ორი დასახელებული სათაური უფრო გამოჩატავს ნაშრომის შინაარსს, ვიდრე მესამე სათაური, ვინაიდან თავის ნაშრომში აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსის მოთხრობილი აქვს არა მხოლოდ მალრიბის ქვეყნების საოცრებათა შესახებ. მის ნაშრომში ლაპარაკია ავ-

რეთვე იმ ქვეყნების შესახებ, რომელნიც ავტორმა აღმოსავლეთშიც მოინახულა — დამასკო, არდაბილი, კასპიის ზღვა, დერბენდი და ზაზართა ქვეყანა, რომლის შესახებ ერთ-ერთი ამბავი აბუ ჰამიდ აღ-ღარნატის ამჟერად, მართალია, სალლამ ათ-თარჯუმანის სიტყვებით ჰქონია გადმოცემული და არა როგორც პირადად ნანახისა.

22. ავნ აღ-დინ აბუ აღ-მუზაფფარ იაჰია იბნ მუჰამმად იბნ ჰუბაირა აშ-შაიბანი აღ-დური აღ-ბაღდადი დაიბადა 499/1105—1106 წ. ბაღდადის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ოლქის დუჯაილის სოფელ დურში. თავის დროზე მას კარგი განათლება მიუღია და იგი არანაკლებ ცნობილი სწავლული იყო, ვიდრე პოლიტიკური მოღვაწე. ხალიფა აღ-მუქთაფისა (530/1136—555/1160 წწ.) და აღ-მუსთაფიდის დროს (555/1160—566/1170 წწ.) თექვსმეტი წლის განმავლობაში უწყვეტივ სიკვდილამდე ეკავა ვეზირის თანამდებობა. იგი შემდეგ შეცვალა მისმა შვილმა იზზ აღ-დინ მუჰამმად იბნ იაჰიამ.

იხ. G. Weil, III, გვ. 305, 310; K. V. Zettersteen, EI, II, გვ. 413; GAL, S, I, გვ. 687—688; G. Makdisi, EI, NE, III, გვ. 802—803.

23. ბაჰრ აშ-შამს (თარგმანში შამის, ანუ სირიის ზღვა), ხმელთაშუა ზღვას, არაბულ წყაროებში მრავალი სხვა სახელწოდებებითაც ვხვდებით. მივუთითებთ მხოლოდ ზოგ მათგანს: ბაჰრ აშ-შამი, ანუ „სირიული ზღვა“; ბაჰრ აღ-მადრიბ — „დასავლეთის ზღვა“; ბაჰრ აღ-მადრიბი ან ბაჰრ აღ-ღარბი — „დასავლური ზღვა“; ბაჰრ არ-რუმ — „რუმის“, ანუ „ბერძნების ზღვა“; ბაჰრ არ-რუმი — „ბერძნული ზღვა“, ბაჰრ აღ-კუსტანტინია — „კონსტანტინეპოლის ზღვა“.

იხ. აღ-ისტახრი, გვ. 68—71; იბნ-ჰაუკალი, გვ. 128—137; იაკუთი, I, გვ. 504—505; ზაქარია აღ-ყაზვინი, I, გვ. 123—127; G. le Strange, გვ. 127; C. F. Seybol, EI, I, გვ. 606; D. M. Dunlop, EI, NE, I, გვ. 934—936.

24. იაჯუჯი და მაჯუჯი (გოგი და მაგოგი), ლეგენდარული ხალხები, რომელნიც თითქოს ალყასანდრე მაკედონელს უნდა დაემწყვდია სპეციალურად აგებული კედლის მიღმა უკიდურესი ჩრდილო-აღმოსავლეთით სამყაროს დაცვის მიზნით და უნდა გამოჩენილიყვნენ სამყაროს დასასრულს (И. Ю. Крачковский, Извр. соч., IV, გვ. 48). სპეციალურ ლიტერატურაში გავრცელებული თვალსაზრისის თანახმად თქმულება ია-

ჯუჯსა და მაჯუჯზე ყურანში (ს უ რ ა 18,99; ს უ რ ა 21,99) უნდა ში-
ხვედრილიყო ბიბლიიდან ალექსანდრე მაკედონელზე სირიული ლეგენ-
დების ციკლის მეშვეობით (A. J. Wensinck, EI, IV, გვ. 1236)ა

გადმოცემის თანახმად იაჯუჯისა და მაჯუჯის ხალხები იმდენად მრავალრიცხოვანი ყოფილან, რომ მათ შეეძლოთ შეესვათ ტიგროსისა და ევფრატის ანდა ტიბერიუსის ტბის მთელი წყალი (A. J. Wensinck, იქვე; H. A. R. Gibb and J. H. Kramers, გვ. 637). იაჯუჯისა და მაჯუჯის ხალხები სამი ჯიშისა ყოფილან; ერთნი კედარივით მაღალნი, მეორენი ისეთივე სრული, როგორც მათი სიმაღლე იყო, ხოლო მესამე ჯიშის ხალხს შეეძლო თავიანთი სხეულის დაფარვა საკუთარი ყურებით (H. A. R. Gibb and J. H. Kramers, იქვე).

არაბულ წყაროებში დაცული ტრადიცია იაჯუჯისა და მაჯუჯის შესახებ ყურანთან არის დაკავშირებული.

იხ. იბნ ხურდაზბიჰი, გვ. 162; იბნ ლ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 298—301; იბნ რუსთა, გვ. 83, 98, 148 შმდგ.; ალ-ჰუკადდასი, გვ. 362—365; ალ-მასუდი, თანბიჰ, გვ. 24, 26, 32; იაკუთი, I, გვ. 515, II, გვ. 440, III, გვ. 56—58; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 400—402, 416—418.

25. აბდ ალლაჰ იბნ ალ-აბბასი (ხშირად იხმარება არტიკლის გარეშე, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინისთანაა ამ შემთხვევაში) დაიბადა ჰიჯრამდე, ანუ ალლაჰის მოციქულის მუჰამმადის გაქცევამდე მეჭიდან მედინაში 622 წ., ორი თუ სამი წლით ადრე. იბნ აბბასმა თავისი დიდება მოიპოვა ყურანის კომენტარებით, როცა მან, როგორც ჩანს, შესანიშნავად გაითვალისწინა სახალიფოში შექმნილი და მნიშვნელოვნად შეცვლილი ვითარება და მას მოხდენილად დაუკავშირა ყურანის დოგმები. ამდენად იბნ აბბასი, რომელსაც მეტსახელად უწოდებდნენ „ალ-ჰიბრ ალ-უმმ“-ას („თემის სწავლულს“) ანდა „ალ-ბაჰრს“-ს („ზღვას“), ითვლება მუსლიმთა პირველ თაობაში ერთ-ერთ ყველაზე დიდ, შესაძლებელია უდიდეს სწავლულადაც კი. როცა იბნ აბბასი დაიბადა, დედამისი უკვე მუსლიმი იყო, ამიტომ მისი შვილიც მუსლიმად ჩაითვალა.

როგორც ჩანს, იბნ აბბასი არანაკლებ გამჭირაზი და ამავე დროს, შვიდილება ითქვას, გაქნილი და, ჩვენი აზრით, გარკვეულ პრინციპულობას მოკლებული პოლიტიკოსი იყო. ყოველ შემთხვევაში, ერთი ცხადია, რომ იბნ აბბასი თანაბრად ემსახურებოდა როგორც უსმანს, ასევე ხალიფა ალის, ხოლო შემდეგ ომაელთა დინასტიის ხალიფების

სამსახურშიც ჩადგა, მაშინ როცა მას, როგორც საკმაოდ გონებაგახსნილ და რეალური მდგომარეობის კარგად მცოდნე პიროვნებას, არ შეიძლება არ ცოდნოდა ამ საგვარეულოს წარმომადგენლებისადმი, რომელთაც უზურპატორებად თვლიდნენ, დამოკიდებულება არაბულ საზოგადოებაში.

არც ბასრის ხაზინის გაძარცვა ლაპარაკობს ქებული სწავლულის სასარგებლოდ. როგორც ცნობილია, ხალიფა ალიმ იბნ აბბასი დანიშნა ბასრის გამგებლად, მაგრამ მან, როცა კი ხელსაყრელი მომენტი დაიგულა, ბასრის ხაზინიდან, როგორც ზოგი წყარო იტყობინება, ექვსი მილიონი დირჰამი გაიტაცა და ხალიფა მუავიას წარუდგა თხოვნით მოპარული თანხა მისთვის საჩუქარში ჩაეთვალა ლალატისათვის.

იბნ აბბასი გარდაიცვალა ტაიფში 68/687—688 წ. თუ 69 ან 70 წ. ბიბლიოგრაფია იბნ აბბასის შესახებ როგორც სწავლულზე იხ. EI, NE I, გვ. 41.

არაბ ავტორთაგან, რომელთაც მოტანილი აქვთ ცნობები იბნ აბბასის შესახებ, შეიძლება დასახელებულ იქნან ალ-მასუდი, მურუჯ აზ-ზაჰაბ, ატ-ტაბარი და იბნ ალ-ასირი. იხ. საძიებლები. თანამედროვე მკვლევართაგან იხ., მაგ., J. Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin, 1902, გვ. 69—70; GAL, S, I, გვ. 331; L. Veccia Vaglieri, EI, NE, I, გვ. 40—41; H. A. R. Gibb and J. H. Kramers, გვ. 4.

26. ხოსრო ანუშირვანი კეთილშობილი (ალ-ხაირ), სასანური ირანის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი, მეფობდა 531—579 წწ. მის სახელთანაა დაკავშირებული სასანურ სახელმწიფოში მთელი რიგი რეფორმების გატარება ცხოვრებაში — საგადასახადო სისტემის, სამხედრო, ადმინისტრაციული.

არაბულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ლიტერატურაში საკმაოდ ბევრი მასალა მოიპოვება სასანურ ხანაზე, კერძოდ, ხოსრო ანუშირვანის მეფობის პერიოდზე. არაბი ავტორების ალ-იაკუბის, ალ-ბალაჟურის, ატ-ტაბარის, ალ-მასუდისა და სხვათა ნაშრომებს საფუძვლად დაედო ფალაური ძეგლების ცნობები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ატ-ტაბარის „მსოფლიო ისტორიაში“ მოცემული მასალა სასანურ ხანაზე. მან ცნობილი გერმანელი მეცნიერის თეოდორ ნელდეკეს საგანგებო ყურადღება დაიმსახურა, რომელმაც ატ-ტაბარის ტექსტს ვრცელი კომენტარები დაურთო (იხ. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzung und

ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von. Th. N ö l d e k e, Leyden, 1879).

აღმათ ხოსრო ანუშირვანის დიდი ავტორიტეტით არაბულ მწერლობაში და მისი სახელის ერთგვარი ლეგენდარული ხასიათით არაბულ საზოგადოებაში უნდა აიხსნას, როგორც გვგონია, ის, რომ რიგ შემთხვევაში ისტორიულ ფაქტებს, რომელთა განმარტებასაც არაბი მწერლები ვერ ახერხებდნენ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, არაბულ ნიდაგზე, სასანელ მბრძანებელს მიაწერენ ხოლმე. საამისოდ ამაჯერად მხოლოდ ერთი ფაქტის აღნიშვნით დავემყოფილდებით. ჩვენს ერთ-ერთ ნაშრომში შევეხეთ თბილისში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, დღევანდელი 26 კომისრის სახელობის რაიონში, ძველ სოფლებილში, არაბული წყაროების ცნობების თანახმად თითქოსდა შუა აზიიდან გამოსული სოფლის ტომის დასახლების საკითხს ხოსრო ანუშირვანის მეფობის ხანაში, ანუ VI ს. მაშინ ჩვენ, როგორც ვფიქრობთ, სამართლიანად უარყავით არაბულ წყაროებში დაცული ცნობების სისწორე სოფლებილის შესახებ (ისევე, როგორც ეს თავის დროზე და შემდგომშიც აღნიშნა ვ. მინორსკი. იხ. V. M i n o r s k y, Transcaucasica, JA, Jullet-September, 1930, გვ. 60—62; მისივე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, გვ. 46, შენიშვნ. 8.). უარყავით არა მხოლოდ კავშირის შესაძლებლობა სოფლებილის სახელწოდებისა სოფლის ტომთან, არამედ ამასთან ერთად ეჭვქვეშ დავაყენეთ და მცდარად მივიჩნიეთ საერთოდ რაიმე დასახლების არსებობა თბილისში, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ზემოთ აღნიშნულ რაიონში VII ს. და აღვნიშნეთ, რომ არაბი მწერლები ქრონოლოგიურად საკმაოდ შორს დგანან ხოსრო ანუშირვანის დროის ისტორიული მოვლენებიდან. ხოლო თაობიდან თაობაზე ზეპირად გადაცემულ ცნობებს საუკუნეების მანძილზე არ შეიძლებოდა გარკვეული ცვლილება არ განეცადა და მათ თავისებური ანარეკლი არ ეპოვათ არაბულ მწერლობაში, თანაც ტრადიციის თანახმად გადაეტანათ ეს მოვლენა წინამუსლიმურ ხანაში, ვინაიდან მათ სხვა რეალური წყარო არ გააჩნდათ, რომლის მიხედვითაც შესაძლებელი იქნებოდა ამ ფაქტის მუსლიმურ ხანაში გადმოტანა (იხ. ო. ცქიტიშვილი, ძველი თბილისის ისტორიიდან (იღნის საკითხისათვის), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 1963, 5 (14), გვ. 146). ესლა კი დავუმატებდით იმას, რაც ზემოთ აღვნიშნეთ: მით უმეტეს, რომ არაბ მწერლებს ჰყავდათ წინამუსლიმურ ხანაში ისეთი პიროვნება, როგორც ხოსრო ანუშირვანი იყო, რომელსაც თავიანთთვის აუტსნულ ისტორიულ ფაქტებს მიაწერენ.

27. ბალანჯარის ჯებირის სახელთანაა დაკავშირებული ცნობილი სალლამ ათ-თარჯუმანის მოგზაურობა ხალიფა ალ-ვასიკ ბილლაჰის ბრძანებით IX ს. 40-იან წლებში (იხ შენიშვნ. 16, I). ბალანჯარის ჯებირი, ჩანს, წარმოადგენდა სახალიფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ნაგებობას, რადგან იგი აგებული იყო სტრატეგიულად მნიშვნელოვან გეოგრაფიულ პუნქტში, სადღაც ბაბ ალ-ბეაბს ზემოთ და მისი დანიშნულება იყო დაეცვა სახალიფოს უკიდურესად ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორია ჩრდილოეთის ხალხთა, კერძოდ, ხაზართა თავდასხმებისაგან. როგორც ჩანს, ამ ჯებირის ასეთი მნიშვნელოვანი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობით იყო გამოწვეული სახალიფოს ხელისუფალთა იმდენად დიდი ყურადღება მის მიმართ, რომ ხალიფა ალ-ვასიკს ჯებირთან ექსპედიციაც კი უნდა გაეგზავნა მის მოსანახულებლად, თუმცა საკითხზე ამ ექსპედიციის ნამდვილად გამგზავრებასთან დაკავშირებით თანამედროვე მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს.

ა. შ პ რ ე ნ გ ე რ ს, ვ. გ რ ი გ ო რ ი ე ვ ს ა და ვ. მ ი ნ ო რ ს კ ი ს, მავალითად, სალლამ ათ-თარჯუმანის ექსპედიცია არარეალობად მიაჩნიათ და მას მოგვიანო ხანის აზროვნების ნაყოფად თვლიან. არის მეცნიერთა მეორე ჯგუფი (მათ შორის ისეთი ავტორიტეტები, როგორც არიან მ. ი. დ ე გ უ ე, ვ. ტ ო მ ა შ ე კ ი და. ი. კ რ ა ჩ კ ო ვ ს კ ი), რომელიც თვლას, რომ სალლამ ათ-თარჯუმანის ექსპედიციას ნამდვილად უნდა ჰქონოდა ადგილი. საამისოდ ამ ჯგუფის წარმომადგენლებს საკმაოდ დამაჯერებელი დასაბუთებაც მოაქვთ (ამ საკითხთან დაკავშირებით დაწვრილებით იხ. ი. კ რ ა ჩ კ ო ვ ს კ ი ს ნაშრომი «Арабская географическая литература», Избранные сочинения, т. IV, М.-Л., 1957, გვ. 137—141; იქვე იხ. საჭირო ლიტერატურა საკითხთან დაკავშირებით). ერთ-ერთ ასეთ საბუთად მათ მიაჩნიათ დაახლოებით 840 წ. ცენტრალურ აზიაში თურქთა ტოქმების გადასახლება, რაც გამოწვეული იყო მონღოლეთში ყირვიზთა მიერ უაგურთა განადგურებით. ეს არის საგარეო ფაქტორა, რომლის გამო უნდა ენახა ხალიფა ალ-ვასიკს შემზარავი სიზმარი ჯებირის დანგრევის გამო და იქ სასწრაფოდ ექსპედიცია გაეგზავნა.

მაგრამ არა გვგონია, რომ ასეთი ექსპედიციის გამგზავრება ჩრდილოეთით მხოლოდ საგარეო-პოლიტიკური ვითარებით ყოფილიყო გამოწვეული: არანაკლები მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ქვეყნის შიგნით შექმნილ ვითარებასაც. ზემოთ აღინიშნა, რომ ხალიფა ალ-ვასიკის დროს იწყება ფაქტიურად სახალიფოს დაცემა. არც ეს გარე-

მოება ასვენებდა, როგორც ჩანს, სახალიფოს მბრძანებელს, როცა იგი სალლამ ათ-თარჯუმანის ექსპედიციას აგზავნიდა.

ორივე საგარეო და საშინაო ფაქტორების ერთად გათვალისწინება სახალიფოს ხელისუფალთ, როგორც ჩანს, მეტად არასასიამოვნო სურათს უსახავდა არც თუ მაინცდამაინც შორეულ მომავალში. ამის გამო ისინი იძულებული იყვნენ ყველა ღონე ეხმარათ სახელმწიფოს საზღვრებზე არსებული რეალური მდგომარეობის გასაგებად და მათ გასამაგრებლად.

ამავე დროს ისიც გასათვალისწინებელია, რომ სახალიფოში მუდამ იდგა ხაზართა, ისევე როგორც ბიზანტიის, პრობლემა და იგი მხოლოდ X ს. გადაიჭრა.

იაკუთთან ლაპარაკია ქალაქ ბალანჯარზე, რომელიც ალ-მასუდის ცნობით უნდა ყოფილიყო ხაზართა დედაქალაქი, ვიდრე ასეთად ითილი გახდებოდა (ალ-მასუდი, თანბიჰ, გვ. 62), და მის დაპყრობაზე არაბთა მიერ (იაკუთი, I, გვ. 729—730; თარგმნ., გვ. 36—37).

როგორც ვხედავთ, ბალანჯარის ჯებირის აგებას არაბული ტრადიცია ამ შემთხვევაშიც ხოსრო ანუ შირვანს უკავშირებს. როდის და ვის მიერ იყო იგი აგებული დანამდვილებით ძნელი სათქმელია.

28. ალ-ჰარისისა და ალ-ჰუვაირისის სახელით არაბი მწერლები იხსენიებენ თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარე ორმწვერვალიან არარატის მთას. დიდი არარატის (არაბული წყაროების ალ-ჰარისი) მთა მდებარეობს ჩრდილო-დასავლეთით და მისი სიმაღლეა 5172 მეტრი, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე მცირე არარატის მწვერვალის (არაბული ალ-ჰუვაირისის, ალ-ჰარისის კინობითი ფორმა) სიმაღლეა 3296 მეტრი.

ამბავი, რომელიც ქვემოთ მომდინარეობს ალ-ჰარისისა და ალ-ჰუვაირისთან დაკავშირებით, იზნ ალ-ფაკიჰის თხრობით იაკუთთანაც არის მოტანილი და არ გვგონია, რომ მას რაიმე ისტორიული ღირებულება ჰქონდეს (იაკუთი, II, გვ. 183—184; თარგმ., გვ. 44).

29. მუსლიმურ ლიტერატურაში, კერძოდ, არაბულში, ბალინასის სახელით ცნობილია ორი პიროვნება. ერთი მათგანია სახელგანთქმული მათემატიკოსი აპოლონიოს პამფილიელი (დაახლ. 200 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვ.) და მეორე ბრძენი აპოლონიოს კაპადოკიელი (I ს. ჩვენი წელთაღრიცხვ.). ეს უკანასკნელი იხსენიება რვა მდე არაბულ წყაროში (იხ. M. Plessner, EI, NE, I, გვ. 995), მათ შორის, როგორც ვხედავთ, ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომშიც, ამასთან არაერთხელ, სათაურით „ქითაბ ალ-ხავაჰს“ („წიგნი დადებულია შესახებ“), რომელიც ღრემდე არ

არის მიკვლეული და იგი ამ სათაურით მ. შტაინშნაიდერს შეთხზულად მიაჩნია.

30. იგულისხმება IX—X სს. არაბულენოვანი გეოგრაფი აბუ ბაქრ აჰმად იბნ მუჰამად იბნ ისჰაკ ალ-ჰამადანი, ცნობილი იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის სახელით. ჩვენ გვქონდა შემთხვევა აღგვენიშნა, რომ ამ პიროვნების შესახებ, სამწუხაროდ, თითქმის არავითარი ბიოგრაფიული ცნობა არ შემონახულა (იხ. ოთარ ცქიტიშვილი, ქალაქ ბაღდადის ისტორიისათვის (მასალები ფეოდალური ქალაქის წარმოშობა-განვითარების ისტორიისათვის მახლობელ აღმოსავლეთში), თბ., 1968, გვ. 8). თავისი გეოგრაფიული თხზულების შედგენა მას უნდა დაესრულებინა 290/903 წ. ცნობილია აგრეთვე ის, რომ იგი წარმოშობით ქალაქ ჰამადანიდან იყო. ამაზე იბნ ალ-ფაკიჰის ნისბა — ალ-ჰამადანიც მიუთითებს.

როგორც ცნობილია, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის თხზულების შემოკლებული რედაქცია თავის დროზე გამოაქვეყნა ცნობილმა ჰოლანდიელმა აღმოსავლეთმცოდნემ მ. ი. დე გუემ. სერიაში «Bibliotheca Geographorum Arabicorum», ტ. V, და მას საკმაოდ ვრცელი შესავალი წარუმიძღვარა, სადაც მოცემულია ან-ნადიმისა და აღ-მუკადდასის ცნობები იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანიზე.

1923 წ. მაშხადში (ძვ. ატ-ტუსი) იმამ ალი რიზას მეჩეთის ბიბლიოთეკაში, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა იბნ ფადლანის თხზულებასთან დაკავშირებით, თურქმა აღმოსავლეთმცოდნემ ა. ზ. ვალიდიმ ნახა ხელნაწერის კრებული, რომელშიც აღმოჩნდა სამი არაბი ავტორის იბნ ფადლანის, აბუ დულაფისა და იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის ნაშრომები. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის თხზულების მაშხადის ხელნაწერი წარმოადგენს ამ ავტორის ნაშრომის სრული რედაქციის მგორე ნაწილს.

ცხადია, მაშხადის ხელნაწერის კრებულმა იმთავითვე მიიპყრო სპეციალისტთა ყურადღება. როგორც ითქვა, იბნ ფადლანის ნაშრომის რამდენიმე გამოცემაც განხორციელდა (იხ. შენიშვ. 4, I). ასევე რამდენიმეჯერ გამოიცა აბუ დულაფის ორივე წერილი (იხ. ქვემოთ, შენიშვ. 34, II). მაგრამ მაშხადის ხელნაწერში მოთავსებული იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის ნაშრომი დღემდე სრულად არ არის გამოქვეყნებული. კ. ბროკელმანის ცნობით თავის დროზე იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის ნაშრომის ახალ გამოცემას ამზადებდა ე. ბროინლიხი. (იხ. GAL, S, I, გვ. 406).

ამჟამად, როგორც ეს პროფ. კლოდ კენმა შეგვატყობინა, გამზადებული არის დასასტამბავად იბნ ალ-ფაკიპ ალ-ჰამადანის თხზულების ფრანგული თარგმანი, შესრულებული, როგორც ჩანს, ოთხი ხელნაწერის მიხედვით აწ განსვენებული ფრანგი აღმოსავლეთმცოდნის ანრი მასსეს მიერ. ამავე დროს 1968 წ. ჩვენ განვახორციელეთ იბნ ალ-ფაკიპ ალ-ჰამადანის ნაშრომის მამჰადისეული ხელნაწერის მხოლოდ ერთი ნაწილის ფოტოტიპურად გამოქვეყნება — თავისა ბაღდადის შესახებ და თან დავურთეთ მას საძიებელი იმ იმედით, რომ ტექსტის ამგვარი გამოცემა ნაწილობრივ მაინც დააკმაყოფილებდა სპეციალისტთა ინტერესს ხელნაწერის იმ ნაწილისადმი, რომელსაც იბნ ალ-ფაკიპ ალ-ჰამადანის თხზულება შეიცავს (იხ. ჩვენი ზემოთ დასახელებული ნაშრომი). გარდა ამისა, 1970 წ. ჩვენ გამოვეცით ამავე ხელნაწერის თავი ვასიტზე. გაშიფრულ არაბულ ტექსტს თან დავურთეთ წინასიტყვაობა, ტექსტის რუსული თარგმანი, შენიშვნები და ტექსტის ფაქსიმილე (იხ. «Город Васит по Машхадской рукописи труда Ибн ал-Факиха ал-Хамадани», კრ. „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“, II, ვ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1970, გვ.272—335).

იხ. А. З. В а л и д о в, Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха, ИРАН, VI серия, № 1—11, 1924, გვ. 237—248; «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу», перевод и комментарий под редакцией академика И. Ю. Крачковского, მიმოხილვა ლიტერატურისა «Мешхедская рукопись и литература о ней», გვ. 172—174; И. Ю. Крачковский, т. IV, გვ. 156—159; GAL, S, I, გვ. 405—406; EI, II, გვ. 398—399; H. M a s s e, EI, NE, III, გვ. 761—762.

31. დღევანდელ არაბულში „მადინა“ ქალაქს ხიშნავს. მაგრამ, როგორც ჩანს, მას თავის დროზე, კერძოდ, ადრეულ შუა საუკუნეებში, გარდა ამ დღევანდელი მნიშვნელობისა, თავისი კონკრეტული მნიშვნელობაც ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში, ადრეფეოდალური მახლობელი აღმოსავლეთის დასახლებული პუნქტის ნაგებობათა გარკვეული კომპლექსი სპარსული ე. წ. შაჰრისთანის სახით, რომლის არაბული შესატყვისია ტერმინი „მადინა“, ფეოდალური ქალაქის გენეზისთან არის დაკავშირებული. ასე არის ეს საკითხი დაყენებული აკად. ვ. ბარტოლდისა და პროფ. ა. იაკუბოვსკის შრომებში. აღნიშნულ საკითხზე დაწვრილებით იხ. ჩვენი ნაშრომები „ფეოდალური ქალაქის წარმოშობის საკითხისათვის მახლობელ აღმოსავლეთში“ (კრ. „მახლო-

ბელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1963, გვ. 135—155); „ძველი თბილისის ისტორიიდან“; „ქალაქ ბაღდადის ისტორიისათვის“.

მეტად დამაფიქრებელია, თუ რა მნიშვნელობით შეიძლება ხმარობდეს ზაქარია ალ-ყაზვინი ამ შემთხვევაში არაბულ სიტყვას „მადინა“. წარმოუდგენელია, რომ იმ შორეულ წარსულში მდ. არაქსის ნაპირებზე მართლაც 1000 ქალაქი ყოფილიყო. აქ რამდენიმე ვარაუდი შეიძლება ითქვას, მაგრამ ამჯერად ასეთი ვარაუდებისაგან თავს ვიკავებთ.

32. ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს ბიბლიური მუსა იბნ მიშა (მანასსე) იბნ იუსუფ იბნ იაკუბი, რომელსაც მუჰამმადი თვლიდა თავის წინამორბედად.

მასთან დაკავშირებით იხ. ყ უ რ ა ნ ი: ს უ რ ა 2, 48—130. ს უ რ ა 7, 101—160; ს უ რ ა 10, 76—88; ს უ რ ა 20, 8—93; ს უ რ ა 26, 9—65; ს უ რ ა 28, 2—76; ს უ რ ა 40, 24—56; ა ტ - ტ ა ბ ა რ ი, I, გვ. 414—449; J. H o r o v i t z, Koranische Untersuchungen, Berlin und Leipzig, 1926 («Studien zur Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Zwanglose Beihefte zur der Zeitschrift «Der Islam», hrsg. von C. H. B e c k e r, Hgt IV), გვ. 141—143; J. W a l k e r, Bibles Characters in the Koran, Paisley, 1931, გვ. 84—111; B e r n a r d H e l l e r, EI, III, გვ. 797—798; H. A. R. G i b b and J. H. K r a m e r s, გვ. 414—415.

33. ზაქარია ალ-ყაზვინის მითითება „იგი არაა მუსა იბნ იმრანი“ ლაპარაკობს მასზე, რომ ყურანის პერსონაჟად მას მიაჩნდა ზემოთ მოხსენიებული ბიბლიური მუსა იბნ მიშა (მანასსე) იბნ იუსუფ იბნ იაკუბი. საკითხი იმის შესახებ, თუ რომელი მუსა არის მოხსენიებული ყურანში დღემდე წარმოადგენს მსჯელობის საგანს და მის ირგვლივ ვრცელი ლიტერატურაც არსებობს. ზოგი მათგანის ნახვა შეიძლება, კერძოდ, ყურანის კრაჩკოვსკისეულ რუსულ თარგმანში (Коран, перевод и комментарий И. Ю. Крачковского, М., 1963); იხ. აგრეთვე A. J. W e n s i n c k, EI, II, გვ. 927; H. A. R. G i b b and J. H. K r a m e r s, გვ. 235 და წინა შენიშვნაში დასახელებული ლიტერატურა.

34. სავალანის, საბალანის არაბული წყაროების მიხედვით, 4820 მ. იმადლის მთა მდებარეობს ქალაქ არდაბილის დასავლეთით, მასთან ახლოს, და იგი, როგორც თავის დროზე არაბი მწერლებიც წერდ-

ნენ (იხ., მაგ., ალ-ისტახრი, გვ. 181; იბნ ჰაუკალი, გვ. 238; იაკუთი, III, გვ. 35; თარგმნ., გვ. 61), ზამთარ-ზაფხულ თოვლით არის დაფარული.

35. „დიდება კი ალლაჰს, როცა გილამდებათ და როცა გითენდებათ“ წარმოადგენს ყურანიდან ამოღებული 30-ე სურის „რუმი“ 16-ე (17) ლექსს, ხოლო „აი თქვენ გამოხვალთ“ არის იმავე სურის 24-ე (25) ლექსის ბოლო ნაწყვეტი. ყურანიდან ციტატების ამგვარი მოტანა, თანაც წინამდებარე კონტექსტში პირადად ჩვენთვის გაუგებარია.

36. ყადის აბუ ალ-ფარაჯ იბნ აბდ არ-რაჰმან ალ-კასირი ალ-აზრდაბილის პიროვნების დადგენა ვერ მოხერხდა.

37. კაბკის მთა, ანუ კავკასიონი, არაბულ წყაროებში სხვადასხვა დამწერლობით გვხვდება: ალ-კაბკ, ალ-კაბჯ (იხ. ატ-ტაბარი, I, გვ. 2660, 2664, 2666; იაკუთი, IV, გვ. 31; თარგმნ., გვ. 75—76), ალ-კაბხ (ალ-მასუდი, მურუჯ აზ-ზაჰაბ, II, გვ. 1—76). როგორც პროფ. ვლ. მინორსკი სამართლიანად აღნიშნავს, ალ-მასუდის, შეიძლება ითქვას, ერთადერთს აქვს კავკასიონისა და მის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხების სისტემატური აღწერა ზემოთ მითითებული ნაშრომის მე-2 ტომის მე-17 თავში (გვ. 1—76). მანვე გაიტვალისწინა მასუდისეული ტექსტის დიდი მნიშვნელობა და მისი ფრანგული თარგმანის რიგი ადგილების ახლებურად ინტერპრეტაციის აუცილებლობა და თავის ნაშრომს «История Ширвана и Дербенда X-XI веков» თან დაურთო მასუდისეული ტექსტის რუსული თარგმანის ახალი რედაქცია (იხ. გვ. 188—216).

კავკასიონთან დაკავშირებით, სამწუხაროდ, ჩვენი ავტორი ზაქარია ალ-ყაზვინი ახალს არაფერს გვაწვდის. პირიქით, ამ ნაწილში მოტანილია ისეთი მასალა, რომელიც სხვა ადგილას საკითხთან უფრო უშუალოდ და კონკრეტულად არის დაკავშირებული. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამბავი ხოსრო ანუ შირვანის მიერ ჯებირის აგების შესახებ ალ-მასუდისაც აქვს, რა თქმა უნდა, მოტანილი (იხ. მინორსკისეული თარგმნ., გვ. 189—190).

იაკუთის ცნობით კაბკის მთა ეკვრის ბაბ ალ-აბვაბსა და ალ-ლანთა ქვეყანას. იგი არმინიის უკიდურესი საზღვარია და იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანისე მითითებით აღნიშნავს, რომ კაბკის მთაზე 72 ენაზე

მოლაპარაკე ხალხები ცხოვრობენ. სხვათა შორის, ამასვე ამბობს ალ-მასუდიც, რომ კავკასიონზე ცხოვრობს 72 ხალხი, ჰყავთ თავიანთი მეფეები და აქვთ ერთმანეთისაგან განსხვავებული ენა (იხ. მინორსკის ეული თარგმნ., გვ. 189; გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, გვ. 34).

კავკასიონზე დამატებით იხ. ალ-ისტახრი, გვ. 180—193; იბნ ჰაუკალი, გვ. 110, 238—255; ალ-მუკადდასი, გვ. 375—382; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 286—298; იბნ ხურდაზბიჰი, გვ. 123 შმდგ.; იბნ რუსთა, გვ. 89, 148; ალ-მასუდი; თანბიჰ, გვ. 64; G. le Strange, გვ. 181; J. Marguart, *Eraršahr*, გვ. 94 შმდგ.; მისივე, *Streifzüge*, გვ. 164 შმდგ.; C. v. Arendonk, EI, II, გვ. 635—636.

38. იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 54, II.

39. ალანები, არანული ნოდგენის ხალხი ჩრდილო კავკასიაში, ითვლებიან თანამედროვე ოსთა წინაპრებად. ალანები ისტორიულ ასპარეზზე ჩანან ჩვ. წელთაღრიცხვის I საუკუნეიდან. ალანთა შესახებ საყურადღებო გამოკვლევები ეკუთვნის პროფ. ვლ. მინორსკის. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ცნობილი სტატია «Caucasica III. The Alān Capital Magas and the Mongol Campaigns» (BSCAS, Vol. XIV, Part 2, 1952, გვ. 221—238). აღნიშნულ სტატიაში ვლ. მინორსკი განიხილავს ორ საკითხს: 1. ას-თა (ალანთა, თანამედროვე ოსთა) ძველი დედაქალაქის სახელწოდებასა და 2. მონღოლთა მიერ 636/1239 წ. სამხედრო ლაშქრობის შედეგად დაპყრობილი ქალაქ მქს-ს იდენტიფიკაციას. როგორც თვით ვლ. მინორსკი აღნიშნავს, ნაშრომის მიზანს შეადგენს ას-თა დედაქალაქის მქს-სათვის დაერთო სათანადო განმარტებები, მაგრამ იგი არ შემოიფარგლულა ჯუვანისა და რაშიდ ად-დინის ნაშრომთაგან მხოლოდ მცირეოდენი ნაწყვეტებინ მოტანითა და თავის სტატიაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაუთმო აგრეთვე მანამდე ინგლისურად გამოუქვეყნებელ ცნობებს მონღოლთა ლაშქრობების შესახებ რუსეთსა და აღმოსავლეთ ევროპაში. ძირითად საკითხთან დაკავშირებით კი ვლ. მინორსკიმ გააკეთა მეტად საყურადღებო დასკვნები, რომელთაც დღემდე არ დაუკარგავთ თავიანთი მეცნიერული ღირებულება (იხ. აგრეთვე O. B. II კიტიშვილი, «Caucasica» B. Ф. Минорского», კრებ. „მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1968, გვ. 188—190).

ვარდა ვ. მინორსკის მითითებული ნაშრომისა იხ. აგრეთვე მისივე «История Ширвана и Дербенда X-XI веков», გვ. 145; «Studies in Caucasian History», გვ. 20, 22, 31, 59, 67; EI, NE, I, გვ. 354).

იაკუთი ალანთა ქვეყანას ვრცელსა და ხალხმრავალს უწოდებს (იაკუთი, I, გვ. 350; თარგმნ., გვ. 17).

40. არ-რუმს არაბები უწოდებდნენ ბიზანტიის იმპერიას. თუ სახალიფოს ჩრდილოეთით არაბთა მუდმივი ზრუნვის საგანს წარმოადგენდა ბრძოლა ხაზართა მოძღვრების წინააღმდეგ, დასავლეთით იმავე არაბებს გამუდმებული ბრძოლები ჰქონდათ ბიზანტიის სახელმწიფოსთან, მაგრამ უშედეგოდ (ბიზანტიასთან სახალიფოს წარუმატებელი ბრძოლების მიზეზების შესახებ იხ. W. M. Ramsay, The Attempt of the Arabs to Conquer Asia Minor (641—964 A. D.) and the Causes of its Failure, AR. BSH., II, 1924, გვ. 1—8).

ბიზანტიის შესახებ ზოგი მასალის მოტანა, უმეტესწილად გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული ხასიათისა, არც ზაქარია ალ-ყაზვინის დავიწყებია (ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 356—358, 394). განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ცნობა ბიზანტიაში ყოველი წლის გაზაფხულზე რომელიღაც ბაზრობის ჩატარების შესახებ, რომელიც თურმე 40 დღეს გრძელდებოდა და სადაც იკრიბებოდნენ ვაჭრები ქვეყნის ყველა მხრიდან — ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან, დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან. ბაზრობაზე, როგორც ჩანს, საკმაოდ ფართო და გავრცელებული ვაჭრობა, ალებ-მიცემობა იშლებოდა მხოლოდ იმ პირობით, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით ჩრდილოეთის ხალხი ვაჭრობდა სამხრეთის ხალხთან, ხოლო აღმოსავლეთისა დასავლეთის ხალხთან (ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 357). არა გვგონია, რომ ვაჭრობის ამგვარი წესით წარმოდგენა ბაზრობაზე შეფუთვად აღგებდა სინამდვილეს. ამჯერად ზაქარია ალ-ყაზვინიმ, როგორც ვფიქრობთ, არ უღალატა თავისი ნაშრომის ძირითად მიზანს და სცადა ამ ბაზრობისათვისაც საოცრების ელფერი მიეცა.

41. ქალაქი ჰამადანი მდებარეობს ცენტრალურ ირანში, ალ-ჯიბალის რაიონში, და იგი ძველი წარმომშობის უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში, იაკუთის ცნობით, მაგალითად, უკვე მეფე დარიოსს, ძეს დარიოსისა, რიგი სამუშაოებისა ჩაუტარებია ჰამადანის ხელახალი აღდგენის მიზნით (იაკუთი, IV, გვ. 982—983). ხოლო ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით ჰამადანი აუშენებია ლეგენდარულ ნოეს ერთ-ერთ

შთამომავალს (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 323). არაბული წყაროების მიხედვით X ს. ჰამადანი წარმოადგენდა საკმაოდ დიდ ქალაქს, რომელსაც აღორძინება უნდა განეცადა არაბთა დაპყრობების შემდეგ. იაკუთი და ზაქარია ალ-ყაზვინი ერთხმად გადმოგვცემენ, რომ ჰამადანის ფართობი შეადგენდა ოთხ კვადრატულ ფარსახს (ი ა კ უ თ ი, გვ. 981; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, გვ. 323). თუ ფარსახი 6 კმ უდრიდა, მაშინ X ს. ჰამადანს უნდა ჰქონოდა დაკავებული 24 კვ. კმ. აქ, როგორც ჩანს, მხედველობაშია არა მაღინა-შაჰრისთან, არამედ ქალაქ ჰამადანის გაცილებით უფრო ვრცელი ტერიტორია, რომელსაც არაბი მწერლები ბალადს უწოდებდნენ. შესაძლებელია, ამ შემთხვევაში უფრო ფართო გაგებითაც იყოს ლაპარაკი ქალაქ ჰამადანზე. ზაქარია ალ-ყაზვინი იმასაც აღნიშნავს, რომ ახლა, ანუ XIII ს. ქალაქის მდგომარეობა შეცვლილია, თუმცა იგი მაინც დიდი ქალაქიაო (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, იქვე).

საკვირველია, მაგრამ ფაქტია, რომ იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, რომელსაც თავისი ნისბა ქალაქ ჰამადანიდან აქვს მიღებული, ალბათ იმის გამო, რომ იგი წარმოშობით ჰამადანიდან იყო, მცირე მასალას გვაწვდის თავისი მშობლიური ქალაქის შესახებ.

ჰამადანს ჰქონდა ოთხი კარიბჭე, სამი ბაზარი და ვრცელი ე. წ. გარეუბანი, რაბადი. იმავე არაბული წყაროების მიხედვით ჰამადანის რეის, ისფაჰანისა და სხვ. ქალაქების მსგავსად არ იყო არც კულტურული და არც ინტელექტუალური ცხოვრების ცენტრი. იგი იყო მდიდარი სასოფლო-სამეურნეო წარმოების სავაჭრო ცენტრი.

42. ალ-მავსილი, ცნობილი მოსული, მდებარე მდ. ტიგროსის დასავლეთ ნაპირზე ძველი ნინევიის პირდაპირ. იაკუთი მას ერაყის კარიბჭესა და ხორასნის გასაღებს უწოდებს (ი ა კ უ თ ი, IV, გვ. 683). თავისი სახელწოდება მან მიიღო იმის გამო, რომ იგი მდებარეობს ალ-ჯაზირასა და ერაყს, მდ. ტიგროსსა და ეფფრატს თუ სინჯარასა და ალ-ჰადისას შორის (ი ა კ უ თ ი, იქვე). იმავე იაკუთის ცნობით მოსულს თავისი სახელი მიუღია თითქოსდა იმ მეფის სახელისაგან, რომელსაც ქალაქი დაუფუძნებია (იქვე). როგორც ჩანს, მოსული ყოველთვის იქცევდა არაბ მწერალთა ყურადღებას თავისი მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობით, სიდიდით, მოსახლეობის სიმრავლით, სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო წარმოების განვითარებით, მისი ზვედრითი წონით ქვეყნის ეკონომიკაში თუ სხვა გარემოებით. იბნ ჰაუკალს, მაგ., მეორეჯერაც კი მოუხაზულებია მოსული 358/968—969 წ. (ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 146). ზაქარია ალ-ყაზვინი მოსულს

„ცნობილ დიდ ქალაქს“ უწოდებს (ზ.აქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 309). ზაქარია ალ-ყაზვინის აღწერით XIII ს. მოსულს ჰქონია კედელი, ფასილი, ღრმა თხრილი და ქუჩენდიზი, სოლო მათ ირგვლივ გაშენებული ყოფილა ბაღები (ზ.აქარია ალ-ყაზვინი, იქვე).

იხ. აგრეთვე ალ-მუკადდასი, გვ. 136—138; იბნ ხურ-დაზბიჰი, გვ. 17; A. Socin, Mosul und Mardin, ZDMG, XXXVI 1882, გვ. 1—53, 238—277, XXXVII, 1883, გვ. 188 — 222; G. le Strange, გვ. 87—89; Max van Berchem, Arabische Inschriften von Mosul, ნაშრომში F. Sarre und E. Herzfeld, Archäologische Reise im Euphrat-und Tigriesgebiet, I, Berlin, 1911 გვ. 6—10; E. Herzfeld, Archäologische Reise..., Bd. II, 1920, გვ. 203 — 204, Bd. III, ტაბ. V—IX, LXXXVIII—CX; H. I. Lloyd, The Geography of the Mosul Boundary, GJ, LXIII, 1926, გვ. 104—117, 192.

43. როგორც ცნობილია, ხაზართა მეფე ხაკანის ტიტულს ატარებდა.

44. აქ ისევ და ისევ ლაპარაკია იმ გამაგრებულ ადგილზე, რომელიც კავკასიონისა და კასპიის ზღვის ვიწრო ყელში, გასასვლელში, მდებარეობდა და რომელიც მუდამ წარმოადგენდა არა მარტო სასანური ირანის მესვეურთა ზრუნვის საგანს, არამედ იგი აგრეთვე მუდამ იყო სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლების ყურადღების ცენტრში, როგორც ადგილი, საიდანაც ყოველთვის მოსალოდნელი იყო ჩრდილოეთის ხალხთა და, კერძოდ, ხაზართა შემოჭრა. ოდნავ ქვემოთ, თავში ქალაქ მუქსის შესახებ, ზაქარია ალ-ყაზვინი ამბობს, რომ თავში ბაბ ალ-აბვაბის, ანუ დარუბანდის შესახებ, ამ ზღუდეს უფრო ვრცლად განვმარტავ, თუ ალლაჰი მაღალი ისურვებსო და იგი ასრულებს კიდევ თავის დანაპირებს, იგივე ამბავს იმეორებს, თუმცა არც ისე ვრცლად, როგორც ამას ზაქარია ალ-ყაზვინი გვპირდება.

45. აბუ უბადა ალ-ვალიდ იბნ უბაიდ ალლაჰ ალ-ბუჰთური, ცნობილი არაბი პოეტი, დაიბადა 205/821 წ., ეკუთვნოდა ტაის ტომის ბუჰთურის გვარსა და გარდაიცვალა 284/897 წ. თავისი პოეტური ჯარიერის დასაწყისში იგი წერდა თითქმის უკლებლივ ტრაბახა ხასიათის ლექსებსა და პოემებს. მაგრამ, როგორც ჩვეულებრივ ხდება ხოლმე, როცა ალ-ბუჰთური გახდა სამეფო კარის პოეტი, მაშინ სახოტბო

ლექსები იქცა მისი პოეტური შემოქმედების ძირითად ფორმად. აღმოსავლელი ლიტერატურათმცოდნენი ალ-ბუჰთურის თვლიან აბასელთა ხანის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პოეტად აბუ თამამსა და ალ-მუთა-ნაბბისთან ერთად.

ლიტერატურა ალ-ბუჰთურიზე იხ. D. S. Margoliouth, EI, I, გვ. 807; GAL, S, I, გვ. 125—127; Ch. Pellat, EI, NE, I, გვ. 1290; ბიოგრაფიული ცნობა ალ-ბუჰთურის შესახებ იხ. ი ბ ნ ხ ა ლ-ლიქანი, III, გვ. 657—667.

46. ქალაქ მუქსის ადგილმდებარეობა იაკუთს შემდეგნაირად აქვს განმარტებული: მუქსი — ადგილი არმინიაში, ბუსფურაჯანის ერთ-ერთ ოლქში, კალიკალას მახლობლად, იხსენიებს მას ალ-ბუჰთური (ი ა კ უ თ ი, IV, გვ. 614; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 84). აღნიშნულ ქალაქს რომ ალ-ბუჰთური იხსენიებს, ზემოთ უკვე დავინახეთ.

47. ძნელია თქმა იმისა, თუ რომელი მდინარე აქვს აქ მხედველობაში ზაქარია ალ-ყაზვინის.

48. აბუ ბაქრ მუჰამმად იბნ ზაქარია არ-რაზი, ცნობილი მკურნალი, ალქიმიკოსი და ფილოსოფოსი, დაიბადა ქალაქ რეიში 250/864 წ. სამწუხაროდ, მისი ცხოვრების შესახებ ცოტა რამ არის ცნობილი. როგორც ჩანს, არ-რაზიმ მშობლიურ ქალაქში ახალგაზრდობაშივე მიიღო ფართო განათლება მათემატიკაში, ფილოსოფიაში, ასტრონომიასა და ლიტერატურაში, ალქიმიაში. უნდა გარდაცვლილიყო 313/925 წ. იაკუთს თავში ქალაქ რეის შესახებ ქალაქის სხვა გამოჩენილ პირთა შორის დასახელებული ჰყავს აბუ ზაქარია არ-რაზი, ნაშრომების ავტორი, რომელიც მისი გადმოცემით გარდაიცვალა 311/923—924 წ. რეიში ბაღდადიდან დაბრუნების შემდეგ (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 898).

იხ. P. Kraus und S. Pines, EI, III, გვ. 1225—1227 (იქვე იხ. ვრცელი სია ლიტერატურისა აბუ ზაქარია არ-რაზიზე); GAL, I, გვ. 267-271; GAL, S, I, გვ. 417—421.

49. ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს IX ს. დასასრულისა და X ს. პირველი მეოთხედის ცნობილი შუაზიეელი გეოგრაფი, სამანიანთა ვეზირი, აბუ აბდ ალლაჰ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ ნასრ ალ-ჯაიჰანი, რომელიც ავტორი იყო ნაშრომისა სათაურით „ქიო.აბ ალ-მასალიქ ვა ალ-მამალიქ“ („გზებისა და სამეფოთა წიგნი“). მას, როგორც ვხედავთ, ზაქარია ალ-ყაზვინიც იხსენიებს, ოღონდ ოდნავ შეცვლილი სათაურით „ალ-მა-

სწლიქ ვა ალ-მამღლქ აშ-შარკიჯა“ („აღმოსავლეთის გზები და სამეფოე-
ბი“). სამწუხაროდ, ალ-ჯაიჰანის ეს ნაშრომი დღემდე აღმოჩენილი არ არის
და მასზე მსჯელობა შესაძლებელია მხოლოდ სხვადასხვა არაბ ავტორებ-
თან ალ-ჯაიჰანის ნაშრომიდან შემონახული მასალების მიხედვით. არაბ
ავტორებს, მაგ., ალ-მუკადდასის, იაკუტის, ალ-მასუდისა და სხვ., გამოთ-
ქმული აქვთ თავიანთი თვალსაზრისი ალ-ჯაიჰანის აღნიშნული ნაშრომის
შესახებ. თუმცა, როგორც ი. კრაჩკოვსკი მიუთითებს, ზოგი მათგანის აზ-
რი ალ-ჯაიჰანის თხზულებაზე ზედმეტად მკაცრი და გადაჭარბებული
ჩანს. ალ-მუკადდასის მითითებით, კერძოდ, ალ-ჯაიჰანის თავის გეოგრა-
ფიულ ნაშრომში მთლიანად უნდა შეეტანა იბნ ხურდაზბიჰის თხზულება
(დაწვრილებით ალ-ჯაიჰანიზე იხ. И. Ю. Крачковский, Из-
бран. соч., т. IV, გვ. 219—226).

50. წინამდებარე წიგნში მოტანილ მასალებში ზაქარია ალ-ყაზ-
ვინი ნაშრომს „თუჰჰათ ალ-ღარა'იბს“ („საოცრებათა სურათი“) ავ-
ტორის დაუსახელებლად ხუთჯერ იხსენიებს. ამჯერად თავს ვიკავებთ
დაბეჯითებით ვთქვათ, თუ ვინ შეიძლება იყოს აღნიშნული თხზუ-
ლების ავტორი, მით უმეტეს, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის უცხო
არ არის, როცა იგი ამა თუ იმ წყაროს სათაურს შეცვლილი სახით
იძლევა ხოლმე. ამის ერთ-ერთი ნიმუში ზემოთ უკვე ვნახეთ (იხ. შე-
ნიშვნ. 49, 1) და ქვემოთ კიდევ შევხვდებით.

51. არ-რასი. ასე უწოდებენ არაბი მწერლები მდ. არაქსს, რო-
მელიც თავის სათავეს იღებს თანამედროვე თურქეთის რესპუბლი-
კის ტერიტორიაზე და 638-ე კმ შემოდის საბჭოთა კავშირის ფარგ-
ლებში. გაივლის სომხეთის სსრ და აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე.
საბირაბადთან უერთდება მდ. მტკვარს. მდ. არაქსი 568 კმ მანძილზე
წარმოადგენს სახელმწიფო საზღვარს, ერთი მხრივ, სსრ კავშირსა
და, მეორე მხრივ, თურქეთსა და ირანს შორის. მდ. არაქსის სიგრძეა
914 კმ, აუზის ფართობია 93 550 კმ² (БСЭ, т. 2, გვ. 608).

თითქმის უკლებლივ ყველა არაბი ავტორი იხსენიებს მდ. არაქსს
და თანაც აუცილებლად მდ. მტკვართან ერთად. აღნიშნავენ არაქსის
დამახასიათებელ ნიშნებსა და მიუთითებენ, რომ მდ. არაქსი უერთდე-
ბა მტკვარს (იხ. ალ-ისტახრი, გვ. 189; იბნ ჰაუკალი, გვ. 241,
246, 247, 249, 276; ალ-მუკადდასი, გვ. 19, 23, 373—374, 379,
380). ამ უკანასკნელ გარემოებას, სხვა ნიშნებთან ერთად, იაკუთიცი
აღნიშნავს (იაკუთი, II, გვ. 779; თარგმნ., გვ. 59).

52. ქალაქი ყაზვინი მდებარეობს სპარსეთის ერაყში, თეირანიდან 150 კმ დაშორებით, ზღვის დონიდან 1320 მ სიმაღლეზე.

IX—X სს. არაბი გეოგრაფები და ისტორიკოსები (ალ-ისტახრი, გვ. 169 შმდგ., 200 შმდგ., 211, 214; იბნ ჰალკალი, გვ. 258, 265, 269, 271, 274; ალ-მუკადასი, გვ. 39, 391—392; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 254, 279—284; იბნ ხურდაზბეკი, გვ. 244, 250, 261; იბნ რუსთა, გვ. 169; ალ-იაკუბი, გვ. 271; ალ-მასუდი, თანბიჰ, გვ. 321 შმდგ.; ალ-მასუდი, მურუჯ აზ-ზაჰბ, IX, გვ. 8 შმდგ.) იძლევიან ყაზვინის შედარებით დეტალურ აღწერილობას, რა თქმა უნდა, ყაზვინისა და სხვა დასახლებულ პუნქტებს შორის არსებული მანძილების მითითებასთან ერთად. ამავე დროს ისინი იძლევიან ბუნებრივი პირობების ვრცელ დახასიათებას და ყაზვინის პროვინციაში წარმოებული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ნუსხას. ყაზვინზე მასალა მოტანილი აქვს იაკუთსაც (იაკუთი, IV, გვ. 88—91).

მაგრამ შედარებით ყველაზე კარგი მასალა თავისი გეოგრაფიული ქალაქის შესახებ მოაქვს ზაქარია ალ-ყაზვინის. ამ მასალის გამოყენებით ჩვენ სპეციალური წერილიც გამოვაქვეყნეთ სათაურით «Топография города Казвина XIII в. по данным Закарийя эл-Казвини» (იხ. კრებ. „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, II, თბ., 1971, გვ. 22—25). ალ-ყაზვინისთან მოტანილი მასალიდან ჩვენი განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო ქალაქ ყაზვინის ტოპოგრაფიულმა გეგმამ, რომელიც, შეიძლება ითქვას, იშვიათია არაბ ავტორთა მწერლობის პრაქტიკაში. მთავარი და აღსანიშნავი ის არის, რომ ეს გეგმა წარმოადგენს კარგ თვალსაჩინოებას XIII ს. ყაზვინის ტოპოგრაფიაზე.

53. აბუ სალიმ დაისამ იბნ იბრაჰიმ იბნ შაზალვაიჰ ალ-ქურდი, როგორც მისი ქუნია მიუთითებს, წარმოშობით ქურთი, ა. ბიკოვის აზრით, უფრო პოლიტიკური ავანტიურისტი, ვიდრე მოღვაწე, იყო მოსულელი ხარიჯიტის ჰარუნ ალ-ვაზიკის ერთ-ერთი მიმდევრის შვილი. დაისამ იბნ იბრაჰიმის დაბადების ზუსტი თარიღი ცნობილი არ არის. დაბადებული უნდა იყოს არა უადრეს 284/897—898 წ.

დაისამ იბნ იბრაჰიმი ფლობდა საჯიანთა დინასტიის ყოფილ ტერიტორიას, რომელიც მოიცავდა აგრეთვე სომხეთისა და არ-რანის ნაწილს, მაგრამ არასრულად. შემდგომში ბრძოლა ძირითადად წარიმართა დაისამ იბნ იბრაჰიმსა და მუსაფირიანთა (სალარიანთა) დინასტიის წარმომადგენლის მარზბანს შორის. ეს ბრძოლა დასრულდა დაისამ იბნ იბრაჰიმის საბოლოო დამარცხებითა და მისი სიკვდილით

346/958 წ. თუ როგორ მოექცა დაისამ იბნ იბრაჰიმი აზერბაიჯანში ხელისუფლების სათავეში, ცნობილი არ არის.

ა. ა. ბიკოვის წერილში «Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты» (ЭВ, X, 1955, გვ. 14—37) დაწვრილებით არის განხილული არა მხოლოდ 50-იანი წლების შუა ხანებისათვის ცნობილი დაისამ იბნ იბრაჰიმის კუთვნილი ორი მონეტა და მათი მნიშვნელობა X ს. აზერბაიჯანის ისტორიის შესწავლისათვის, არამედ მოცემულია აგრეთვე დაისამ იბნ იბრაჰიმის ბიოგრაფია, საკითხის შესწავლის ვრცელი ისტორია, მიუთითებულია ის სამანულო თუ უცხოური ლიტერატურა, ჯადაც კი დაისამ იბნ იბრაჰიმის პიროვნებას შეხებიან, თუნდაც გაკვრით (ე. პახომოვი, რ. დასმერი, ი. მარკვარტი, მ. კანარი, ე. ზამბაური, კ. ჰუარი, ვ. მინორსკის სტატიები, გამოქვეყნებული „ისლამის ენციკლოპედია“ ძველ გამოცემაში (EI, II, გვ. 1217; III, გვ. 803), ვ. მინორსკის ვე ნაშრომები «Studies in Caucasian History» და «Caucasica IV: Sahl. b. Sumbat. The Caucasian Vassals of Marzuban in 344/955», BSCAS, Vol. XV, Part 3; გვ. 504—529).

ა. ბიკოვის ნაშრომშივე დეტალურად არის განხილული ის არაბული წყაროები (იბნ მისქავაიჰი, იბნ ალ-ასირი, იბნ ჰაუკალი, ათ-თაჰნუხი, იბნ ხალდუნი), რომელნიც დაისამ იბნ იბრაჰიმის ისტორიას ეხებიან. განსაკუთრებით ვრცლად არის განხილული საკითხი იბნ მისქავაიჰის ნაშრომის „ქითაბ თაჯარბ ალ-უმამის“ („ხალხთა გამოცდილებების წიგნი“) და იბნ ალ-ასირის ცნობილი თხზულების „მსოფლიო ისტორიის“ ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ დაისამ იბნ იბრაჰიმის ისტორიის გადმოცემასთან. დაკავშირებით: ა. ბიკოვის მითითებით იბნ მისქავაიჰი, დაისამ იბნ იბრაჰიმის უმცროსი თანამედროვე, არის, შეიძლება ითქვას, დაისამ იბნ იბრაჰიმ ალ-ქურდის დროინდელი აზერბაიჯანის ისტორიის ერთადერთი ძირითადი წყარო. ამ წყაროდან უხვად უსარგებლია იბნ ალ-ასირს, თუმცა თხრობა შეუმოკლებია, ხოლო რიგ ადგილებში გრძელი წინადადებები უფრო მოკლე წინადადებებით შეუცვლია.

სამწუხაროდ, ა. ბიკოვი თავის სტატიაში არ იხსენიებს ზაქარია ალ-ყაზვინის ნაშრომებს, რომლებშიც დაისამ იბნ იბრაჰიმი და ამბავბ მდინარე არაქსში ბავშვის ჩავარდნისა და მისი გადარჩენის შესახებ ორჯერ არის მოხსენიებული, მაშინ როცა ეს ამბავი, მოთხრობილი ათ-თანუხისთან თითქოსდა მისთვის დაისამ იბნ იბრაჰიმის უშუალო გადმოცემით, საგანგებოდ აქვს აღნიშნული ა. ბიკოვს (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 27).

54. მდ. ზაქვირის სახელით აქ ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში უნდა ჰქონდეს მდ. زكوير. მდ. ზილუბარი თუ ზილბარ-ჩაი ახლაც არსებობს და მარანდთან ახლოს მიედინება.

55. ქალაქი მარანდი მდებარეობს სპარსეთის აზერბაიჯანში, თავრიზიდან ჩრდილოეთით 60 კმ დაშორებით, თავრიზსა და მდ. არაქსს შორის გზაზე (V. Minor sky, EI, III, გვ. 290). X ს. არაბ ავტორებს სხვა ქალაქებთან ერთად მოტანილი აქვთ მასალა მარანდში სხვადასხვა ხასიათის ნაწარმის — ნოხების, ლოგანზე გადასაფარებლების, ჭილოფების, ბალიშების, სკამებისა და სხვ. წარმოების შესახებ (იხ., მაგ. ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 246). ქალაქ მარანდის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის აგრეთვე იაკუთა: ჯერ ერთა, იგი გვაძლევს მანძილს, არსებულს მარანდსა და თავრიზს შორის, და აღნიშნავს, რომ ამ ორ ქალაქს შორის მანძილი ორი დღის სავალაოა (ი ა კ უ თ ი, IV, გვ. 503: თ ა რ გ მ ნ., გვ. 83). მეორეც, საგანგებოდ აქვს აღნიშნული, რომ ახლა, ე. ი. XIII ს. პირველ მეოთხედში, მარანდში უწესრეობაა და მან ნგრევა იწყო მას შემდეგ, რაც იგი ქართველებმა გაძარცვეს, ხოლო მისი ყველა მცხოვრები ტყვედ წაასხესო (ი ა კ უ თ ი, იქვე). აქ, ეჭვი არ შეიძლება! არსებობდეს, იაკუთს მხედველობაში აქვს ქართველთა ჯარის ძლევამოსილი ლაშქრობა სპარსეთში თამარ მეფის დროს 1210 წ. ზაქარია მხარგრძელის მხედართმთავრობით. როგორც ცნობილია, ქართველთა მხედრობის ეს ლაშქრობა დაწერილებით აქვს განხილული აკად. ივ. ჯავახიშვილს „ქართლის ცხოვრებისა“ და სხვ. წყაროთა მიხედვით (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1965, გვ. 283—287).

56. ოთხ ფარსახზე, ანუ 24 კმ მდ. ზაქვირი მიწის ქვეშ მიედინება.

57. მიუხედავად ყველა ჩვენი ცდისა, აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზი ალ-ფაკარ ალ-ალავი ალ-მარანდის პიროვნების დადგენა ვერ მოვახერხეთ.

58. მდინარეები შაჰრუზი და ისფიდრუზი, რომელნიც ფაქტიურად ქმნიან ერთ მდინარეს (იხ. ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 175; ი ბ ნ რ უ ს თ ა, გვ. 89—90; ა ლ - მ ა ს უ დ ი, თანბიჰ, გვ. 79) და ნაოსნობისათვის გამოუყენებელი არიან (იხ. ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 189;

ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 246—247), მიედიწებიან აზერბაიჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში და გილანის გავლით უერთდებიან კასპიის ზღვას (G. le Strange, გვ. 169; ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, იქვე; ი ბ ნ რ უ ს თ ა, იქვე).

არაბულ წყაროებში მდ. ისფიდრუზი სხვადასხვა დამწერლობით გვხვდება — ისფიდრუზი, საფიდრუზი, ისბიდრუზი, საბიდრუზი. იაკუთის განმარტებით ისბიდრუზი „თეთრ მდინარეს“ ნიშნავს (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 239; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 15). გ. ლე სტრენჯი სპარსულ ავტორზე მუსთაფეზე მითითებით აღნიშნავს, რომ მონღოლთა ბატონობის ხანაში საფიდრუზი ცნობილი იყო ჰულან (ჰულანის სახელწოდებით (უფრო სწორია ულან მორენ), რაც რომლოზურ ენაზე „წითელ მდინარეს“ ნიშნავს. დღესაც, განაგრძობს გ. ლე სტრენჯი, საფიდრუზის ნაწილი კიხილ უზენის (თურქულად „წითელი მდინარე“) სახელით არის ცნობილი (G. le Strange, იქვე).

59. ჯილანი (სპარსული გილანი), რომელსაც ხალხი ალ-მუკად-დასის გადმოცემით ქილანს (ალ-მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 28) უწოდებდა, მდებარეობს კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე, როგორც წინა შენიშვნაში აღინიშნა, მდ. საფიდრუზის შესართავთან კასპიის ზღვასთან, აღმოსავლეთით ესაზღვრება ტაბარისტანი, ანუ მაზანდარანი.

ჯილანი ძირითადად სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების წარმოების რაიონი იყო. იაკუთის ცნობით ჯილანში დიდი ქალაქები არ ყოფილა. იქ იყო მხოლოდ სოფლები, მდებარე მთების ხეობებში (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 179).

იხ. აგრეთვე ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 204, 205, 211; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 267 შმდგ.; ალ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 51, 355, 360, 367 შმდგ.; ჰ უ დ უ დ ალ - ალ ა მ ი, გვ. 136 შმდგ.; J. Marquart, Erānshahr, გვ. 124 შმდგ., 127, 230; Cl. Huari, EI, II, გვ. 180; G. le Strange, გვ. 5, 172—175; B. Spuler, EI, NE, II, გვ. 1111—1112.

60. ალ-ქურრუ — ასე უწოდებენ არაბი ავტორები მტკვარს, რომელსაც ისინი საკმაოდ ხშირად იხსენიებენ და დახასიათებულნი აქვთ მსგავსად ზაქარია ალ-ყაზვინისა (იხ., მეგ., ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 183, 189; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 241, 246; ალ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 23, 375, 379; ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 174—175; ი ბ ნ რ უ ს თ ა, გვ. 89; ალ - ი ა კ უ ბ ი, გვ. 364; ალ - მ ა ს უ დ ი, თანბიჰ, გვ. 62). ზოგი მათგანის აზრით მდ. მტკვარი ჯამოსაყენებელი იყო სანაოსნოდ

(ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 189; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 246). აკად. ვ. ბარტოლდის შეხედულებით მტკვრის სანაოსნოდ გამოყენების მიზნით მინგეჩაურადან კასპიის ზღვასთან შეერთებამდე უკანასკნელ დროსაც საჭირო იყო მხოლოდ მცირეოდენი სამუშაოების ჩატარება (B. B. B a p t o ლ დ, Соч., т. III, М., 1965, გვ. 472). იაკუთის ცნობა მტკვრის შესახებ უმეტესწილად ალ-ისტახრის ცნობებს ეყრდნობა და ამდენად იგი ახალს ვერაფერს იძლევა სხვა არაბ მწერლებთან შედარებით (იხ. ი ა კ უ - თ ი, IV, გვ. 259; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 79).

აკად. ს. ჯიქიას აზრით არაბული „ალ-ქურრუს“ ქართული სახელწოდება „მტკვარა“ საკუთრად ქართული წარმოშობის უნდა იყოს. კიდევ მეტი. აქედან უნდა იყოს წარმოშობილი სხვა ენებში არსებული მდ. მტკვრის მეორე სახელწოდებაც «Куря» (იხ. С. Д ж и к и я, «А. Ахундов: Этимология слова «Куря», თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, №91, აღმოსავლეთკავკასიის სერია, II, თბ., 1960, გვ. 443—449).

მტკვრის სათავე მდებარეობს სომხეთის ზეგანას. კიზილ-გიაღუკის მდის ფერდობებზე თურქეთში 2742 მ სიმაღლეზე ზღვის დონიდან. სიგრძეა 1515 კმ. აუზნას ფართობი შეადგენს 188000 კმ² (БСЭ, т. 24, გვ. 75).

61. ჭურზანს არაბი მწერლები ჩვეულებრივ საქართველოს ეძახდნენ და მას მეორე არპინიის ფარგლებში ათავსებდნენ (ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 287; ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 122). ჭურზანზე ბევრს ლაპარაკობს იაკუთი, რომელსაც ძირითადად ისტორიული ფაქტები მოაქვს, კერძოდ, აზბაკი თბილისში ბედკრული ისპაკ იბნ ისმაილას წინააღმდეგ ბუღა თურქის ლაშქრობაზე (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 58; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 42—43). საკითხთან დაკავშირებით უფრო ვრცლად იხ. A. D i r r, G a r g i e n, EI, II, გვ. 138—139.

62. ამ შენიშვნაში ჩვენს მიზანს არ შეადგენს შევეხოთ თუნდაც მოკლედ აფხაზეთის ისტორიას, ვინაიდან ქართველი მკითხველი ყოველთვის შეძლებს დაძებნოს თავისთვის საჭირო ლიტერატურა საკითხთან დაკავშირებით. ამ შემთხვევაში გვსურს აღვნიშნოთ მხოლოდ ის გარემოება, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის, როგორც ტექსტიდან ჩანს, მთლად ნათელი წარმოდგენა არ უნდა ჰქონოდა დასავლეთ ამიერკავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს ფიზიკურ გეოგრაფიაზე. ზაქარია ალ-ყაზვინის განმარტებით მდინარე „ალანთა მხარიდან აფხაზეთა ქვეყანას ჩაუვლის“. ამგვარი განმარტება ჩვენთვის გაუგებარია. კიდევაც რომ თავი დავანებოთ ალანთა მხარეს, საიდანაც თურმე

მდინარე გამომდინარეობს, რას ნიშნავს „აფხაზთა ქვეყანას ჩაუვლის“? ჩანს, ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის ერთი გეოგრაფიული მცნება იყო ჯურზანი და მეორე იყო აფხაზეთი.

ისტორიული გეოგრაფიიდან ცნობილია, რომ აფხაზეთად ზოგჯერ იწოდებოდა ხოლმე არა მხოლოდ საკუთრივ აფხაზეთი, არამედ მთლიანად დასავლეთ საქართველო. ისიც ცნობილია, რომ „არაბთა ისტორიკოსები ზოგჯერ მთელ საქართველოს სამეფოსაც კი აფხაზეთად უწოდებდნენ და საქართველოს მეფეს აფხაზთა მეფედ იხსენიებენ, იმიტომ, რომ საქართველოს გამაერთებელ მეფეთა დეაწლში აფხაზთა სამეფო გვარეულობასაც დიდი წილი უდევს“ (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი - შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, გვ. 50). ცხადია, ზაქარია ალ-ყაზვინის რომ ამჯერად „აფხაზეთი“ ასეთი ფართო მნიშვნელობით ეხმარა, მაშინ იგი ჯურზანს არ მოიხსენიებდა. ვიმეორებთ, როგორც ჩანს, ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის „ჯურზანი“ და „აფხაზეთი“ ორი დამოუკიდებელი მცნებაა. ფაქტების ამგვარი დამახინჯება ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის უცხო არ არის და მის შესახებ ქვემოთ კიდევ გვექნება შემთხვევა აღვნიშნოთ.

იაკუთი აფხაზეთის შესახებ შედარებით მცირე ცნობას გვაწვდის, ამავე დროს მასთან შესაძლებელია არცთუ მაინცდამაინც დაცული იყოს სიზუსტე, მაგრამ „აბხაზის“ მცნების საკითხი იაკუთთან გაცილებით უფრო გარკვეული ჩანს, ვიდრე ზაქარია ალ-ყაზვინისთან. იაკუთი ასე განმარტავს: „აბხაზი... ერთ-ერთი მხარის სახელი კაბკის მთაზე, რომელიც ესაზღვრება ბაბ ალ-აბვაბს... ემეზობლება იგი ალ-ლანის ქვეყანას. დასახლებულია ქრისტიანი ხალხით, რომლებსაც ქურჯებს უწოდებენ...“ (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 78; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 1).

63. ქალაქი შამქორი თანამედროვე სპარსეთის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მდებარე ქალაქ ბარდავის (არაბ. ბარზა‘ა; იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 61, II) ჩრდილო დასავლეთითაა. თუ იაკუთს დაუფერებთ, შამქორი ძველი და ამავე დროს „ყოველთვის დასახლებული და აყვავებული“ ქალაქი ყოფილა, ვიდრე იგი სანავარდიელებს არ დაუნგრევიათ. 240/854 წ. შამქორი ბულა თურქს, ხალიფა მუთასიმის მავლას, არაბ მხედართმთავარს, რომელმაც არზინიასა და საქართველოში ილაშქრა და თბილისი ააოხრა, განუახლებია, აღუდგენია და ხალიფა ალ-მუთავაქქილის (232/847—247/861 წწ.) საპატივცემულოდ „ალ-მუთავაქქილია“ უწოდებია (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 322; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 67; G. le Strange, გვ. 178—179).

აღ-ისტახრი და იბნ ჰაუკალი, X ს. არაბი გეოგრაფები, შამქორს იხსენიებენ ბაილაკანთან, ვარსანთან, ბარდიჯთან, შამახიასთან, კაბალასთან, შაქისტან, განჯასთან, ხუნანთან და სხვ. ქალაქებთან ერთად და აღნიშნავენ, რომ ჩამოთვლილი ქალაქები მოცულობით პატარები არიან, ფართობით თითქმის ტოლები და ნიადაგი ძლიერ ნაყოფიერი აქვთ (აღ-ისტახრი, გვ. 187; იბნ ჰაუკალი, გვ. 244).

შამქორი კარგად არის ცნობილი ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში. როგორც ვიცით, სწორედ შამქორთან მოხდა ცნობილი ბრძოლა ქართველთა ჯარსა და თურქთა კოალიციურ ლაშქარს შორის სპარსეთის აზერბაიჯანის ათაბაგ აბუ ბაქრის მეთაურობით 1195 წ., როცა თურქთა შეერთებული მხედრობა სასტიკად დამარცხდა, შამქორი და განჯა ქართველებს დარჩა, ხოლო ამ გამარჯვებამ ნათელჰყო ქართველთა სამხედრო ძალის უპირატესობა მახლობელ აღმოსავლეთში.

64. სამი ფარსახი, ანუ გ. ჰინცის მონაცემებით 18 კმ.

65. თევზის ეს ერთ-ერთი ჯიში აშ-შურმაჰისა, რომელიც დამარილებული სხვადასხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ, იაკუთთან ოღნავ შეცვლილი დამწერლობით გვხვდება — აშ-შურმაჰი. ისე კი იაკუთი იმასვე ამბობს ამ თევზის ჯიშზე, რასაც ზაქარია აღ-ყაზვინი გადმოგვცემს (იაკუთი, I, გვ. 559; თარგმნ., გვ. 32).

66. სხვაგვარი დამწერლობით გვხვდება აგრეთვე აღ-დარაკინის, თევზის ამ ერთ-ერთი ჯიშის, დამწერლობა იაკუთთან. მასთან თევზის ეს ჯიში „დავაკინად“ იხსენიება (იაკუთი, I, გვ. 559; თარგმნ., გვ. 32).

67. აღ-დარაკინისა და აღ-უშბის მიმართ იაკუთი იმასვე ამბობს, რასაც ზაქარია აღ-ყაზვინი გადმოგვცემს, რომ ორივე ეს თევზი ამ მხარეში ყველა თევზის ჯიშზე უკეთესია.

68. კედლის „ვერაგობის“ ამ ფაქტს ზაქარია აღ-ყაზვინი სხვა ადგილასაც იმეორებს თავში არ-რანის შესახებ, ოღონდ ოღნავ შეცვლილი სახით. თუ ამ შემთხვევაში მტკვარში ჩავარდნილი კაცი ცოცხალი გადარჩენილა და იგი თავზე დაქცეული კედლის მსხვერპლი გამ-

ნდარა, იქ, მეორეჯერ თხრობისას, წყალში ჩავარდნილი ეს პირი საერთოდ ცოცხალი გადარჩენილა, თუმცა კედელი, რომლის ქვემოთ მოსულიერებული იჯდა, მხოლოდ თავზე დანგრევით ემუჭრებოდა. ამის გამო ხალხი, ზაქარია ალ-ყაზვინის სიტყვებით, გაცოცხლებული იყო. მდინარის გულკეთილობითა და კედლის ვერაგობით.

69. აზერბაიჯანში არსებული რომელიღაც წყაროზე ასეთი მითითებით, რა თქმა უნდა, ძნელია კონკრეტულის თქმა, მით უმეტეს, რომ მის შესახებ არც იაკუთს მოეპოვება რაიმე ჩვენთვის საინტერესო მასალა.

70. ზარავანდს იაკუთიც იხსენიებს და საკმაოდ ვრცელი მასალაც მოაქვს მის შესახებ მისარ იბნ მუჰალჰილის მიხედვით, რომელიც: გადმოგვცემს, რომ ურმიის მლაშე ტბასთან ახლოს სალამასის მხარეს მდებარეობდა „შესანიშნავი, დიდებული, დიდმნიშვნელოვანი და ძალიან სასარგებლო ცხელი წყალი. საერთო აზრითა და თანხმობით იგი ითვლება საუკეთესოდ მათ შორის, რაც მიწის მადნეულთაგან გამოდის“ (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 922; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 59—60).

იაკუთის ამ მითითების წყალობით, მაშასადამე, ხერხდება ზარავანდის წყაროს ადგილმდებარეობის მიახლოებითი განსაზღვრა. ვინაიდან სალამასი (თუ სალმასი, იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 31, II), მდებარეობდა ურმიის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით, ხოლო თვით წყარო სალამასის მხარეს იყო, ცხადია, რომ ეს წყაროც ურმიის ტბის ჩრდილო-დასავლეთით არის საქმენი.

დანარჩენს ზარავანდის წყაროს წყლის თვისებების შესახებ იაკუთი ისევე ლაპარაკობს, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი, უფრო ვრცელადაც.

71. წინა შენიშვნაში აღვნიშნეთ, რომ ზარავანდი იაკუთის მითითებით ურმიის ტბასთან ახლოს სალამასის მხარეს იყო. ზაქარია ალ-ყაზვინიც მიუთითებს, რომ ზარავანდი „აყროლებული ტბის“ ახლოს მდებარეობს. ეჭვი არ არის, რომ „აყროლებულ ტბაში“ ზაქარია ალ-ყაზვინი ურმიის ტბას გულისხმობს. ეს ზაქარია ალ-ყაზვინის სხვა მითითებით სავსებით დასტურდება. თავისი მეორე წიგნის „ნსწრ ალ-ბილად ვა ახზარ ალ-‘იზადის“ თავში ურმიის შესახებ (გვ. 194) ზაქარია ალ-ყაზვინი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ურმიის ტბა უსიამოვნო, ანუ აყროლებული, სუნის არისო.

72. როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი ქვემოთ მიუთითებს, შირქირანის წყარო მდებარეობდა იმავე სახელწოდების სოფელთან, რომელიც მარაღადან (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 114, II), ორი დღის გადასასვლელზე ყოფილა.

73. თუ ვინ იყო ალ-ფაკიჰ ჰასან ალ-მარადი, ვერ დავადგინეთ.

74. ალ-ფურათის წყარო ზაქარია ალ-ყაზვინის მიუთითებით მდებარეობდა არზან არ-რუმის, ანუ ერზერუმის ახლოს (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 44, II).

75. კუტურის წყარო ზაქარია ალ-ყაზვინის მიუთითებით მდებარეობდა იმავე სახელწოდების ციხე-სიმაგრესთან ახლოს, სამხრეთ აზერბაიჯანში, ხოის დასავლეთით (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 100, II).

76. აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზი ალ-ფაკარის ვინაობის დადგენა ვერ მოხერხდა.

77. ქანქალას წყაროსთან დაკავშირებით შენიშვნას ვერაფერს დავუმატებთ, გარდა იმისა, თუ გავიმეორებთ ზაქარია ალ-ყაზვინის სიტყვებს, რომ ეს წყაროც სამხრეთ აზერბაიჯანში ხოის ახლოს მდებარეობდა.

78. ვაშლას წყაროც სამხრეთ აზერბაიჯანში ხოის ახლოს იმავე სახელწოდების სოფელთან ახლოს მდებარეობდა.

79. იასსი ჯიმანი ერზერუმსა და ხლათს შორის ყოფილა (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 95, II).

80. ბიჯანი, ანუ ბეჯანი, ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთი სამიჯნურო თავგადასავლის პერსონაჟია. იგი აფრასიაბმა, თურანელთა მბრძანებელმა, ირანელთა მტერმა, დაატყვევა და დიდ ორმოში მოათავსა, რომელსაც ზემოდან ვეებერთელა ლოდი დაადო იმის გამო, რომ ბეჯანმა გაბედა და აფრასიაბის ქალიშვილის მანიყეს კოშკში მისი ძიძის დახმარებით შეიპარა და გაბედა და თავისი სიყვარული შე-

თავაზა თურანელთა მბრძანებლის ასულს. სწორედ ამ ბეჟანს მოველინება მხსნელად რუსთამ, ანუ როსტომ, ძლიერი, ზაალისა და რუდაბეს, მეპრაბის ასულის, ძე. იგი შაჰ ქეიხოსროვის თხოვნით გაემართება ბეჟანის დასახსნელად, იმ ლოდს, რომელიც ორმოს თავზე ჰქონდა გადადებული, გადააგდებს, ბეჟანს ორმოდან ამოიყვანს და გაათავისუფლებს (იხ. შენიშვნ. 124, II).

81. როცა ზაქარია ალ-ყაზვინი ამბობს, რომ „ამის შესახებ (ე. ი. ბეჟანის განთავისუფლებაზე) ცნობილი გრძელი ამბავი არსებობსო“, სწორედ ის ამბავი აქვს მხედველობაში, რომელზედაც ჩვენ წინა შენიშვნაში ძალზე მოკლედ შევჩერდით (შედარებით ვრცელი შინაარსისათვის იხ. ა. გ ვ ა ხ ა რ ი ა, ფირდოუსი, თბ., 1963, გვ. 67—70).

82. როგორც ირკვევა, ჯანზადაკის ჭა, რომელიც იმავე სახელწოდების სოფელთან ყოფილა მარალას ოლქში, მდებარეობდა აგრეთვე დვინის ციხე-სიმაგრეიდან ექვსიოდე კილომეტრით დაშორებული.

83. დვინის ციხე-სიმაგრეში ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში აქვს მდ. არაქსის ახლოს ერევნის სამხრეთით მდებარე ქალაქი დვინი (ამჟამად პატარა სოფელი, G. le Strange, გვ. 182), რომელიც ადრეულ შუა საუკუნეებში, არაბთა ბატონობის ხანაში, წარმოადგენდა სომხეთის მთავარ ქალაქს. არაბულ წყაროებში დვინი სხვადასხვა დამწერლობით გვხვდება — დვინის (იხ. ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 632, ანდა იგივე ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი) ან დაბილის ფორმით. ეს ბოლო ფორმა უფრო გავრცელებული ჩანს ადრეული შუა საუკუნეების არაბულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მწერლობაში. ქალაქის სახელწოდება, რაც „მთას, ბორცვს“ უნდა ნიშნავდეს, წარმოშობით წინაირანული უნდა იყოს (იხ. V. Minorsky, Le nom de Dvin. Kasal-Kazakh, Revue des Etudes Armeniennes, T. X, Fasc. 1, 1930, გვ. 119 შმდგ.; მ ი ს ი ე ე, Transcaucasica, JA, Juillet-September, T. CCXVII, Fasc. 1, 1930, გვ. 41 შმდგ.).

არაბი გეოგრაფები ალ-ისტახრი (გვ. 188), იბნ ჰაუკალი (გვ. 244—246), ალ-მუკადდასი (გვ. 377, 379, 380, 381), იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი (გვ. 292), ივივე იაკუთი (II, გვ. 549, 632; თარგმნ., გვ. 53, 57) და სხვ. იძლევიან დვინის როგორც გარეგანი სახის გარკვეულ აღწერილობას, ასევე იქ წარმოებული სახელოსნო ნაწარმის შედარებით ვრცელ ნუსხას. X ს. დროინდელი

დვინი არდაბილზე დიდი ყოფილა მოცულობით და, როგორც ზემოთ აღინიშნა, იყო სომხეთის მთავარი ქალაქი. მას ირგვლივ შემოვლებული ჰქონია კედელი. ქალაქის მოსახლეობაში ქრისტიანობა მრავლად ყოფილა წარმოდგენილი. საკრებულო მეჩეთი და ეკლესია ერთიმეორის გვერდით მდებარეობდნენ. აწარმოებდნენ დვინში შალის ტანსაცმელს, რომელსაც ყირმიზის საღებავით ღებავდნენ, აგრეთვე ანახებს, ფარდებს, ბალიშებს, გადასაფარებლებსა და სხვ. დვინში წარმოებულ ჩამოთვლილ სახელოსნო ნაწარმს „ალ-არმინის“ ეძახდნენ. ბიზანტიური ნაწარმის მსგავსად ამზადებდნენ დვინში აბრეშუმის ქსოვილებს, რომელნიც ზოგჯერ უკეთესი იყო კიდევ ბიზანტიურ ნაწარმზე. ცხადია, ასეთი მაღალი ხარისხის სახელოსნო ნაწარმი საექსპორტოდაც გადიოდა.

იბნ ჰაუკალი სიამაყით აღწერს დვინის ბაღებს, მის ხეხილს, მარცვლოვან კულტურებს, აღნიშნავს ბრინჯსა და ბამბას და ამავე დროს აღნიშნავს იმასაც (ი. კრამერსის გამოცემის მიხედვით), თუ როგორ დაანგრის ქართველებმა დვინი. ეს უკანასკნელი ფაქტი, რამდენადაც ჩვენ ვიცით, არ უნდა შეესაბამებოდეს სინამდვილეს, უბრალო შეცდომაზე უნდა იყოს აგებული, ანდა, რაც უფრო საფიქრებელია, იბნ ჰაუკალის ტენდენციურობას უნდა მივაწეროთ.

როგორც ჩანს, იბნ ჰაუკალს მხედველობაში აქვს X ს. დასაწყისის პოლიტიკური ამბები, როცა სახალიფოს ხელისუფლებმა ერთხელ კიდევ სცადეს, მაგრამ, შეიძლება ითქვას, უშედეგოდ, ამიერკავკასიის შემომტკიცება. ამ მიზნით, როგორც ცნობილია, ამიერკავკასიაში 914 წ. გამოგზავნილ იქნა არაბთა მხედართმთავარი აბუ ალ-კასიმ იბნ იუსუფ აბუ ას-საჯი, რომელსაც მიემხრნენ ქართლის მეფე ადარნასე, ვასპურაკანის მთავარი გაგიკი და სომეხთა მეფის სუმბატის ძმისწული აშოტი აფხაზთა მეფის კონსტანტინესა და სომეხთა მეფის სუმბატის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ისიც ცნობილია, რომ როცა სუმბატ მეფემ შექმნილი მძიმე ვითარება დაინახა, გადაწყვიტა მტერს გასცლოდა და „მიმართა მათთა აფხაზეთისათა“. მაგრამ არაბი სარდალი მას უკან დაედევნა, შეიპყრო და 914 წ. დვინში ძელზე ჩამოკიდა. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს, „თუ სომხეთი დაზიანდა, არც ქართლსა, სამცხესა და ჯავახეთს დაჰყრია არაბების ლაშქრისაგან ხერი“ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 105). მაშასადამე, როგორც ვხედავთ, თუ იმხანად საკუთრივ დვინი დაზიანდა, იგი დაზარალებულა არა ქართველთა გამო, არამედ პირველ რიგში არაბთა მხედრობის შემოსევის შედეგად, რომლის მხედართმთავარი აბუ ალ-კასიმი გამოგზავნილი იყო ამიერკავკასიაში როგორც სა-

ქართველოს, ასევე სომხეთის ურჩი მბრძანებლების დასასჯელად. X ს. დასაწყისში საქართველოს, რა თქმა უნდა, ძალა არ შესწევდა დამოუკიდებელი აქტიური საგარეო პოლიტიკა ეწარმოებინა, ვინაიდან მისი მესვეურები საკუთარი საშინაო პოლიტიკით — ერთიანი, პოლიტიკურად გაერთიანებული საქართველოს შექმნით იყვნენ დაკავებული.

ცხადია, დვინის გაპარტახებაში ალბათ ქართველებიც მონაწილეობდნენ მეფე ადარნასეს მეთაურობით, ისევე როგორც ამ ლაშქრობაში მონაწილეობა უნდა მიეღოთ აგრეთვე არაბთა სხვა მოკავშირეებსაც, კერძოდ, ზემოთ აღნიშნულ ვასპურაკანის მთავარს გაგიკსა და სომეხთა მეფის სუმბატის ძმისწულს აშოტს. მაგრამ მთავარი დამკვერელი ძალა, თქმა არ უნდა, არაბთა ჯარი იქნებოდა აბუ ალ-კასიმის მესვეურებით.

იბნ ჰაუკალმა არაბთა ჯარის ლაშქრობა სომხეთში და, კერძოდ, დვინში ქართველებს მიაწერა, მისი დანგრევაც მათ გადააბრალა, შესაძლებელია, შეგნებულად და ამიტომ აღვნიშნეთ ზემოთ, რომ ამ ისტორიული ფაქტის ისე გადმოცემა, როგორც იგი იბნ ჰაუკალმა მოგვაწოდა, უფრო მის ტენდენციურობას უნდა მივაწეროთ და არა უბრალო შეცდომას. სხვა რომელიმე ფაქტი დვინის აოხრებისა ქართველთა მიერ X საუკუნემდე, რომელსაც შესაძლებელია იბნ ჰაუკალი გულისხმობდეს, ჩვენ არ ვიცით.

84. თუ წყრთის საფუძვლად დამრგვალებულ რიცხვს 50 სმ ავიღებთ, მაშინ გამოდის, რომ ამ ჯანბადაკის ჭის სიღრმე დაახლოებით 250 მეტრი ყოფილა.

85. ამ ამბავს ზაქარია ალ-ყაზვინი სხვა ადგილასაც იმეორებს თავში სოფელ ჯანბადაკის შესახებ (იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 75, II).

1. ამ თავში აზერბაიჯანის შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ მას მრავალი სტრიქონი აქვს დათმობილი, ზაქარია ალ-ყაზვინი ახალს არაფერს იძლევა. თავში არსებითად თავმოყრილია და ერთადაა წარმოდგენილი წინა წიგნის სხვადასხვა თავებში მოცემული მასალა, რომელიც აზერბაიჯანს ეხება. ასეთად არის მოტანილი, მაგ., მასალა საბალანის მთის შესახებ. იგი თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებს ჩვენთვის უკვე ცნობილ თავს ყურანიდან მოტანილი ციტატის ჩათვლითაც კი, ამბავს მეჩეთის საძირკველისათვის საჭირო ბოძების თაობაზე და ა. შ. (იხ. თავი „საბალანის მთა“). აქვე აქვს ზაქარია ალ-ყაზვინის კვლავ მოთხრობილი მდ. არ-რასის თვისებაზე ქალის მშრობიარობისა და დაისამ იზნ იზრაჰიმისა და მისი ლაშქრის მიერ მდინარეში ჩავარდნილი ბავშვის გადარჩენის შესახებ (იხ. თავი „არ-რასის მდინარე“). აღწერილი აქვს მდინარე ზაქვირი, რომელიც ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით, როგორც ვიცით, ოთხ ფარსახზე, ანუ თანამედროვე საზომ ერთეულზე გადატანილი 24 კმ, მიწის ქვეშ იკარგება, ხოლო შემდეგ კვლავ მიწის ზედაპირზე ამოდის (იხ. თავი „მდინარე ზაქვირი“). და, დაბოლოს, ზაქარია ალ-ყაზვინის მოხსენიებული აქვს ისევ აზერბაიჯანის წყარო თავისი სასარგებლო, ალბათ ასე უნდა ვიგულისხმოთ, თვისებებით (იხ. თავი „აზერბაიჯანის წყარო“).

თქმა არ უნდა, აზერბაიჯანის შესახებ იაკუთის ცნობების შედარებაც არ შეიძლება ზაქარია ალ-ყაზვინის მასალასთან, განსაკუთრებით ისტორიულ ნაწილში. საინტერესოა იაკუთის ერთ-ერთი ცნობა სახელწოდება „აზერბაიჯანის“ ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით. იაკუთი გადმოგვცემს, რომ „აზარ“ ცეცხლის სახელი ყოფილა ფალაურად, ხოლო „ბიჯან“ კი ცეცხლის მცველს ნიშნავს და აქედან დაასკვნის იაკუთი, რომ „ეს უფრო ჰგავს სიმართლეს და ყველაზე უფრო შეეფერება მას, რადგანაც ცეცხლის ტაძრები ამ მხარეში ძალიან ბევრი იყო“ (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 172; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 4). იაკუთს სახელწოდება

დება „აზერბაიჯანის“ წარმოშობასთან დაკავშირებით მეორე ვარიანტიც მოაქვს, ცნობილი აგრეთვე სხვა არაბი მწერლების მიხედვითაც (იხ., მაგ., ალ-მუკადდასი, გვ. 374—375; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 284), და ამიტომ ამბობს იგი, რომ „ეს უფრო ჰგავს სიმართლეს და ყველაზე უფრო შეეფერება მას“.

დანარჩენი მასალა აზერბაიჯანთან დაკავშირებით იხ. M. Streck, EI, I, გვ. 141—143; V. Minorsky, EI, NE, I, გვ. 188—191.

2. კუჰისთანი ან კუჰისიანი არის არაბული ფორმა სპარსული „ქუჰისთანისა“, სადაც „ქუჰ“ სპარსულად „მთას“ ნიშნავს (იხ. იაკუთი, IV, გვ. 205; J. H. Kramers, EI, II, გვ. 1188; G. le Strange, გვ. 352). ჩვეულებრივ არაბი გეოგრაფები კუჰისთანს ზორასნის შემადგენელ ნაწილად თვლიდნენ და მას, როგორც ზემოაღნიშნულდანაც ჩანს, ეკავა მთაგორიანი, განსხვავებით მისგან აღმოსავლეთით მდებარე დაბლობიანი სიჯისთანისაგან, ტერიტორია, რომელსაც გეოგრაფები ყოველთვის ალ-ჯიბალს ეძახდნენ (ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 228; ალ-ჯიბალთან დაკავშირებით იხ. ზენოთ, შენიშვნ. 7, I).

ადრეულ შუა საუკუნეებში კუჰისთანის მთავარი ქალაქი იყო არაბი მწერლების ცნობით ქალაქი კაინი, რომელიც სიდიდით დაახლოებით სარახსის ოდენა ყოფილა (ალ-ისტახრი, გვ. 274). თვით სარახსი კი X ს. მერვის ნახევარი იყო. ალ-მუკადდასი აქებს მის საკრებულო მეჩეთსა და შესანიშნავ ბაზრებს და ამავე დროს აღნიშნავს, რომ ე. წ. საქალაქო გარეუბანს იქით სარახსს ჰქონდა მშვენიერი ბალები (ალ-მუკადდასი, გვ. 312, 313). სარახსში წარმოებულ სანიმუშო სახელოსნო ნაწარმზე ზაქარია ალ-ყაზვინიც ლაპარაკობს (ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 261).

იმავე ალ-ისტახრის ცნობით (იხ. იქვე) კაინის შენობები თიხისაგან ყოფილა ნაგები, რაც იმდროინდელი სამშენებლო ტექნიკის თვალსაზრისით, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან ნაბიჯს წარმოადგენდა წინ. თვით ქალაქს ჰქონია ცნობილი თხრილით შემოვლებული ქუჰანდიზი, რომელშიც მდებარეობდა საკრებულო მეჩეთი და ამირის სასახლე. ისევე როგორც მთლიანად მთელი კუჰისთანის ჰავა, ქალაქ კაინის ჰავაც ცივი იყო. ქალაქის მოსახლეობა იკმაყოფილებდა თავს მიწისქვეშა არხის წყლით. ქალაქს ნაკლებად ჰქონდა ბალები. ხოლო სოფლები მთაგორიანი რელიეფის გამო მიმოფანტული იყო.

გარდა კაინისა წყაროებში დასახელებულია აგრეთვე ქალაქები იუნაბიზი, ატ-ტაბასაინი და ხური. მოცემულია მათი ძალზე მოკლე აღწერა და გაკეთებულია ზოგჯერ მათი ურთიერთშეჯერებაც.

3. იხ. შენიშვნ. 34, I.

4. იხ. შენიშვნ. 35, I.

5. იხ. შენიშვნ. 36, I.

6. იხ. შენიშვნ. 51, I.

7. იხ. შენიშვნ. 52, I.

8. იხ. შენიშვნ. 53, I.

9. იხ. შენიშვნ. 54, I.

10. იხ. შენიშვნ. 55, I.

11. იხ. შენიშვნ. 57, I.

12. იხ. შენიშვნ. 48, I.

13. იხ. შენიშვნ. 49, I. აქვე გვსურს აღვნიშნოთ ის ერთ-ერთი ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის დამახასიათებელი გარემოება, რომელზეც ზემოთ გვექონდა ლაპარაკი (იხ. შენიშვნ. 50, I). სწორედ ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინი ალ-ჯაიჰანის ნაშრომის დასათაურებას, როგორც ვხედავთ, შეცვლილი სახით იძლევა. ახლა ალ-ჯაიჰანის ნაშრომს უკვე სათაურად აქვს არა „ალ-მასალიქ ვა ალ-მამალიქ აშ-შარკიჰა“ („აღმოსავლეთის გზები და სამეფოები“), არამედ „ალ-მასალიქ ალ-მამარიჰიჰა“ ანუ „აღმოსავლური (აღმოსავლეთის) გზები“.

14. იხ. შენიშვნ. 50, I.

15. როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში იგივე წყარო აქვს, რომლის ადგილმდებარეობის დადგენა ვერ მოვახერხეთ (იხ. შენიშვნ. 69, I). გვგონია, რომ ამაზე ნათლად მიუთითებს ერთი და იგივე წყარო — „თუჰჰათ ალ-ღარა'იბის“ ჩვენთვის უცნობი ავტორი.

16. არღაბილი მდებარეობს აღმოსავლეთ აზერბაიჯანში, საბჭოთა კავშირის საზღვრებიდან 40 კმ დაშორებული.

X ს. არღაბილი წარმოადგენდა აზერბაიჯანის მთავარ პოლიტიკურ, სამხედრო და სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრს. ალ-ისტახრისა და იბნ ჰა-

უკალის ცნობით (ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 181; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 273) არდაბილი იყო აზერბაიჯანის ყველაზე დიდი ქალაქი, მაგრამ დვინზე მცირე კი ყოფილა, როგორც ალ-მუჟადდასი იტყობინება (ა ლ - მ უ - კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 377). იქ იყო დისლოცირებული ჯარი, იქვე მდებარეობდა ამირას სასახლე. არდაბილს ეკავა 2/3 კვ ფარსახის ფართობი. ირგვლივ შემოვლებული ჰქონია კედელი სამი კარიბჭით. არდაბილსავე ჰქონია გამაგრებული ციხე-სიმაგრე და ურთიერთგადამკვეთ ოთხ გზაზე გაშლილი ბაზრები. ამ ოთხი გზის გადაკვეთაზე მდებარეობდა კათედრალური მეჩეთი. სახლების უმრავლესობა თიხით ნაგები ყოფილა, ნიადაგი ნოციერი და მოსავლანნი. ციხის უკან, როგორც ახლო აღმოსავლური ქალაქის წესი, დასახლებული რაბადიც ყოფილა (ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 377—378; შდრ. G. le Strange, გვ. 168).

არდაბილის ეტიმოლოგიას სპეციალისტები გაურკვეველად თვლიან (R. N. Frye, EI, NE, I, გვ. 625), მიუხედავად იმისა, რომ აღრე ვლ. მინორსკიმ თავისი თვალსაზრისიც გამოთქვა საკითხთან დაკავშირებით (იხ. V. Minor sky, Transcaucasica, გვ. 68).

617./1220—1221 წ. არდაბილი მოუნახულებია იაკუთს. მოსალოდნელი იყო, რომ იაკუთი რაიმე ახალ მასალას მოგვაწვდიდა არდაბილთან დაკავშირებით, მაგრამ ამაოდ. სამწუხაროდ, მას ახალი არაფერი შეუმჩნევია ქალაქში გარდა იმისა, რაც მის წინამორბედ თუ თანამედროვე მწერლებს დაუნახავთ (იაკუთი, I, გვ. 197—198; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 7—9).

17. ფაირუზის სახელით ლაპარაკია სასანელ შაჰინშაჰზე პეროზზე (457—484 წწ.), რომლის მეფობა მაინცდამაინც არაფრით არის ღირსშესანიშნავი გარდა იმისა, რომ მან თითქმის მთელი თავისი ხანგრძლივი ზეობის წლები გაატარა ეფტალიტებთან (თეთრ ჰუნებთან) მძიმე ბრძოლებში, ერთხელ თუ ორჯერ ტყვედაც ჩაუვარდა მოწინააღმდეგეს, ერთ ხანს იძულებული იყო სასანელი უფლისწული, საკუთარი შვილი, ირანის მომავალი შაჰინშაჰი, კავადი მძევლადაც დაეტოვებინა ეფტალიტებთან, ხოლო დაბოლოს იმავე ეფტალიტების მახვილმა გამოასალმა წუთისოფელს პეროზ მეფე, რომლის ერთ-ერთი ქალიშვილი მეფისათვის ამ უკანასკნელ ბრძოლაში დაატყვევა კიდევ მტერმა.

იაკუთიც ამასვე იტყობინება, რომ არდაბილი ფაირუზ მეფემ გააშენაო და ბაზან ფაირუზი უწოდაო. მაგრამ მას მეორე ცნობაც მოყავს იბნ სადზე დაყრდნობით იმის შესახებ, რომ „შესაძლოა იგი (ანუ ქალაქი თავისი დაარსებით) დაკავშირებული იყოს არდაბილ იბნ არმი-

ნი იბნ ლანტი იბნ იუნანთანო“ (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 198; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 8).

18. ქალაქ არდაბილში სინებისა და ხალანჯის ჯამების დამამზადებელ ხელოსანთა სიმრავლეზე იაკუთიცი ლაპარაკობს (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 197; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 8).

19. ამ თავის დესესრულს ზაქარია ალ-ყაზვინი აღნიშნავს, ისევე როგორც იაკუთი (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 198; თარგმნ., გვ. 9) და, თუ გნებავთ, ალ-ისტახრი, იბნ ჰალკალი და ალ-მუჰადდესიცი, შირაზისა და არდაბილის მანის შესახებ (ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 191; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 215; ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 452), რაც ირანის სინამდვილისათვის იგივე რატლია, რომ არდაბილის რატლი წონით 1040 დირჰამს უდრის. დირჰამის წონა კი ვ. ჰინცის მონაცემებით ირანში უდრიდა 3,2 გრ (В. Х и н ц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 16). მაშასადამე, ერთი მანი თუ რატლი გრამებში შეადგენდა 3328 გრ. ხოლო ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე 200-რატლიანი ლოდის წონა კგ-ში შეადგენდა 665 კგ და 600 გრ. აქ აღარაფერს ვამბობთ იმის შესახებ, თუ რამდენად შეეფერება სინამდვილეს ზაქარია ალ-ყაზვინის მიერ მოთხრობილი ამბავი დარისა და ავდრის რეგულირების შესახებ ამ 200-რატლიანი ლოდის წყალობით. ეჭვი არ არის, ეს ამბავი ზღაპარია და მას სინამდვილესთან არაფერი აქვს საერთო.

20. ჰაქიმი სინდი იბნ შაჰიქი. ვერც ამ პიროვნების ვინაობის დადგენა მოხერხდა.

21. გამოდის, რომ ამ ლორმუცელა კაცს ერთ ჭამაზე შეუჭამია თითქმის 30 კგ ბრინჯი, უფრო ზუსტად 29 კგ და 925 გრ, და თან ერთი ძროხის თავიცი დაუყოლებია.

22. ძნელი სათქმელია, თუ რას გულისხმობს ბრინჯის სამმაგ გაზრდაში ზაქარია ალ-ყაზვინი, ბრინჯის წონას, მოცულობას თუ ორივეს ერთად. თუ ზაქარია ალ-ყაზვინის, ვთქვათ, წონა აქვს მხედველობაში, მაშინ ამ ზედმეტად კარგი მადის ადამიანს თითქმის ერთი ცენტნერი ბრინჯი შეუჭამია. როგორც არ უნდა იყოს საქმის ვითარება, არდაბილელთა მადის შესახებ ფაქტის გადმოცემა, თქმა არ უნდა, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს, გადაჭარბებაა და მას სინამდვილედ არავინ მიიღებს.

23. ურმიის ოლქი და იმავე სახელწოდების ქალაქი; თანამედროვე რეზაიე, ირანის მეოთხე ასთანის ადმინისტრაციული ცენტრი, მდებარეობენ სპარსეთის აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე (V. Minor sky, EI, IV, გვ. 118; G. le Strange, გვ. 160). თვით ურმიის ტბამ, ახლა რეზაიეს ტბამ, თავისი სახელწოდებაც ქალაქ ურმიისაგან მიიღო. საკუთრივ ქალაქი მდებარეობს რეზაიეს ტბის დასავლეთ ნაპირზე. X ს. არაბი გეოგრაფები ურმიას სამხრეთ აზერბაიჯანის ქალაქთა შორის მესამე რიგში აყენებენ თავისი სიდიდით არდაბილსა და მარალას შემდეგ (ალ-ისტახრი, გვ. 181; იბნ ჰალკალი, გვ. 239).

იბნ ჰალკალის ცნობით ურმია ყოფილა ნაყოფიერი და წყლით უხვი. მას ჰქონია ვრცელი სანახები. გადმოცემის თანახმად ქალაქი ურმია უნდა ყოფილიყო მოგვთა, ცეცხლთაყვანისმცემელთა, წინასწარმეტყველის ზარადუშთის მშობლიური ქალაქი (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 285—286; იაკუთი, I, გვ. 219; თარგმნ., გვ. 11).

ურმიის ტბა არაბულ წყაროებში სხვადასხვა სახელწოდებით გვხვდება: ურმიის ტბა, ქაბუზანის ტბა (იბნ ჰალკალი, გვ. 239, 247; ალ-მასუდი, თანბიჰ, გვ. 75), რაც სომხურიდან უნდა იყოს წარმოშობილი და „ლურჯ ტბას“ უნდა ნიშნავდეს (G. le Strange, გვ. 160), აშ-შურათის ტბა (ალ-ისტახრი, გვ. 181).

ურმიის ტბის წყალი მლაშეა და, თუ იბნ ჰალკალსა და ზაქარია ალ-ყაზვინის დაუუჯერებთ, მასში თევზი არ მოიპოვება (იბნ ჰალკალი, გვ. 247; იაკუთი, I, გვ. 513; თარგმნ., გვ. 29; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 332). ალ-ისტახრი კი პირიქით ამტკიცებს, რომ ურმიის ტბა თევზით მდიდარია (ალ-ისტახრი, გვ. 189). ზაქარია ალ-ყაზვინი იმასაც ამბობს, რომ ურმიის ტბის ჭაობებში თურმე თევზის ისეთი ჯიში ყოფილა, რომლის ქონისაგან სანთელს ამზადებდნენ. იქნებ ეს ალ-ისტახრისთან (იქვე) მოხსენიებული „წყლის ძაღლია“.

ტბაში მდებარეობდა კუნძული, როგორც ამას ზაქარია ალ-ყაზვინიც იტყობინება. ზოგის ცნობით ამ კუნძულს ქაბუზანი ერქვა, ზოგის ცნობით კი კუნძულზე აღმართული მთის სახელი უნდა ყოფილიყო ქაბუზანი. ამ კუნძულზე ცხოვრობდნენ ტბაში მცურავი ხომალდების მეზღვაურები. მთაზევე მდებარეობდა ციხე-სიმაგრე, რომელიც იაკუთს, ხორასანს მიმავალს, 617/1220—1221 წ. ტბაზე გადასვლისას შორიდან დაუნახავს (იაკუთი, I, გვ. 513; თარგმნ., გვ. 29). ეს ციხე-სიმაგრე უნდა იყოს, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინიც იხსენიებს. იგი მეკობრეთა თავშესაფარი ყოფილა (იაკუთი, იქვე). რეზაიეს სამხრეთ ნაწილში მართლაც მდებარეობს კლდოვან კუნძულთა მთელი არქიპელაგი (Б С Э, т. 36, გვ. 256).

24. ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით კუნძულის წრეხაზი შეადგენდა 50 ფარსახს, ანუ 300 კმ. იაკუთი კი ამბობს, რომ ურმიის ტბის წრეხაზია 50 ფარსახიო (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 513; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 29). როგორც ჩანს, ზაქარია ალ-ყაზვინის შეცდომა აქვს დაშვებული და ერთმანეთში არეული ტბის პერიმეტრი კუნძულის წრეხაზთან. რეზაიეს ტბის სიგრძეა 140 კმ, ხოლო სიგანე კი 65 კმ-მდე (B C Յ, იქვე). მაშასადამე, მისი პერიმეტრი შეადგენდა 346 კმ-ზე ოდნავ მეტს. ამდენად, იაკუთის ცნობა თითქმის უახლოვდება მოტანილ დაანგარიშებას.

25. თავრიზი, სამხრეთ აზერბაიჯანის მთავარი ქალაქი, მდებარეობს რეზაიეს ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 50 კმ დაშორებული (V. Minor sky, EI, IV, გვ. 631; G. le Strange, გვ. 161).

აღრეულ შუა საუკუნეებში თავრიზი უმნიშვნელო როლს ასრულებდა აზერბაიჯანის ეკონომიურ და კულტურულ ცხოვრებაში. X ს. არაბ ავტორებს იგი დასახელებული ჰყავთ ქალაქების მაიანიჯთან, ხუნაჯთან, უჯანთან, დახხარაკანთან, ხოისთან, სალამასთან, მარანდთან, ბარზანდთან, ვარსანთან, მუკანთან, ჯაბრავანთან, ბაილაკანთან და უშნუსთან ერთად და აღნიშნავენ, რომ ეს ქალაქები და, მათ შორის, თავრიზიც პატარა ქალაქებია, სიდიდით ერთმანეთთან ახლოს მდგომი (ალ-ისტახრი, გვ. 181; იბნ ჰაუკალი, გვ. 239). იაკუთი იმასაც კი აღნიშნავს, რომ თავრიზი IX ს. მეორე ნახევარში სოფელი იყო (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 822; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 38).

მაგრამ XIII ს. თავრიზი უკვე აზერბაიჯანის მთავარი და ყველაზე ცნობილი ქალაქია. ასე ამბობს, მაგ., იაკუთი (ი ა კ უ თ ი, იქვე). როგორც ვხედავთ, ამასვე იმეორებს ზაქარია ალ-ყაზვინი. სპარსელ ავტორს მუსთაფის თავრაზას ვრცელი აღწერა აქვს მოცემული, რომელსაც გ. ლე სტრენჯი თავის ნაშრომში იძლევა (G. le Strange, გვ. 162). იაკუთს თავრიზში წარმოებული სახელოსნო ნაწარმის მიკლე ნუსხაც მოაქვს (ი ა კ უ თ ი, იქვე), ისევე როგორც ამას აკეთებს ზაქარია ალ-ყაზვინი.

26. სხვათა შორის, თავრიზისადმი ზიანის მიუყენებლობაზე უცხო დამპყრობელი ძალის მხრივ იაკუთიც ლაპარაკობს. მაგრამ განსხვავება იაკუთსა და ზაქარია ალ-ყაზვინის შორის ის არის, რომ, ჯერ-ერთი, იაკუთთან თურქების ნაცვლად თათრებია მოხსენიებული, ხოლო, მეორეც, იაკუთი ლაპარაკობს იმ ხარკზე, რომელიც თავრიზელებს გაუღიათ თავიანთი ქალაქის უვნებლად გადარჩენის მიზნით. მაშასადამე, იაკუთთან სავსებით სწორად საქმე ისე არის წარმოდგენილი, როგორც

ეს სინამდვილეში უნდა ყოფილიყო და არა ისე, როგორც ეს ზაქარია ალ-ყაზვინის აქვს, თითქოსდა თავრიზის დაუზღვებლად გადარჩენის მიზეზი იყო ის, რომ ქალაქის „ჰოროსკოპი მორიელი ყოფილა, პატრონი კი — მარსი“.

თათრებში, როგორც ჩანს, იაკუთი მონღოლებს გულისხმობს, ვინაიდან იაკუთი აღნიშნავს, რომ თავრიზს თათრებმა მაშინ ჩაუარეს, როცა ისინი 618 წ., რა თქმა უნდა, პიჯრით, ანუ 1221—1222 წწ., ქვეყნებს ანგრევდნენო (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 822; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 38). როგორც ვხედავთ, ეს ის ხანაა, როცა მახლობელ აღმოსავლეთში გარდა მონღოლებისა სხვა მარბიელი ძალა არ არსებობდა. ალბათ თურქებშიც იმავე მონღოლებს გულისხმობს ზაქარია ალ-ყაზვინიც. არა გვგონია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის თურქებში თურქ-სელჩუკები ჰყავდეს მხედველობაში.

27. ლაპარაკია ცნობილ არაბ ფილოლოგზე აბუ ზაქარია იაჰია იბნ ალი იბნ მუჰამმად იბნ ალ-ჰასან იბნ ბისტამ აშ-შაიბანი ალ-ქათიბ ათ-თიბრიზიზე (421/1030—502/1109 წწ.), რომლის მასწავლებელი იყო სახელგანთქმული არაბი პოეტი აბუ ალ-ალა ალ-მაარრი (363/973—449/1058 წწ.).

აბუ ზაქარია ათ-თიბრიზის იხსენიებს იაკუთიც, რომელიც ამბობს, რომ იგი იყო ადრითა იმამი, სწავლობდა აბუ ალ-ალა ალ-მაარრისთან და ისმენდა ჰადისებს აბუ ალ-ფათჰ სულაიმ იბნ აიუბ არ-რაზისა და სხვ. (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 823; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 38).

28. აბუ ალი ალ-ჰასან იბნ ალი იბნ ისჰაკ ატ-ტუსი, აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ისტორიაში ნიზამ ალ-მულქად წოდებული თავისი დიდი დამსახურების გამო თურქ-სელჩუკთა სახელმწიფოს წინაშე, წარმოშობით ირანელი, სელჩუკი სულტნების ალფ-არსლანისა (455/1063—465/1072 წწ.) და მალიქ-შაჰის (465/1072—485/1092 წწ.) პირველი ვეზირი, დაიბადა 408/1018 წ. ტუსის მახლობლად მდებარე სოფელ რადქანში.

ნიზამ ალ-მულქი მსოფლიო ისტორიაში ცნობილია არა მხოლოდ როგორც დიდი პოლიტიკური მოღვაწე, არამედ აგრეთვე ავტორი ცნობილი პოლიტიკური ტრაქტატისა „სიასეთ-ნამე“ („პოლიტიკური წიგნი“), რომელშიც ავტორს გადმოცემული აქვს თავისი პოლიტიკური მრწამსი და იცავს იდეას ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისა და შენარჩუნების თაობაზე. ნიზამ ალ-მულქს ასეთ სახელმწიფოთა ნიმუშად მიაჩნდა ლაზნევიანთა, სამანიანთა და ბუიდთა

სახელმწიფოები, ხოლო კიდევ უფრო ადრე სასანიანთა სპარსული სამეფო. ბუნებრივია, ნიზამ ალ-მულქის პოლიტიკური შეხედულებები ცენტრალიზებული და მტკიცე სახელმწიფოებრივი წყობილების შესახებ ეწინააღმდეგებოდა ქვეყნის ფეოდალური განვითარების პროცესს. ამის გამო იგი სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე გადაყენებულ იქნა ვეზირის თანამდებობიდან. იმ დაინტერესებული ჯგუფის მიერ, რომელსაც ნიზამ ალ-მულქის მსგავსი პიროვნება ხელს არ აძლევდა. 485/1092 წ. იგი ისმაილიტებმა მოკლეს.

ნიზამ ალ-მულქსაც იხსენიებს იაკუთი თავში ქალაქ ტუსის შესახებ, სადაც იგი აღნიშნავს, რომ ვეზირი ნიზამ ალ-მულქ ალ-ჰასან იბნ ალი აქიდან არის წარმოშობით (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 561).

29. ნიზამ ალ-მულქის მიერ ბაღდადში აშენებული მედრესე „ან-ნიზამია“, წოდებული ამგვარად დიდი ვეზირისა და მისი დამაარსებლის პატივსაცემად, ჩანს. უმაღლესი ტიპის სასწავლებელი იყო (იხ. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 124).

30. ვ. ჰინცის მონაცემებით დინარი, ალბათ ამჯერად ჯერ კიდევ ოქროს მონეტა, იწონიდა 4,235 გრ-ს (В. Х и н ц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 11, 21). ძნელია თქმა იმისა, თუ რა მსყიდველობათა უნარა ჰქონდა იმხანად დინარს საერთოდ და, კერძოდ, იმ ათ დინარს, რომელსაც აბუ ზაქარია ლებულობდა როგორც მედრესე „ან-ნიზამიას“ წიგნთსაცავის ზედამხედველი. იგივე ითქმის, რა თქმა უნდა, იმ თხუთმეტი დინარის მიმართაც, რომელნიც თითქოსდა აბუ ზაქარიასთვის უნდა დაენიშნათ ნიზამ ალ-მულქთან შეხვედრის შემდეგ.

31. შენიშვნაში თავრახთან დაკავშირებით (იხ. შენიშვნ. 25, II) აღვნიშნეთ, რომ X ს. არაბულ წყაროებში ეს ქალაქი რიგი ეკონომიურად არცთუ მაინცდამაინც მნიშვნელოვანი ქალაქებს ჯგუფთან ერთად იხსენიება. ქალაქებს ამ ჯგუფშია მოხსენიებული აგრეთვე ქალაქი სალამასი, თანამედროვე სალმასი, რუზაიეს ტბის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე (V. Minorsky, EI, IV, გვ. 125). ყოველ შემთხვევაში, X ს. ალ-მუკადდასის ცნობით სალამასი კარგი ქალაქი ყოფილა, მას ჰქონია გამომწვარი ავუროსა და თახსაგან ნაგები ციხე-სიმაგრე და მისგითი, მდებარე ბაზრას პირას, სადაც ძირითადად ქურთუბა ყოველანაირად წარმოდგენილი

(ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 377). იბნ ჰაუკალის ცნობით კი სალამასში ამხადებდნენ ქვეყანაზე საუკეთესო დინარიდან ათ დინარამდე ღირებულების შარვალში გასაყრელ ზონარებს (ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 246). იაკუთის გადმოცემით XIII ს. კი სალამასი და მისი შემოგარენი დანგრეული ყოფილა (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 120; თარგმნ., გვ. 62), ჩანს, მონღოლთა შემოსევების შედეგად.

32. შიზი ქალაქია აზერბაიჯანში, იგი მდებარეობს რეზაიეს ტბის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (J. R u s k a, EI, IV, გვ. 415), მარალასა და ზანჯანს შორის, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი იტყობინება. თუ რას წარმოადგენდა ქალაქი შიზი თავის დროზე, დაწვრილებით აქვს მოთხრობილი ქვემოთ ზაქარია ალ-ყაზვინის, ისევე როგორც შიზის შესახებ ამბავი მრავალ არაბ ავტორს აქვს გადმოცემული და, მათ შორის, რა თქმა უნდა, იაკუთსაც (იხ., მაგ., იბნ-ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 119—120; ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 246—247; ა ლ - მ ა ს უ დ ი, თანბიჰ, გვ. 95; მ ი ს ი ვ ე ე, მურუჯ აზ-ზაჰაბ, IV, გვ. 74 შმდგ. და ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 353—356; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 68—70). შიზის აღწერილობა და მასთან დაკავშირებული ამბები ვრცლად აქვს მოცემული ვ. ლე სტრენჯს (G. l e S t r a n g e, გვ. 223—224).

33. ქალაქი ზანჯანი, როგორც წესი, არაბულ წყაროებში იხსენიება ქალაქ აბჰართან ანდა აბჰართან და ყაზვინთან ერთად (იხ., მაგ., ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი ს თხზულების მაშჰადის ხელნაწერი; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 948). როგორც წინა შენიშვნიდანაც ნათელია, მდებარეობს ჩრდილოეთ ირანში. ალ-ისტახრი და იბნ ჰაუკალი იტყობინებიან, რომ ზანჯანი და აბჰარი პატარა ქალაქებია, თუმცა ზანჯანი უფრო დიდია აბჰარზე. ორივე ქალაქი ნაყოფიერია ნიადაგით, მდიდარია წყლებით, სახნავ-სათესი მიწებითა და ტყით. ორივე ავტორი ამავე დროს იმასაც გვაცნობებენ, რომ ზანჯანის მოსახლეობაში უდარდებლობა და უწესრიგობა ჭარბობს (ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 211; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 271).

ზოგი ცნობა ზანჯანზე მოცემული აქვთ აგრეთვე იაკუთსა და ზაქარია ალ-ყაზვინის (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 948—949; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ვ ი ნ ი, II, გვ. 256—257). იაკუთი, მაგ., ამბობს, რომ სპარსულად ზანჯანი ზანქანად „ქაფით“ ითქმისო, ხოლო ზაქარია ალ-ყაზვინი გვაიტყობინებს, რომ ზანჯანის მთებში რკინის მადანი მოიპოვება, რომელიც სხვადასხვა ქვეყნებში გააქვთო.

34. მისარ იბნ მუჰალჰილ აბუ დულაფ ალ-ხაზრაჯი ალ-იანბუი, ცნობილი არაბი პოეტი და მოგზაური, მოკალათებული იყო როგორც მოხეტიალე პოეტი — პანეგირისტი სამანიანთა მმართველის ნასრ II იბნ აჰმადის (301—331/914—945 წწ.) კარზე.

მისარ იბნ მუჰალჰილის სახელით, რომლის ცნობები ჩვენი ავტორის ზაქარია ალ-ყაზვინის ერთ-ერთი წყაროა, როგორც ცნობილია, ჩვენამდე მოაღწია ორმა რისალემ. ისინი წარმოადგენენ ტექსტის შინაარსის მიხედვით ავტორის თურქესტანში, ირანში, ჩინეთსა და ინდოეთში მოგზაურობის ანგარიშსა და ამ ქვეყნებში ნანახის აღწერილობას.

მისარ იბნ მუჰალჰილის ამ ორი წერილის ირგვლივ, საკითხზე იმის შესახებ, თუ რამდენად შეესაბამება სინამდვილეს ამბავი აბუ დულაფის მოგზაურობისა აღნიშნულ ქვეყნებში, შექმნილია საკმაოდ ვრცელი სპეციალური ლიტერატურა, დაწყებული რუსი აღმოსავლეთმცოდნის ვ. გრიგორიევის ნაშრომით (იხ. В. В. Г р и г о р ь е в, Об эреџском путешественнике X века Абу-Дулефе и странствовании его по Средней Азии, Журнал Министерства просвещения, т. CLXIII, 2, 1872, გვ. 1—45) და დამთავრებული ვლ. მინორსკისა და პ. ბულგაკოვისა და ა. ხალიდოვის შრომებით.

როგორც ცნობილია, აბუ დულაფის მოგზაურობის სინამდვილეზე სპეციალურ ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ერთი მისარ იბნ მუჰალჰილის მოგზაურობას სინამდვილედ მიიჩნევენ, მეორენი კი არა და თვლიან, რომ რისალებში მოთხრობილი ამბები წარმოადგენენ ავტორის ფანტაზიის ნაყოფს (დაწვრილებით იხ. акад. И. И. К р а ч к о в с к и й, Избранные сочинения, т. IV, გვ. 186—187). თვით ი. კრაჩკოვსკი თვლის, რომ «Путешествие Абу Дулафа в Китай и Индию представляет, несомненно, реальный факт» (აკად. И. И. К р а ч к о в с к и й, იქვე, გვ. 188).

ცნობილი ისიც, რომ მაშჰადის ხელნაწერის კრებულში იბნ ალ-ფაკიბ ალ-ჰაჰადანისა და იბნ ფადლანის თხზულებებთან ერთად აღმოჩნდა აგრეთვე მისარ იბნ მუჰალჰილის ორივე წერილის ხელნაწერი. მათგან პირველი რისალე გამოსცა ა. რორ-ზაუერმა (იხ. A. R o h r - S a u e r, Des Abū Dulaf Bericht über seiner Reise nach Turkestan, China und Indien, Neu übersetzt und untersucht, BOS, 26, Stuttgart, 1939), მეორე წერილი კი ჯერ გამოაქვეყნა ვლ. მინორსკიმ (იხ. V. M i n o r s k y, Abū Dulaf Mis'ar ibn Muhalhil's Travels in Iran (circa A. D. 950), Arabic Text with an English Translation and Commentary, Ca-

იგო, 1955), შერდევ პ. ბულგაროვმა და ა. ხელილოვმა (იხ. Вторая записка Абу Дулфа, издание текста, перевод, введение и комментарии П. Г. Булгакова и А. Б. Халидова, М., 1960).

აბუ დულაფის დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღები ცნობილი არ არის. ისე კი მისი ნისბები „იანბუი“ და „ალ-ხაზრაჯი“ მიუთითებენ მასზე, რომ მისარ იბნ მუჰალჰილი წარმოშობით არაბი იყო.

35. ჩვენს ერთ-ერთ ნაშრომში როგორღაც ვეჭონდა შემთხვევა აღგვენიშნა ის, თუ წყრთა, გადმოტანილი თანამედროვე საზომ ერთეულზე, რამდენს უდრის ვ. ჰინციის მიხედვით და რამდენია იგი თანამედროვე ეგვიპტელი მკვლევრის მუჰამმად დია ად-დინ არ-რაისის კანგარიშებით (იხ. *ოთარ ცქიტი შგილი*, ჭალაქ ბაღდადის ისტორიისათვის, გვ. 42). ვ. ჰინციან წყრთა შეადგენს 54,04 სმ (В. Хинци, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 64), ხოლო არ-რაისთან წყრთა უდრის 46,2 სმ (დოქტორი მუჰამმად დია ად-დინ არ-რაისი, ხარაჯი და ისლამის სახელმწიფოს საფინანსო სისტემა, გამოცემა მეორე, კაირო, 1961, გვ. 279—380 (არაბ. ენაზე). წყრთის ზომაზე აზრთა ასეთი სხვადასხვაობის გამო ჩვენს ერთ-ერთ ნაშრომში თავი დავანებეთ არითმეტიკულ ვარჯიშს და წყრთის ზომად ავიღეთ მისი საშუალო ერთეული — 50 სმ, გამომდინარე ვ. ჰინციისა და მუჰამმად დია ად-დინ არ-რაისის მონაცემებიდან (იხ. *ო. ცქიტი შგილი*, იბნ ალ-ფაკიბ ალ-ჰამადანის ერთი ცნობის შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 53, № 1, 1969, გვ. 253—256; იგივე წერილი იხ. *JESHO*, vol. XIII, fasc. 1, 1970, გვ. 88—90; „ალ-მაჯალდა ათ-თარიხია“, 2, 1972, ბაღდადი, გვ. 35—43). ჩვენს თავს ამის უფლება მიეცით მით უმეტეს, რომ ამგვარი საშუალო თუ დამრგვალებული ერთეულის აღება თანამედროვე მკვლევართა მიერ დაშვებულია.

ამრიგად, თუ წყრთის საფუძვლად 50 სმ ავიღებთ, მაშინ გამოდის რომ ამ მართლაცდა უძირო ტბის სიღრმე 7000 მეტრზე მეტი ყოფილა, რაც, უეჭველია, შეუძლებელია სინამდვილედ მივიჩნიოთ. ტბის სიღრმის ამბავს იაკუთიც გადმოგვცემს და მასთანაც იგი 14000 წყრთაზე მეტია (იაკუთი, III, გვ. 354; თარგმნ., გვ. 69).

36. ფართობის აღმნიშვნელი არაბული საზომი ერთეულის ჯარბის მიმართ იგივე ვითარება გვაქვს სპეციალურ ლიტერატურაში, როგორც წინა შენიშვნაში წყრთის შესახებ იყო აღნიშნული. დ. არ-რაისთან ჯარბი უდრის 1366,0416 კვ მეტრს, ხოლო ვ. ჰინციან —

1592 კვ მეტრს (დ. არ-რ ა ი ს ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 300; В. Хинц, დასახ. ნაშრ., გვ. 73). როგორც ვხედავთ, ქალაქ შიზის შუაგულში მდებარე ტბის ფართობი არ ყოფილა დიდი.

37. ქუშთასფის სახელში, როგორც ჩანს, იგულისხმება ჰისტასპი, აქემენიანთა ირანის ხელახალი გამაერთიანებლის დარიოს I-ის მამა, რომელიც, უნდა აღინიშნოს, არასოდეს ყოფილა სპარსთა მეფე, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი ირწმუნება. ცნობილია, რომ ჰისტასპი მხოლოდ მმართველად იყო ირანის ერთ-ერთ შორეულ პროვინციაში. თუ ქუშთასფში ჰისტასპი იგულისხმება, მაშინ არც ის გენეალოგიაა სწორი, რომელიც ზაქარია ალ-ყაზვინის მოაქვს. მეფე დარიოსის გენეალოგია კარგად არის ცნობილი ბეჰისტუნის წარწერის მიხედვით.

38. აღრეული შუა საუკუნეების არაბული წყაროების სიჯისთანი, იგივე სისთანი, მდებარეობს ირანსა და ავღანეთს შორის (V. F. B i i c h n e r, EI, IV, გვ. 490). სიჯისთანზე არაბულ წყაროებში საკმაოდ მდიდარი მასალა მოიპოვება. ალბათ ამით აიხსნება, რომ სიჯისთანს მიმოხილვას ისეთ ნაშრომში, როგორც არის გ. ლე სტრენჯის შრომა, ვრცელი ადგილი აქვს დათმობილი (იხ. G. l e S t r a n g e, გვ. 334—351).

სიჯისთანს არც ჩვენი ავტორი ზაქარია ალ-ყაზვინი ივიწყებს და მის ბუნებრივ თუ გეოგრაფიულ დახასიათებასაც იძლევა. ზაქარია ალ-ყაზვინი აღნიშნავს, მაგ., რომ სიჯისთანი ვრცელი და დიდი მხარეა, რომლის ნიადაგი ქვიშიანია, სადაც არასოდეს არ წყდება ქარი, იცის სიციხე, ძლიერი ქარის გამო ადგილი აქვს ქვიშის გადაადგილებას, როგორც ჩანს, მრავლად ყოფილა გავრცელებული ზღარბი (ყოველ შემთხვევაში, ზაქარია ალ-ყაზვინი მიუთითებს, რომ სიჯისთანში არ არის სახლი, რომლის ქვეშ ზღარბი არ იყოსო), სიჯისთანის მცხოვრებლები კეთილნი ყოფილან და ა. შ. (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 134—135).

სიჯისთანს ეხება იაკუთიც. მისი მასალა ნაწილობრივ ემთხვევა კიდევ ზაქარია ალ-ყაზვინისას. იაკუთიც ამბობს, რომ სიჯისთანი ვრცელი და დიდი მხარეა, ნიადაგი ქვიშიანია, იცის სიციხე და უწყვეტი ძლიერი ქარი, რის გამო ქვიშა ადგილს ინაცვლებს ხოლმე. მაგრამ იაკუთთან არის ისეთი მასალაც, რომელიც ზაქარია ალ-ყაზვინის არ მოეპოვება. მაგ., იაკუთი აღნიშნავს, რომ სიჯისთანში თოვლი არ იცის, იგი მდებარეობს დაბლობზე და იქ არ არის მთა. განსაკუთრე-

ბით საყურადღებოა იაკუთის ცნობა იმის შესახებ, რომ სიჯისთანში მრავლად იყვნენ ხარიჯიტები (ი ა კ უ თ ი, III, გვ. 41—42).

39. არ-რანი, რანი, კავკასიის ალბანეთი (გ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951, გვ. 11), მდებარეობდა მდინარეების არაქსისა და მტკვრის აუზში (В. В. Бартольд, Сочинения, т. III, გვ. 334; R. N. Frye, EI, NE, I, გვ. 660). X ს. მისი მთავარი ქალაქი იყო ბარდავი, ხოლო ბარდავის დაცემის შემდეგ—ბაილაკანი. არ-რანის ტერიტორიაზე მდებარეობდნენ აგრეთვე ქალაქები განჯა და შამქორი. ყველა აღნიშნული ქალაქის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ ვიტყვით. ორი ზემოდასახელებული ქალაქის განჯასა და ბაილაკანზე ამავე თავში ზაქარია ალ-ყაზვინიც ლაპარაკობს, როგორც არ-რანის მთავარ ქალაქებზე.

არ-რანის მიმოხილვა გ. ლე სტრენჯსაც აქვს მოცემული ცალკე თავში, მაგრამ მისი მიმოხილვა ძირითადად არ-რანის ზემოთ ჩამოთვლილი ქალაქების აღწერას ეხება (G. le Strange, გვ. 176—179).

იაკუთი რატომღაც საკმაოდ ძუნწად გვაწვდის ცნობებს არ-რანის შესახებ. იგი აღნიშნავს, რომ არ-რანი არის „ვრცელი ვილაიეთის და მრავალი ქალაქის არაარაბული სახელი, რომელთა შორისაა ჯანზა, ზალხური ქანჯა, ბარზაა, შამქური და ბაილაკანი. აზერბაიჯანსა და არ-რანს შორის არის მდინარე არ-რასის სახელით. ყველაფერი, რაც მას დასავლეთითა და ჩრდილოეთით ემეზობლება, არ-რანს ეკუთვნის, ხოლო ის, რაც აღმოსავლეთით — აზერბაიჯანს. ნასრი ამბობს: არ-რანი არის არმინის ერთ-ერთი მხარე, რომელიც სისჯანთან ერთად იხსენიება“ (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 183; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 6—7).

ეს არის და ეს, რასაც იაკუთი არ-რანზე ლაპარაკობს, თუ არ ჩავთვლით თავის დასაწყისში სახელწოდება „არ-რანის“ იაკუთისეულ გახმოვანებას. თუმცა იაკუთის ასეთი სიძუნწე არ-რანზე ცნობების მიმართ იმითაც შეიძლება აიხსნას, რომ არ-რანის ქალაქებზე იგი თავის ადგილზე უფრო ვრცელ მასალას იძლევა.

40. ხაზარანის სახელწოდებით ჩვენთვის ცნობილია რამდენიმე დასახლებული პუნქტი. ალ-ბალაზურის ცნობით (ალ - ბ ა ლ ა ზ უ რ ი, გვ. 194) არ-რანის უძველეს დედაქალაქს კაბალას, მდებარეს დარუბანდს ახლოს მთებში (G. le Strange, გვ. 181), ხაზარანი ერქვა. ამ ცნობას ვ. ბარტოლდმა ძალზე მნიშვნელოვანი უწოდა (В. В. Бартольд, Соч., т. V, გვ. 597). ხაზარანი ერქვა აგრეთვე მდ. ვოლგაზე მდებარე ქალაქ ითილის, ხაზართა დედაქალაქის, აღმოსავლეთ ნაწილს,

სადაც ვაჭართა და მუსლიმთა უმრავლესობა ყოფილა დასახლებული, მაშინ როცა ქალაქის უფრო დიდ დასახლებულ ნაწილში, რომელსაც ითილი ჰქვია, ცხოვრობდნენ ხაზართა მეფე (საკანი), მისი ამაღა და იყო განლაგებული ლაშქარი (ი ბ ნ კ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 278, 281). ხაზარანი ეწოდებოდა აგრეთვე სოფელს, რომელიც დაკავშირებულია ბიბლიური მუსას ამბავთან (ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 46).

ცხადია, შეუძლებელია რომელიმე ამ დასახლებულ პუნქტს ჰქონდეს რაიმე საერთო ზაქარია ალ-ყაზვინის ხაზარანთან. საერთოდ მითითება მასზე, რომ მდ. მტკვარს სათავე აქვს ხაზარანის ქვეყანაში, ვფიქრობთ, ხელნაწერის გაუგებრობაზე უნდა იყოს აგებული და აქ ხაზარანის ნაცვლად ჯურზანი უნდა ეწეროს. მით უმეტეს, რომ ამის საშუალებას თავისუფლად იძლევა ამ სიტყვის გრაფიკული დამწერლობა *خزران — جرزان*. აქ დიაკრიტიული ნიშნების, წერტილების, არასწორ განლაგებასთან გვაქვს საქმე. თავის ადგილზე ზაქარია ალ-ყაზვინი აკი სწორედ ასე აღნიშნავს, რომ მდ. მტკვარს სათავე ჯურზანის (ანუ საქართველოს) ქვეყანაშიაო (ი ბ ნ კ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 184; შენიშვნ. 60, 61, 1).

41. ქალაქ ნაკუვანს ან ნახჯუვანს (ი ა კ უ თ ი, IV, გვ. 767; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 87) არაბული წყაროების მიხედვით, იგივე ნახიჩევანს, მდებარეს მდ. არაქსის ჩრდილოეთით, ადრეულ შუა საკუნეებში. შედარებით უმნიშვნელო ადგილი ეკავა ამერკავკასიის სოციალურ-ეკონომიურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. X ს. არაბ მწერლებთან ნაშავ ას სახელწოდებით (V. Minorsky, EI, II, გვ. 907; G. le Strange, გვ. 167) იგი დასახლებულია ისეთ ქალაქთა რიგში. როგორცაა ბარჯარი, ხილატი (ხლათი), მანაზქირდი (მანაზ(ს)კერტი), ბადლისი (ბითლისი), კალიკალა, არზანი, მაიაფარიკინი, სირაჯი და აღნიშნულია, რომ ჩამოთვლილი ქალაქები ნაშავასთან ერთად, რომელიც, სხვათა შორის, პირველია დასახლებული მითითებულ ქალაქთა შორის, ტოლები არიან, მოცულობით მცირენი და ისინი ვერ შეედრებიან სიდიდით დაბილს, ანუ დვინს (ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 188; ი ბ ნ კ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 246).

42. ი ბ ნ კ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 68, I.

43. ქალაქი არზანჯანი მდებარეობს მდ. ევფრატის მარჯვენა ჩრდილოეთ ნაპირზე, არზან არ-რუმთან ახლოს. ზაქარია ალ-ყაზვინისა და

იაკუთის ცნობით (იაკუთი, I, გვ. 205; თარგმნ., გვ. 9) არზან-ჯანი, რომელსაც მისი მცხოვრებლები არზანქანს ეძახდნენ, იყო მშვენიერი ქალაქი, მრავალი სიკეთითა და კარგად დასახლებული. ზაქარია ალ-ყაზვინი ამბობს, რომ არზანჯანის მცხოვრებლები მუსლიმები და ქრისტიანები არიან, ხოლო იაკუთს კი ეს ფაქტი უფრო დაზუსტებულად აქვს მოტანილი და აღნიშნავს, რომ არზანჯანის მცხოვრებლების უმეტესობა სომხებია და მათში მუსლიმებოც არიან. ამავდროს იაკუთი იმასაც ამბობს, რომ მუსლიმები არზანჯანის მცხოვრებთა შორის ყველაზე წარჩინებული არიან და იქ საჯაროდაა გავრცელებული ღვინის სმა და გარყვნილება.

44. ქალაქი არზან არ-რუმი, თანამედროვე არზრუმი, მდებარეობს მდ. ყარასუსა და მდ. არაქსის ველს შორის, წარმოადგენს თანამედროვე აღმოსავლეთ თურქეთის მთავარ ქალაქს, მოსახლეობა შეადგენს 90000-ზე მეტს (Halil Inalcik, EI, NE, I, გვ. 712; G. le Strange, გვ. 117).

არაბი მწერლები დაწვრილებით არ ეხებიან არზან არ-რუმს, მხოლოდ აღნიშნავენ, რომ იგი დიდი ქალაქია.

ქალაქმა თავისი სახელწოდება შემდეგნაირად მიიღო. 1049 წ. სელჩუკებმა დაანგრიეს ქალაქი არზანი (იხ. შენიშვნ. 41, II; აგრეთვე იაკუთი, I, გვ. 205; თარგმნ., გვ. 9—10), მდებარე არზანსუს ნაპირზე, და მისი მოსახლეობა გადასახლდა ქალაქ თეოდოსიოპოლში (კალიკალაში — იხ. ქვემოთ, შენიშვნ. 109, II). ამის გამო ქალაქმა მიიღო სახელწოდება „არზან არ-რუმ“, ანუ „რომაელთა არზანი“, „არზ არ-რუმი“ და მერე იგი გაიზარეს, როგორც „არდ არ-რუმ“ „რომაელთა ქვეყანა“. აქედანაა მიღებული არზრუმი, (იხ. გ. წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, გვ. 11—12).

იაკუთის ცნობით არზან არ-რუმი მის დროს დიდი და ვრცელი ქალაქი ყოფილა, სომხებით დასახლებული. ქალაქ არზანჯანის მსგავსად არზან არ-რუმშიც გავრცელებული ყოფილა ღვინის სმა და ბოროტმოქმედება (იაკუთი, I, გვ. 206; თარგმნ., გვ. 10).

45. იხ. შენიშვნ. 23, II.

46. ამჯერად ზაქარია ალ-ყაზვინი სწორად ამბობს, რომ ურმიის ტბის წრეხაზი შეადგენს 50 ფარსახს (იხ. შენიშვნ. 24, II).

47. თუ ალ-ისტახრის ცნობით ე. წ. „წყლის ძაღლი“ თვით ურმიის ტბაში ცხოვრობდა (იხ. შენიშვნ. 23, II), ზაქარია ალ-ყაზვინის მიხედვით ეს ცხოველი იმ წყაროებში ყოფილა გავრცელებული, რომელნიც ურმიის ტბის აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარეობენ.

48. შეიხ აბუ აჰმადის, მეტსახელად თაჯ ად-დინ ალ-ურმავის, ვინაობის დადგენა ჩვენთვის შეუძლებელი შეიქნა.

49. აბუ ჯაფარ ალ-მანსურ იბნ ალ-ზაჰირ ალ-მუსთანსირ ბილლაჰი (623—640/1226—1242 წწ.), აბასელი ხალიფა, ცნობილი თავისი ღვთისმომწიშობითა და უმიწკვლობით. ალ-მუსთანსირ ბილლაჰის ხალიფობა სხვა მხრივ არაფრით ნიშანდობლივი არ იყო, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ 631/1234 წ. მისი თაოსნობით ბაღდადში დაარსდა სასულიერო სემინარია „ალ-მუსთანსირია“ ოთხივე ორთოდოქსალური სკოლის მიმდევართათვის. გარდა ამისა, თუ ხალიფა ალ-ვასიკის ზეობისას, როგორც ითქვა, ფაქტიურად დაიწყო აბასელთა იმპერიის დაქვეითება, ალ-მუსთანსირის დროს ბაღდადის სახალიფო დაცემის პირას იყო მისული. თუმცა ხალიფას კარგა ხანია დაკარგული ჰქონდა საერო ხელისუფლება და მისი ძალაუფლება შემოფარგლული იყო მხოლოდ სასულიერო უფლება-მოვალეობებით. მაგრამ ახლა უკვე დღის წესრიგში იდგა ამ უფლება-მოვალეობების დაკარგვის საშიშროებაც. ასეც მოხდა. მისი მემკვიდრე ხალიფა ალ-მუსთასიმი (640—656/1242—1258 წწ.) უკანასკნელი აღმოჩნდა იმ აბასელ ხალიფთა შორის, რომელნიც საუკუნეების მანძილზე ბაღდადში მოკალათებულნი განაგებდნენ ვეებერთელა მსოფლიო იმპერიას ბაღდადის, ანუ აღმოსავლეთის სახალიფოს. სახით. 656/1258 წ. ამ სახალიფოს ბოლო მოუღეს მონღოლებმა.

ტექსტში ზაქარია ალ-ყაზვინის საქმის ვითარება ისე აქვს ნაჩვენები, თითქოს ხალიფა ალ-მუსთანსირის სიკვდილი რომ არა, აბასელთა დინასტია ალბათ არ დაეცემოდა.

იხ. ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, XII, გვ. 299; G. Weil, III, გვ. 453—469; G. le Strange, Baghdad during the Abbasid Caliphate, გვ. 194, 266 შმდგ., 337 წმდგ.; Philip K. Hitti, History of the Arabs, London, 1946, გვ. 411, 483; K. V. Zettersteen, EI, III, გვ. 829.

50. ვერც იბნ ალ-ვაზირ ალ-კუმმის ვინაობის დადგენა მოხერხდა.

51. ცნობილია, რომ ტერმინით „არმინია“ არაბულ წყაროებში აღინიშნება ორი ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ეთნიკური და გეოგრაფიული ერთეული.

ეთნიკურ-ტერიტორიულ გაერთიანებაში ტერმინით „არმინია“ არაბ მწერლებს მხედველობაში აქვთ მეზობელი სომეხი ხალხის კომპაქტურად დასახლებულ ტერიტორია, მათი სამშობლო, საკუთრივ სომხეთი.

გეოგრაფიული ტერმინით აღნიშნული ტერიტორია კი გაცილებით ვრცელია, თუმცა იგი არაბ ავტორებთან სხვადასხვა შემადგენლობისაა და ამდენად სხვადასხვა მოცულობისაც, თანაც მათ მიერ განლაგებულმა მასალამ შეიძლება ზოგჯერ მხოლოდ ჩვენი გაკვირვება გამოიწვიოს. საილუსტრაციოდ მოვიტანთ მხოლოდ ოთხი არაბი გეოგრაფის იბნ ხურდაზბიჰის, ალ-იაკუბის, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანისა და იაკუთის მასალას.

ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 122.

პირველი არმინია: სისაჯანი, არ-რანი, თბილისი, ბარზაა, ბაილაკანი, კაბალა და შარვანი.

მეორე არმინია: ჯურზანი, სულდაბილი, ბაბ ფაირუზ კუბაზი და ალ-ლაქზი.

მესამე არმინია: ალ-ბუსფურაჯანი, დაბილი, სირაჯ ტაირი, ბალრავანდი და ნაშავა.

მეოთხე არმინია: შიმშატი, ხილატი, კალიკალა, არჯიში და ბაჯუნაისი.

ა ლ - ი ა კ უ ბ ი, გვ. 364.

ალ-იაკუბის ცნობით არმინია სამ ნაწილად იყოფა. ამავე დროს იგი იძლევა ამ დაყოფის ორ ვარიანტს.

პირველი ვარიანტი:

პირველ ნაწილში შედიან დაბილი, კალიკალა, ხილატი, შიმშატი და ას-სავადი (?).

მეორე ნაწილშია ბარზაა, ბაილაკანი, კაბალა, ბაბ ალ-აბვაბი.

მესამე ნაწილი შედგება ჯურზანის, თბილისისა და მასჯიდ ზი ალ-კარნაინისაგან.

მეორე ვარიანტი:

პირველი ნაწილი მოიცავს კალიკალას, ხილატს, შიმშატს და მათ შორის მდებარე ტერიტორიას.

მეორე ნაწილში შედიან ჯურზანი, თბილისი, ბაბ ალ-ლანი და მათ შორის მდებარე ტერიტორია.

მესამე ნაწილი შედგება ბარზაას, ბაილაკანისა და ბაბ ალ-აბვაბის ტერიტორიებისაგან.

იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 287.

პირველი არმინია: ბაილაკანი, კაბალა, შარვანი.

მეორე არმინია: ჯურზანი, სულდაბილი, ბაბ ფაირუზ კუბაზი, ალ-ლაქზი.

მესამე არმინია: ალ-ბუსფურაჯანი, დაბილი, სირაჯ ტაირი, ბალრაევანდი, ნაშავა.

მეოთხე არმინია: შიმშატი, ხილატი, კალიკალა, არჯიში, ბაჯუნაისი.

არმინია — სომხეთთან დაკავშირებით საინტერესოა იაკუთის ცნობები, თუმცა იგი ამ შემთხვევაში მთელ მოტანილ მასალას სხვებს მიაკუთვნებს. მიუხედავად ამისა, მაინც არ იქნება ზედმეტი, რომ იაკუთის მასალა სრულად მოვიტანოთ: „ამბობენ არის ორი არმინია — დიდი და მცირე. ორივეს საზღვრებია ბარზაადან ბაბ ალ-აბვაბამდე, ხოლო მეორეს მხრივ — არ-რუმის ქვეყნამდე, კაბკის მთამდე და სარირთა ბატონის (სამფლობელომდე). ამბობენ აგრეთვე: დიდი არმინიაა ხილატი და მისი სანახები, მცირე არმინია კი თბილისი და მისი შემოგარენია. ამბობენ აგრეთვე არის სამი არმინია, ამბობენ — ოთხიც. პირველია: ბაილაკანი, კაბალა, შარვანი და ის, რაც მათ ეკვრის, მაქსივე ჩაითვლება. მეორეა: ჯურზანი, სულდაბილი, ბაბ ფაირუზ კუბაზი, ალ-ლაქზი. მესამეა: ალ-ბუსფურაჯანი, დაბილი, სირაჯ ტაირი, ბალრაევანდი და ნაშავა. მეოთხეა: შიმშატი, კალიკალა, არჯიში, ბაჯუნაისი“ (იაკუთი, I, გვ. 220; თარგმნ., გვ. 12—13).

როგორც ჩანს, არაბ ავტორებს გეოგრაფიული არმინია ძირითადად მაინც ოთხ ნაწილად ჰქონდათ დაყოფილი. დასახელებულ ავტორთა შორის ამ შემთხვევაში ალ-იაკუბი გამონაკლისს წარმოადგენს. ამასთან ერთად, არც ერთი მათგანის ცნობა არ ემთხვევა ზუსტად ერთმანეთს. ამ თვალსაზრისით იბნ ხურდაზბიჰი, იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი და იაკუთის ბოლო ცნობა თუ დგანან ერთმანეთთან ახლოს. ალბათ საყურადღებოა ისიც, რომ იბნ ხურდაზბიჰს თბილისი პირველ არმინიაში ჰყავს მოთავსებული, ხოლო ჯურზანი, ანუ, როგორც ვიცით, იგივე საქართველო, და სულდაბილი, ანუ თბილისის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ცნობილი სოფლებილი, დღევანდელი 26 კომისრის სახელობის რაიონი — მეორე არმინიაში. ამ მხრივ იქცევენ ჩვენს ყურადღებას ალ-იაკუბის მეორე ვარიანტისა და იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის ცნობებიც მასზე, რომ ალ-იაკუბისთან ჯურზანი და თბილისი არმინიის მეორე ნაწილში არიან მოთავსებული, ხოლო იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანისა და იაკუთთან მეორე არმინიაში არიან მოხვედრილი ჯურზანი და სოფლებილი, თითქოს თბილისი და სოფლებილი საქართველოს შემადგენელი ნაწილები არ იყვნენ.

თუ ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობას დავუკვირდებით, ამჯერად მას სწორედ საკუთრივ სომხეთი აქვს მხედველობაში, რაც მისი ტერიტორიული, შესაძლებელია, არცთუ მაინცდამაინც ზუსტი განსაზღვრიდანაც ჩანს, როცა ზაქარია ალ-ყაზვინი აღნიშნავს, რომ არმინია „მხარეა აზერბაიჯანსა და არ-რუმს შორის“. ამავე დროს იმასაც აღნიშნავს სწორად, რომ აქ არსებული საკვირველებანი მას სომხეთის ქალაქებზე, სოფლებსა თუ ციხე-სიმაგრეებზე თხრობისას მოიგონა. მაგრამ ზაქარია ალ-ყაზვინი იქვე სცოდავს, როცა ლაპარაკობს, რომ „რომელთაც აქ დავუმატებთ ეს არის ალ-ჰარისისა და ალ-ჰუეაირისის მთისა“ და სალამასის ახლოს მდებარე ცნელი წყლის წყაროს ზარავანდის ამბები. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ცნობები მათ შესახებ ზაქარია ალ-ყაზვინის პირველად არ მოაქვს ამ თავში.

52. „ვადი ალ-ქურდი“ თარგმანში ნიშნავს „ქურთთა ხეცს, ველს“,

53. თუ აფლულუნის მცხოვრებთა შესახებ ზაქარია ალ-ყაზვინი წერს, რომ ისინი ქრისტიანები არიან, იაკუთი აღნიშნავს, რომ აფლულუნია დიდი ქალაქია სომეხთა ქვეყნისაო. იბნ ხურდაზბიძის მითითებულ ბოსფორის სრუტის (ალ-ხალიჯ) მდებარე თერთმეტი ოლქიდან ერთ-ერთში, კერძოდ, აფლაჯუნიში თუ აფლალუნიაში (ორგვარი დამწერლობით) ხუთი ციხე-სიმაგრე მდებარეობდა, ხოლო მისი ლაშქრის შემადგენლობა 10000 შეადგენდა. ჩანს, ერთ-ერთი ამ ციხეთაგანი უნდა იყოს, იაკუთი ვარიმანის სახელით რომ იხსენიებს.

იაკუთს ამბავი მომაკვდავის აღსარებისა და ცოდვების მიტევების შესახებ თითქმის ზუსტად ისევე აქვს გადმოცემული, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინის, და თანაც მას უცნაურ, უცხო ჩვეულებად მიიჩნევს (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 331; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 16—17).

54. ქალაქი ბაბ ალ-აბვაბი, ანუ „კარიბჭეთა კარიბჭე“, თანამედროვე დარუბანდი (დერბენდი), არაბულ წყაროებში სხვა დამწერლობითაც გვხვდება: უბრალოდ „ალ-ბაბი“ — „კარიბჭე“ და „ალ-ბაბ ვა ალ-აბვაბი“ — „კარიბჭე და კარიბჭეები“. ეს ქალაქი არაბ ისტორიკოსთა და გეოგრაფთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა, ვინაიდან იგი წარმოადგენდა მუსლიმთა ქვეყნების, სახალიფოს, უკიდურეს სასაზღვრო პუნქტს ჩრდილოეთით კასპის ზღვაზე. ბაბ ალ-აბვაბი მდებარეობდა კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროს გასასვლელის ვიწრო ყელში, რომელიც გამაგრება-განმტკიცების გარეშეც ხელსაყრელ ადგილს წარმოადგენდა.

და ჩრდილოეთიდან მოძალებულ ამა თუ იმ მომთაბარე ხალხთაგან, მაგ., ხაზართაგან თავდასაცავად, რომელთა დამოკიდებულები სხვახეობის სახალიფოსთან ზემოთ უკვე ითქვა. ამიტომ არის, რომ ბაბ ალ-აბვაბის აღწერას სახალიფოს როგორც ერთ-ერთ გამაგრებულ პუნქტს არაბულ წყაროებში საგანგებო და საკმაოდ ვრცელი აღწერილობა უჭირავს. იქ ჩატარებულ საფორტიფიკაციო მშენებლობის ინიციატივას არაბული ტრადიცია, მართალია, სასაწინააღმდეგო ხოსრო ანუ შირვანს მიაწერს, მაგრამ ისიც ცხადია რომ ბაბ ალ-აბვაბი სახალიფოს მესვეურთა მუდმივი ზრუნვის ობიექტი იყო. ამიტომ ახლა აქ ამ აღწერის ხელახალი მოტანა ჩვენ ზედმეტად მიგვაჩნია და დავკმაყოფილდებით მხოლოდ ბაბ ალ-აბვაბზე ზოგი წყაროსა და სათანადო სპეციალური ლიტერატურის მითითებით: ალ - ის ტ ა ხ - რ ი, გვ. 184, 185, 186, 187, 190, 192, 219, 227; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 79, 110, 241, 242, 244, 249, 251, 273, 277, 282, 286, 287; ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 51, 374, 376, 380, 381, 382; ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ - ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 145, 193, 286—288, 291—293, 295, 305, 307; ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 122—124, 173, 209, 227; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 437—442; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 19—25; J. K l a p r o t h, Extrait du Derbend-râneh, ou de l'histoire de Derbend, JA, 2 sér., t. III, 1829, გვ. 439- 467; The Derbend-Nâneh, or the history of Derbend, translated and published with the text and notes, illustrative of the history, geography, antiquities etc. occuring throuought the work by M i r z a A. K a z e m B e g, St. Petersburg, 1851; Тарихи Дербенд-наме. Перевод с языков: туркского, персидского и французского, под ред. М. А л и х а н о в а - А в а р с к о г о, Тифлис, 1898; G. l e S t r a n g e, გვ. 180; V. M i n o r s k y, Studies in Caucasian History; მ ი ს ი ვ ე, История Ширвана и Дербенда X-XI веков; В. В. Б а р т о л ь д, Дербент, Соч., т. III, გვ. 419—430 (სტატია „ისლამის ენციკლოპედიის“ ძველი გამოცემიდან); D. M. D u n l o p, History of the Jewish Khazars, მ ი ს ი ვ ე, EI, NE, I, გვ. 835—836.

55. 2/3 ფარსახი, ანუ ბაბ ალ-აბვაბის კედლის სიგრძე ყოფილა 4 კმ.

56. ქალაქის გვერდით მდებარე მთას ზაქარია ალ-ყაზვინი „აზ-ზანბს“ — „ცოდვა, დანაშაული, ბოროტება“ — უწოდებს, ხოლო იაკუთის მიხედვით მას „აზ-ზიბ“ — „მგელი“ — ერქვა (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 438; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 20). ეს მთა ზაქარია ალ-ყაზვინის თქმით,

რატომღაც უგუნური იყო, და თუ ეს ასეა, მაშინ შინაარსობლივად მას ორივე სახელწოდება შეიძლება მიუდგეს, ოღონდ თუ რომელია მათგან ამ მთის ნამდვილი სახელი, თქმა გვიძნელდება.

57. იაკუთთანაც იგივე წყაროა დასახელებული ხოსრო ანუ შირვანის მიერ გამაგრებული კედლის აგების მთხრობელად — აბუ ალ-აბბას ატ-ტუსი (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 439; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 21). ამ პიროვნების ვინაობა დაუდგენელი დარჩა.

58. ციხე-სიმაგრე ბაზზის, აზერბაიჯანში აჯანყებულთა ცენტრის ბაზაქის მეთაურობით (იხ. შენიშვნ. 59, II), ადგილმდებარეობასთან დაკავშირებით წყაროებში და სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა (იხ. З. М. Буниятов, О местонахождении городов-крепостей Базз и Шаки, КСИНА, 47, 1961, გვ. 89—90; მისივე, О локализации города-крепости Базз, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия естественных наук, 1959, № 5, გვ. 17—18; მისივე, Азербайджан в VII—IX вв., Баку, 1965, გვ. 240—241). მაგრამ ზ. ბუნიატოვს თავისი თვალსაზრისიც აქვს გამოთქმული საკითხთან დაკავშირებით და აღნიშნავს, რომ ციხე-სიმაგრე ბაზზის ადგილმდებარეობა უნდა ყოფილიყო ყარადაღის მთაგორიან ოლქში, ვარსანის დასავლეთითა და თანამედროვე ორღუბადის აღმოსავლეთით, ანუ სადღაც ამ ორ პუნქტს შორის, ტერიტორიაზე, რომელიც შემოფარგლულია მდ. არაქსით ჩრდილოეთით, მდ. ყარასუთი — აღმოსავლეთით, ახარით — სამხრეთითა და ხიჯილარჩაით დასავლეთით. ზ. ბუნიატოვის მითითებით, ყარადაღის ოლქში მდ. კირსიჩაისა და მდ. მარზრუჩაის აუზში მდებარეობს დიდი მთაგორიანი რაიონი დაირ-ბაშის, საგრამის, სურაჯართაპას, ყაბახ-თაპას, სალისა და სხვ. მწვერვალებით. ამ მწვერვალებზე არის მრავალი ციხე-სიმაგრის ნანგრევები, რომელთაგან ერთ-ერთი მიაჩნია ზ. ბუნიატოვს ბაზზის ციხე-სიმაგრის ნანგრევებად (З. М. Буниятов, О местонахождении городов-крепостей Базз и Шаки, გვ. 90; მისივე, О локализации города-крепости Базз, გვ. 19; მისივე, Азербайджан в VII—IX вв., გვ. 243). ზ. ბუნიატოვის თვალსაზრისი მით უფრო საყურადღებო ჩანს, რომ მისი შეხედულება ემთხვევა ე. რაიტის, ზ. იბრაჰიმოვისა და ვლ. მინორსკისას (იხ. იქვე).

იაკუთის ცნობები ბაზზის ლოკალიზაციისათვის, რა თქმა უნდა, საკმარისი არ არის. იგი ზოგადად მიუთითებს, რომ ბაზზი ოლქია აზერბაიჯანსა და არ-რანს შორის, აქ მოხდა ბაბაქ ალ-ხურრამის გამოსვლა,

მას იხსენიებენ სხვადასხვა მწერლები, აქ ელოდნენ მაჰდის, მესიის გამოჩენას, მის გვერდით არის მდ. არაქსი და სხვ. (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 529—530; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 30).

59. ლაპარაკია აზერბაიჯანში ცნობილი აჯანყების მეთაურზე ბაბაქ ალ-ხურრამიზე, რომელიც ოცი წლის განმავლობაში შიშის ზარს სცემდა სახალიფოს რეგულარულ ჯარებს.

ეს სოციალური მოძრაობა, არსებითად მიმართული არაბთა ბატონობისა და მათ მიერვე შემოღებული გლეხთა ექსპლუატაციის ფორმების წინააღმდეგ, ისტორიაში ცნობილია ხურრამიტების მოძრაობის სახელწოდებით.

ტერმინ „ხურრამის“ თუ „ხურრამდინის“ წარმოშობასა და მის მნიშვნელობასთან დაკავშირებით სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვა თვალსაზრისია გამოთქმული. ერთა თვალსაზრისის მიხედვით ტერმინი წარმოშობილი უნდა იყოს ადგილ ხურრამის სახელწოდებიდან (ალ-მასუდი, იაკუთი, სადიკ ისფაჰანი). ეს შეხედულება სწორად მიაჩნიათ ა. მიულლერს, ფ. ჰითთანს, დ. მარგოლაუსს, ს. ნაფისის, ვან ვლოტენს. მეორე თვალსაზრისის თანახმად ხურრამის უწოდებდნენ ხალხს, რომელნიც მხიარულ, გარყვნილ ცხოვრებას ეწეოდნენ. ეს ტრადიცია შემონახულია სამანისთან და მასვე იმეორებენ მუჰაფფარ იბნ ტაჰირ მაკდისი, აბუ მუჰაფფარ ასფარაინი, აბუ ალ-ფარაჯ ალ-ჯავზი, იბნ ალ-ასირი. ევროპელ მკვლევართაგან ამ თვალსაზრისს იზიარებენ გ. ფლიუგელი და ვ. მუირი, აგრეთვე სოპეხი ისტორიკოსი ლეო, ი. მანანდიანი, ეგვიპტელი ისტორიკოსი ჰასან იბრაჰიმ ჰასანი. მესამე თვალსაზრისი დაკავშირებულია მაზდაკის ცოლის სახელთან ხურრამასთან. იგი შემოინახეს „მაჯმალ ათ-თავარიხ ვა ალ-კისასის“ ანონიმა ავტორმა და ნიზამ ალ-მულქმა. ამ თვალსაზრისს მხარს უჭერს ირეა ცუაპეკი. დაბოლოს, ერთ-ერთი უკანასკნელი შეხედულება ტერმინ „ხურრამთან“ დაკავშირებით გამოთქვა ზია ბუნიატოვმა, რომელმაც მისი წარმოშობა სპარსულ და სომხურ ენებში არსებულ „ხურ“ სიტყვას დაუკავშირა, რაც სპარსულში ნიშნავს „მზეს“, „ცეცხლს“, ხოლო სომხურ ენაში—„უხილავ, არანივთიერ ცეცხლს“ (აქ მოტანილი საკითხის ისტორია, საჭირო წყაროები და ლიტერატურა, დაბოლოს თვით ზ. ბუნიატოვის თვალსაზრისი იხ. З. М. Б у н и я т о в, О термине «хуррам», Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия общественных наук, 1959, № 2, გვ. 45—52; მ ი ს ი ვ ე, Азербайджан в VII—IX вв., გვ. 230—236).

ხურრამიტელთა იდეოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენდა მაზდაკის მოძღვრება. ხოლო მათი რელიგიური რწმენის საწყისად მიჩ-

ნეული იყო ორი დიადი ძალა, რომელნიც გამოხატავდნენ სინათლესა და ბნელეთს, ანუ სიკეთესა და ბოროტებას.

ზუსტი თარიღი ამ მოძრაობის დაწყებისა ცნობილი არ არის. წყაროებიდან კარგად არის ცნობილი ის, რომ ხურრამიტების გამოსვლას ხალიფა ალ-მაჰდის დროს (158—169/775—785 წწ.) ხელმძღვანელობდა ჯავიდან იბნ საჰლ იბნ სუჰრაჰი, რომლის სული სიკვდილის შემდეგ თითქოსდა გადასახლდა ბაბაქის სხეულში. წყაროები გადმოცემენ, რომ ამ მანიპულაციაში და ბაბაქის ჯავიდანის მემკვიდრედ გამოცხადებაში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ჯავიდანის ახალგაზრდა ძეგულემ, რომელიც არცთუ მაინცდამაინც გულგრილი ყოფილა ბაბაქისადმი. ამ აქტს ადგილი უნდა ჰქონოდა 201 წ. ჰიჯ. (816 წ.).

ჯავიდანის დროს ხურრამიტთა მოძრაობა ეპიზოდურ ხასიათს ატარებდა და იგი არ იყო არსებითად მიმართული სახალიფოს ბატონობის წინააღმდეგ. ანტისახელმწიფოებრივ, ანტიხალიფურ ხასიათს მოძრაობა მამინ ლეებულობს, როცა მას სათავეში ჩაუდგა ბაბაქი. აჯანყების ახალმა ხელმძღვანელმა მოხდენილად გამოიყენა სახალიფოში ამტყდარი შინაომი ტახტის პრეტენდენტების ძმების ალ-ამინსა და, ალ-ჰამუნს შორის და მან იმდენად ფართო ფრონტით გაშალა საომარი მოქმედებები და აჯანყებამ იმდენად ფართო ხასიათი მიიღო, რომ მან საფუძვლიანად ჩააგონა სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლება და, კერძოდ, ხალიფა ალ-ჰამუნი (198—218/813—833 წწ.), რომელმაც ანდერძიც კი დაუტოვა თავის მემკვიდრე ძმას ალ-მუთასიმს ხურრამიტელთა მოძრაობის წინააღმდეგ გადამჭრელი ზომების მიღების აუცილებლობაზე. ხალიფა ალ-მუთასიმი (218—227/833—842 წწ.), თანახმად ანდერძისა რძულეებული შეიქნა ბაბაქის წინააღმდეგ გაეგზავნა კარგად შეიარაღებული რეგულარული ლაშქარი მხედართმთავრის აფშინ ჰაიდარ იბნ ჭავუსის მეთაურობით. წყაროებში და სპეციალურ ლიტერატურაში დაწვრილებით არის განხილული აფშინსა და ბაბაქს შორის წარმოებულ ბრძოლების ისტორია. ისიც არის აღნიშნული, თუ როგორ დამარცხდა ბაბაქი და ისიც, თუ როგორ ცდილობდა ძლევამოსილი სოციალური მოძრაობის მეთაური თავის მცირერიცხოვან რაზმთან ერთად გადასულიყო ბიზანტიაში, რომელთანაც მას ადრეც უნდა ჰქონოდა გარკვეული კავშირი (იხ. З. М. Бунятгов, Бабек и Византия, Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, 1959, XV, № 7, გვ. 613—616). ბრძოლის დასასრულს კი ბიზანტიას იმპერატორის თეოფილეს დახმარება ნაგვიანები აღმოჩნდა. გაქცეული ბაბაქი შინ მიიპატიჟა შაქის ოლქის მფლობელმა საჰლ იბნ სუნჰატმა. მასთან ოდესღაც ბაბაქს საერთო ინტერესები ჰქონდა. მაგრამ მასპინძელმა სტუმარი

გასცა და ბაბაქი აფშინს ჩააბარა. წყაროებში ისიც არის აღწერილი, თუ რა საშინელი წამებით დასაჯეს ბაბაქი ბაღდადში 222 წ. ჰიჯ. (836—837 წწ.).

არც ბაბაქის დაღუპვის შემდეგ ჩამქრალა სრულად ხურრამიტეების მოძრაობა. მაგრამ მას, რა თქმა უნდა, ისეთი ძალა და გაქანება აღარ ჰქონდა, როგორც ბაბაქის დროს.

ბაბაქზე და ხურრამიტეების მოძრაობასთან დაკავშირებით საერთოდ ამჯერად მივუთითებდით მხოლოდ ზ. ბუნიატოვის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომზე «Азербайджан в VII—IX вв.» არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ ნაშრომში დეტალურად არის განხილული ბაბაქის ბიოგრაფია, ხურრამიტეთა მოძრაობის საწყისი დრო, მისი მამოძრავებელი ძალები, მსვლელობა, დამარცხების მიზეზები და მისი შედეგები შემდგომდროინდელი მახლობელი აღმოსავლეთისათვის (იხ. ვვ. 230—284), არამედ იმიტომაც, რომ ამ ნაშრომში დამატების სახით მოტანილია რუსულ თარგმანში ვრცელა მასალა ხურრამიტეთა აჯანყებას შესახებ არაბ ავტორთა ატ-ტაბარის ან-ნადიმის, აბუ მანსურ ალ-ბაღდადის, იბნ ალ-იბრის, ალ-მასუდის, აბუ ტაჰირ ალ-მაკდისის, აბუ ჰანიფა ად-დინავარის, აგრეთვე სომეხი ისტორიკოსების კათალიკოს იოანესის, მოსე კაგანკატვაცის, სტეფანოს ორბელიანისა და ვარდაპეტ ვარდანის თხზულებებიდან (იხ. ვვ. 287—337).

60. რიგით მერვე აბასელ ხალიფაზე აბუ ისჰაკ მუჰამმად ალ-მუთასიმ ბილლაჰზე ზოგი რამ წინა შენიშვნაშიც ითქვა. კერძოდ, აღნიშნული იყო ის, რომ ხალიფას ზეობის თითქმის ნახევარი დრო დაჰქირდა ბაბაქსა და ხურრამიტებთან ბრძოლაზე, მათზე გამარჯვებას, რაც იმდენად სასიხარულო მოვლენა აღმოჩნდა სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლებისათვის და თვით ალ-მუთასიმისათვის, რომ იგი ამ სიხარულს საჯაროდაც გამოხატავდა.

ხალიფა ალ-მუთასიმი, ჰარუნ არ-რაშიდისა და თურქი მონა ქალის სახელად მარიდას შვილი, დაიბადა 179 წ. ჰიჯ. (795/796 წწ.) თუ 180 წ. ჰიჯ. (796/797 წწ.). როგორც ზემოთ აღინიშნა, მან ტახტი მიიღო თავისი ძმის ალ-მამუნისაგან. ტახტზე ასვლამდე მონაწილეობას ლეზულობდა მცირე აზიაში ბიზანტიის წინააღმდეგ სახალიფოს მიერ წარმოებულ სამარ ოპერაციებში და იმავდროულად ეგვიპტეს განაგებდა.

ალ-მუთასიმის მოღვაწეობიდან აღსანიშნავია აგრეთვე მის მიერ ბაღდადის როგორც სახალიფოს პოლიტიკური ცენტრის მიტოვება 222/836 წ. და გადასახლება თავის სამეფო კართან ერთად ბაღდადის ჩრდილოეთით მდ. ტიგროსზე საგანგებოდ აგებულ ქალაქ სამარა-

ში, რომელმაც საკმაოდ მყვირალა სახელი მიიღო სურრა მან რა'ს (سر من رأى), ანუ „გაიხარებს, ვინც იხილავს“.

ალ-მუთასიმის ფაქტიურად გაქცევა ბაღდადიდან სამარაში არ იყო შემთხვევითი მოვლენა. ამ აქტით სახალიფოს უზენაესი მმართველი შეეცადა თავი დაედწია სახალიფოს ცენტრში მნიშვნელოვნად მოძალებული თურქული ელემენტისაგან. მაგრამ ამგვარმა ღონისძიებამ ხალიფა და მისი გარემოცვა, რა თქმა უნდა, ვერ იხსნა უცხო ელემენტის მოძალეებისაგან. გაქცეულ ხალიფას თურქები თან გადაჰყვნიენ სამარაში და შემდგომში იმდენად მომძლავრდნენ, რომ 247 წ. პიჩ. (861 წ.) ტერორისტული აქტით სიცოხლეს გამოასალმეს აბასელთა სახალიფოს ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი ხალიფა ალ-მუთავაქქილი (232—247/847—861 წწ.).

აღბათ ის, რომ ვერც სამარაში გადასვლამ იხსნა სამეფო კარი თურქებისაგან არის მიზეზი იმისა, რომ ახალი დედაქალაქი პოლიტიკურ ცენტრად დარჩა მხოლოდ 56 წელს რვა ხალიფას ალ-მუთასიმის (218—227/833—842 წწ.), ალ-ვასიკის (227—232/842—847 წწ.), ალ-მუთავაქქილის (232—247/847—861 წწ.), ალ-მუნთასირის (247—248/861—862 წწ.), ალ-მუნთაინის (248—251/862—866 წწ.), ალ-მუნთაზის (251—255/866—869 წწ.), ალ-მუნთადის (255—256/869—870 წწ.) და ალ-მუნთამიდის დროს (256—279/870—892 წწ.).

ხალიფა ალ-მუთადი (279—289/892—902 წწ.) საბოლოოდ ტოვებს სამარას, ბრუნდება ბაღდადში და სახლდება, მართალია, არა ხალიფას ძველ რეზიდენციაში კარგად ცნობილ ალ-მანსურის მადინაში მდ. ტიგროსის მარჯვენა, დასავლეთ ნაპირზე, არამედ მის საპირისპირო მხარეს, ოდნავ სამხრეთით, მდ. ტიგროსის მარცხენა, აღმოსავლეთ ნაპირზე ხალიფას ახალ რეზიდენციაში. ასე დასრულდა არსებითად ალ-მუთასიმის მიერ აგებული ახალი სარეზიდენციო ქალაქის არსებობა სახალიფოს როგორც პოლიტიკური, ასევე მალე მისი როგორც სავაჭრო-ეკონომიური ცენტრისა. მას ვერც იმ მყვირალა სახელწოდებამ უშველა, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი.

იხ. ალ-იაკუბი, თარიხ, II, გვ. 566—570, 574—584; ალ-ბალაზური, საძიებელი; აჰმად იბნ აბი ტაჰირ ტაიფური, თარახ ბაღდად, VI; ატ-ტაბარი, III, გვ. 757 შმდგ., 1164—1329; ალ-მასუდი, მურუჯ აზ-ზაჰაბ, VII, გვ. 102—453, IX, გვ. 45, 51, 69; იბნ ალ-ასირი, VI, გვ. 201 შმდგ., 310—376; G. Weil, II, გვ. 240 შმდგ., 295—335; W. Muir, The Caliphate: its Rise, Decline, and Fall, Edinburg, 1915, გვ. 572 შმდგ.; G. I e S t r a-

ng e, Baghdad during the Abbasid Caliphate, London, 1900, საძიებელი; G. le Strange, გვ. 53, 54—57, 67, 121, 131, 137, 139; K. V. Zettersteen, El, III, გვ. 847—848; Ph. K. Hitti, History of the Arabs, გვ. 297, 300, 301 შმდგ., 323, 328, 333 შმდგ., 417, 420, 466. მითითებულ წყაროებსა და ლიტერატურაში გაცილებით მეტი მასალის პოვნა შეიძლება, ვიდრე იგი ორ ზემოაღნიშნულ შენიშვნაშია მოტანილი.

61. ქალაქი ბარზაა, ქართ. ბარდავი, სომხ. პარტავი, მდებარე მდ. ტერტერზე, 20 კმ დაცილებული იმ ადგილს, სადაც ეს მდინარე ერთ-ვის მტკვარს, X ს. არაბ გეოგრაფთა აღწერით წარმოადგენდა აზერბაიჯანში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრს. იგი იყო, ალ-მუკადდასის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ამ ქვეყნის ბაღდადი, ანუ ბარდავი იყო არა მარტო სავაჭრო-ეკონომიური, არამედ აგრეთვე მისი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პოლიტიკური ცენტრიც. X ს. არაბ ავტორთა შორის ყველაზე კარგი აღწერა ბარდავისა ალ-ისტახრის აქვს მოცემული, თუმცა იბნ ჰაუკალის თხრობა კარგად ცნობილი გარკვეული მიზეზების გამო თითქმის არ განსხვავდება ალ-ისტახრის მასალისაგან. ალბათ ამიტომ არის, რომ იაკუთი ალ-ისტახრის ეყრდნობა და მისი აღწერა თავიდან ბოლომდე მოაქვს თითქმის უცვლელად.

ალ-ისტახრის თქმით ბარდავი ძალიან დიდი ქალაქი იყო, მოცულობით კვადრატულ ფარსახზე, ანუ 36 კვ კმ მეტი, ნაყოფიერი და ძალიან მდიდარი ნათესებითა და ნაყოფით. ხორასანსა და ერაცს შორის რეისა და ისფაჰანს შემდეგ არ ყოფილა ადგილი უფრო დიდი, ნაყოფიერი და მშვენიერი მდებარეობით. ბარდავიდან ფარსახზე ნაკლებ მანძილზე ყოფილა. ალ-ანდარაბად წოდებული ადგილი, რომელიც მდებარეობდა ქარნას (იაკუთთანაა ქურრა), ლასუბსა და იაკტანს (იაკუთთანაა ნაფტანი) შორის და რომლის ფართობი შეადგენდა ერთი დღის სავალზე მეტს. ეს ადგილი, დაფარული ბაღებითა და ბაზიხებით, მდიდარი იყო ხილით. იქვე ხარობდა სამარყანდის თხილზე უკეთესი ჯიშის თხილი და სირიის წაბლზე უკეთესი წაბლი. ალ-ანდარაბში მოუშენებიათ აგრეთვე ამპურას ზომის რავკალად წოდებული (იაკუთთანაა დავკალი, ხოლო ზაქარია ალ-ყაზვინისთან დარკალი) დამწიფებამდე მწარე, დამწიფების შემდეგ კი ტკბილი ნაყოფი. წაბლი ზომით კაკლის ნახევარი ყოფილა, ხოლო გემოთი კი იგი უახლოვდებოდა თხილსა და ახალ ფინიქსს. საუკეთესო ლედვი ბარდავში ლასუბიდან შეჰქონდათ. ბარდავში ამზადებდნენ მრავალ ნივთს აბრეშუმასას, რომლის ჭიასაც კვებავდნენ თავისუფლად და უპატრონოდ

მიტოვებული თუთის ხის ფოთლებით. ამ აბრეშუმით დამზადებული მრავალი ნახელავი გაჰქონდათ ფარსსა და ხუზისტანში. ბარდავიდან სამი ფარსახის დაშორებით მდებარეობს მტკვარი. მისი თევზი ას-სურმაჰი (იაკუთთანაა აშ-შარმაჰი; ამაზე ზემოთაც იყო ლაპარაკი) და-მარილებული სხვადასხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ. მტკვარშივე იჭერდ-ნენ ამ მხარეში საუკეთესო ჯიშის თევზებს აზ-ზარაკინსა და ალ-უმუ-ბას (იაკუთთანაა ად-დავაკინი და ალ-უმბი).

ბარდავის „ბაბ ალ-აქრადად“ („ქურთთა კარიბჭე“) წოდებულ კა-რიბჭესთან მდებარეობდა კვადრატული ფარსახის ზომის ბაზარი „ალ-ქურქი“, რაც სპეციალისტთა განმარტებით ნიშნავს „აღდგომას“. ამ ბაზარში ყოველ კვირა დღეს იმართებოდა ბაზრობა, საითყენაც, ოვით-ერაყიდანაც კი, მიემურებოდა ხალხი სავაჭროდ. იგი ქულსარას ბა-ზარზე უფრო დიდი ყოფილა (იაკუთთან და იბნ ჰაუკალთანაა ქურ-სარა). სახელწოდება „ალ-ქურქი“ იმდენად პოპულარული გამხდარა, რომ იგი კვირა დღის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეულა.

სირიის წესის მსგავსად ტყვიის სახურავით გადახურული, რკინის კარებიანი, ცხრა სვეტზე მდგარი ბაით ალ-მალი მეჩეთში ყოფილა. დარ ალ-იმარაც მადინაში კათედრალური მეჩეთის გვერდით მდება-რეობდა, ხოლო ბაზრები კი — რაბადში. ბარდავიდან გაჰყავდათ აგ-რეთვე სხვადასხვა ქვეყნებში ჯორები, რომელთაც დიდი ფასი ჰქონ-დათ, ალ-მუჟადდასის ცნობით ისეთ შორეულ მხარეშიც კი, როგორც ცენტრალური აზიაა. გაჰქონდათ ყველა ქვეყანაში, მათ შორის ინ-დოეთშიც, ენდრო.

ეტიმოლოგიურად არაბები სახელწოდება „ბარდავს“ უკავშირებენ სპარსულ სიტყვას „ბარდა-დარ“ — „ტყვეთა ადგილი“, ხოლო ქალაქის გა-შენებას — სასანელ მეფეს კავად I (488—531 წწ.), ხოსრო ანუ შირვანის მამას. ავტორთა კოლექტივის ნაშრონში Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий, «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века» (Л., 1958) სამართლიანად არის აღნიშნული, რომ ბარდავი კავადმა გაამაგრა, ე. ი. მხოლოდ საფორტი-ფიკაციო სამუშაოები ჩაატარა, თუმცა შემდგომი წინადადება ერთგვა-რად ანელეზს, სამწუხაროდ, ამ აზრს (გვ. 59).

მკითხველი ქვემოთ დაინახავს, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ბარ-დავთან დაკავშირებით თითქმის ყველა იმ მომენტზე აქვს ზოგადად გამახვილებული ყურადღება, რომლებზეც ჩვეულებრივ არაბი მწერ-ლები ჩერდებიან ხოლმე.

ასეთად აყვავებულსა და თავისი გაფურჩქვნის მწვერვალზე ვხე-დავთ X ს. ბარდავს არაბი გეოგრაფების აღწერით, მაშინ როცა XIII

ს., როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი და იაკუთი აღნიშნავენ, ბარდავისაგან მხოლოდ ოდინდელი დიდების სახელიდა იყო დარჩენილი. „რაც შეეხება დღევანდელ დღეს, — წერს ზაქარია ალ-ყაზვინი ქვემოთ — მისი (ანუ ბარდავის) უმეტესი ნაწილი დანგრეულია, აქ მხოლოდ მრავალი საუკეთესო ძეგლია და მისი მცხოვრებლების სიღატაკე თვალშისაცემია“. ასევე ამბობს იაკუთიც: „რაც შეეხება ახლანდელ დროს, ყოველივე ამისაგან აღარაფერი დარჩა. აზერბაიჯანში მე შევხვდი ბარზაას ერთ-ერთ მცხოვრებს, რომელსაც შევეკითხე მისი ქალაქის შესახებ და მიაგზო, რომ მას ძალიან ეტყობა გაპარტახების კვალი. ახლა მას სოფლის ნიშნებიღა შემორჩა. ხალხი ცოტაა, მდგომარეობა ამაღელვებელი, სიღარიბე და გაჭირვება თვალსაცემი, სახლ-კარი მთლიანად განადგურებული და დანგრეული“.

იხ. ალ - ა ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 182—184, 190; ი ბ ნ . ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 240—241, 244, 249, 250, 277; ალ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 374, 375, 380; ი ბ ნ ალ - ფ ა კ ი ჰ ალ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 287, 288, 297; ი ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 123, 244; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 558—561; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 31—34; B. D o r n, Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan nebst zugaben über andere von ihnen auf dem Kaspischen Meere und in den anliegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen, St.-Pétersbourg, 1875 («Mémoires de l'Acad. imp. des sciences de St.-Pétersbourg», VIIe sér., t. XXIII, № 1); J. M a r q u a r t, Brānšahr; მ ი ს ი ვ ე, Streifzüge; G. I e S t r a n g e, გვ. 177—178; V. M i n o r s k y, Studies in Caucasian History, გვ. 16—17, 65, 104, 117; მ ი ს ი ვ ე, Hudūd al-‘ālam, მ ი ს ი ვ ე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков; D. M. D u n l o p, History of the Jewish Khazars; მ ი ს ი ვ ე, EI, NE, I, გვ. 1040—1041; B. B. Б а р т о л ь д, Берда‘а, Соч., т. III, გვ. 372—373.

62. ქალაქი ბაილაკანი, მდებარე ბარდავის სამხრეთითა და არაქსის ჩრდილოეთით ბარზანდს ზემოთ, ბარდავის დაცემის შემდეგ გახდა არ-რანის მთავარი ქალაქი. ბაილაკანის წარმოშობასაც არაბი მწერლები სასანელ კავადს უკავშირებენ. იაკუთი კი მის ამშენებლად ვინმე ლეგენდარულ ბაილაკან იბნ არმან ლანტა იბნ იუნანსაც ასახელებს.

X ს. არაბ გეოგრაფებთან, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა (იხ. შენიშვნ. 25, II), ბაილაკანი წარმოადგენდა მეორეხარისხოვან ქალაქს. იგი ჩამოთვლილია ქალაქებთან მაიანიჯთან, ვარსანთან, ბარდიჯთან, შამახიასთან და სხვ. ერთად და იგივეა აღნიშნული, რასაც თავრიზ-

თან დაკავშირებით წერენ არაბი ავტორები, რომ ეს ქალაქები პატარები არიან და თანაბარნი მოცულობით.

617 წ. ჰიჯ. (1220—1221 წწ.) ბაილაკანი დიდ განსაცდელში ჩავარდნილა მონღოლთა შემოსევების გამო და მისი მცხოვრებლები იძულებული გამხდარან ქალაქი დაეტოვებინათ. მაგრამ, როგორც ჩანს, ბაილაკანი საკმაოდ სწრაფად აღორძინებულა, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ XIII ს. 20-იანი წლების დასასრული-სათვის იაკუთი უკვე გარდაცვლილი იყო, ხოლო იგივე იაკუთი (ზაქარია ალ-ყაზვინისთან ერთად) გვატყობინებს, რომ „როდესაც მას (ბაილაკანს თათრები, ანუ მონღოლები — ო. ც.) განშორდნენ, გაქცეული ხალხი დაბრუნდა, მათ სხვებიც შეუერთდნენ და ახლა იქ მტკიცედ ფეხმოკიდებული არიან“.

როგორც ცნობილია, საინტერესო მასალა XII ს. დასაწყისის ბაილაკანზე მოიპოვება მდივნის, წარმომობით ქურთის, მასუდ იბნ ნამდარის დოკუმენტთა კრებულში. მისი უნიკალური ხელნაწერი 1612 წ. ინახება პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში და უკვე XVIII ს. ეს ხელნაწერი გახდა კვლევის ობიექტი, თუმცა ეს კვლევა არაფრით დამაკმაყოფილებელი არ იყო. კრებულის პირველი სერიოზული გამოკვლევა ეკუთვნით ვლ. მინორსკისა და კლოდ კაენს. ხოლო უკანასკნელ ხანს მასუდ იბნ ნამდარის დოკუმენტების კრებულის ტექსტის ფაქსიმილე შესავლითა და საძიებლებით გამოაქვეყნა ვ. ბეილისმა, რომელმაც ამ კრებულს კიდევ უფრო ადრე ჯერ საგანგებო მოხსენება დაუთმო თბილისში 1966 წ. ივნისში ჩატარებულ სემიტოლოგთა II საკავშირო კონფერენციაზე, ხოლო კვალდაკვალ მას სპეციალური სტატიაც მიუძღვნა. კრებული მით უფრო იქცევს სპეციალისტთა ყურადღებას, რომ მასში მოთხრობილია XII ს. დასაწყისის ბაილაკანის მჩქეფარე პოლიტიკურ ცხოვრებაზე. ამგვარი ხასიათის მასალით კი არცთუ მაინცაღამაინც მდიდარია თანამედროვე მეცნიერება.

იხ. ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 187—188; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 239, 244, 251; ალ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 376; ი ბ ნ ალ - ფ ა კ ი ჰ ალ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 287—288; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 797—798; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 37; G. le Strange, გვ. 178; V. Minorsky et Claude Cahen, Le recueil Transcaucasien de Mas'ūd b. Namdar, JA, t. CCXXXVII, fasc. 1, 1949, გვ. 93—142; В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, გვ. 27, 32—33, 54, 56, 108, 153, 156—157, 177, 212; В. М. Бейлис, Мас'уд ибн Намдар и городское население Байлакана, Известия Академии наук Азербайджанской ССР, Серия истории, философии и права, № 3, 1966, გვ. 50—64; Мас'уд ибн Намдар, Сборник расска-

зов, писем и стихов, Факсимиле текста, предисловие и указатели В. М. Бейлиса, М., 1970; С. В. Цкитишвили, «Caucasica» В. Ф. Минорского, Сб. «Очерки по социально-экономической истории Ближнего Востока», Тб., 1968, გვ. 198—200.

63. მუჯირ ალ-ბაილაჯანის ვინაობის დაზუსტებაც, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა.

64. ზემოთ დავინახეთ, რომ არაბ მწერალთა ცნობით ქალაქი ბარდავი ხორასანსა და ერაყს შორის რეისა და ისფაჰანს შემდეგ უდიდესი ქალაქი ყოფილა (იხ. შენიშენ. 61, II). ძნელი წარმოსადგენი არ არის, თუ რაოდენ დიდი უნდა ყოფილიყო X ს. ისფაჰანი, მდებარე ალ-ჯიბალის პროვინციის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მდ. ზაინდა-რუდის, ვარიანტია, ზარინ-რუდის, მარცხენა, ჩრდილოეთ ნაპირზე. თქმა არ უნდა, თავისი დიდი სავაჭრო-ეკონომიური მნიშვნელობით აიხსნება ის, რომ ისფაჰანის აღწერას არაბულ წყაროებში (და არა მხოლოდ არაბულ წყაროებში) ფართო ადგილი უჭირავს.

იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი ისფაჰანს მეორე ბაღდადს უწოდებს. მისივე, იბნ ხურდაზბიძისა და იბნ რუსთას ცნობით მთლიანად ისფაჰანის პროვინციის ფართობი შეადგენდა 6400 კვ ფარსანს, ანუ 230 400 კვ კმ. ისფაჰანის შემადგენლობაში შედიოდა 17 რუსთაკი. ყოველ რუსთაკში იყო 360 თუ 365 ძველი სოფელი, როგორც არაბი გეოგრაფები უწოდებენ. ჩამოთვლილი აქვთ რუსთაკების სახელწოდებანიც.

იბნ რუსთას ცნობით, რომელსაც, სხვათა შორის, ჩვენთვის ცნობილი არაბული თხზულებებიდან ისფაჰანის ყველაზე ვრცელი აღწერა აქვს მოტანილი, ქალაქი ალექსანდრე მაკედონელს გაუშენებია. ამას სხვებიც იმეორებენ, მაგ., იაკუთი. ისფაჰანს შემოვლებული ჰქონდა კედელი ასი ბურჯითა და ოთხი კარიბჭით — ხავრის კარიბჭე, ასფიჯის კარიბჭე, ტირას კარიბჭე და ალ-იაჰუდიას, ანუ ებრაელთა კარიბჭე. იბნ რუსთას შეუსწავლია მანძილი კარიბჭეებს შორის, გაუზომავს და უნახავს, რომ კედლის გარედან მანძილი ხავრისა და ალ-იაჰუდიას კარიბჭეებს შორის ყოფილა 1100 წყრთა, ანუ დაახლოებით 550 მეტრი, ხოლო ბურჯთა რაოდენობა შეადგენდა 18, ალ-იაჰუდიასა და ტირას კარიბჭეებს შორის 1200 წყრთა, ანუ 600 მეტრი მანძილი ყოფილა, ბურჯები კი 23, ტირასა და ასფიჯის კარიბჭეებს შორის მანძილი შეადგენდა 1300 წყრთას, ანუ 750 მეტრს, ბურჯები ყოფილა 24, ასფიჯისა და ხავრის კარიბჭეები დაცილებული იყვნენ ერთმანეთისაგან 2400 წყრთით, ანუ 1200 მეტრით, მათ შორის კი გაშენებული იყო 35 ბურ-

ჯი. იბნ რუსთა მიუთითებს დაუსახლებელ არაარაბ, ალბათ სპარსელ, ავტორებზე და აღნიშნავს, რომ ქალაქ ისფაჰანის სიგრძეა 1750 წყრთა, რაც შეადგენს დაახლოებით 875 მეტრს და სიგანეა 1500 წყრთა, რაც დაახლოებით 750 მეტრს უდრის. იბნ რუსთას ეს ზომები, ჩანს, ისფაჰანის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს ალ-იაჰუდიას ეხება, ვინაიდან X ს. ისფაჰანი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. ერთ მათგანს ერქვა, როგორც ახლახან აღინიშნა, ალ-იაჰუდია, ებრაელთა ქალაქი, ხოლო მეორეს ალ-მადინა, რომელსაც იაკუთის დროს უკვე მისი სპარსული შესატყვისი შაჰრისტანი ერქვა. იბნ ჰაუკალისა და აგრეთვე იაკუთისა და ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით ალ-იაჰუდია დასახლებული უნდა ყოფილიყო იერუსალიმიდან გადასახლებული იუდეველებით ახალი ბაბილონური სამეფოს მეფის ნაბუქოდონოსორის დროს (605—562 წწ. ჩ. წელთაღრიცხვამდე). როგორც ჩანს, ამ შემთხვევაში არაბ ავტორებს მხედველობაში უნდა ჰქონდეთ ბაბილონელთა მიერ 586 წ. ჩ. ვ. წელთაღრიცხვამდე იერუსალიმის აღება. გაძარცვა და განადგურება იმ მედგარი წინააღმდეგობისათვის, რომელიც ებრაელებმა ბაბილონელთა ლაშქარს გაუწიეს როგორც ეგვიპტის მოკავშირეებმა. სწორედ ამ ბრძოლის შედეგად იყო, რომ ნაბუქოდონოსორი სასტიკად გაუსწორდა მოწინააღმდეგეს, მრავალი იუდეველი ტყვედ წაასხა ბაბილონში და, როგორც ირკვევა, ისინი ისფაჰანშიც კი დაუსახლებია.

ალ-იაჰუდიასა და ალ-მადინას შორის მანძილი ორი მილი ყოფილა (=4 კმ). ყოველ მათგანში მდებარეობდა კათედრალური მეჩეთი. ალ-იაჰუდიას მრგვალ სვეტებზე აგებული ლამაზი მისგითი, როგორც ალ-მუკადდასი იტყობინება, მდებარეობდა ბაზარში. მას ჰქონია 70 წყრთის სიმაღლის (35 მეტრი) ალიზით ნაგები მინარეთი ყიბლის (მეჩეთის) მიმართულებით. ალ-მადინას მეჩეთი კი ისფაჰანში ყველაზე ძველი და მტკიცე ნაგებობა ყოფილა.

X ს. ალ-იაჰუდია მოცულობით ორჯერ მეტი ყოფილა ალ-მადინაზე. ჰამადანს მარტო ალ-იაჰუდია ჭარბობდა სიდიდით.

ისფაჰანის რუსთაკები ალ-ჯიბალში ყველაზე ნაყოფიერი იყო. ალ-ისტახრი ისფაჰანს ფარსის, ალ-ჯიბალის, ხორასნისა და ხუზისტანის ნავთსაყუდელს უწოდებს. ალ-მუკადდასი იტყობინება, რომ ისფაჰანი დასახლებული იყო დიდვაჭრებითა და გაწაფული, საუკეთესო ხელოსნებით. ისფაჰანის ხელოსნებსა და მათ ნაწარმს განსაკუთრებით აქებს ზაქარია ალ-ყაზვინი. ისფაჰანში დამზადებული ბამბის ქსოვილი სხვადასხვა ქვეყნებში გაჰქონდათ. ისფაჰანშივე ამზადდნენ ათაბის ტიპისა და ჭრელ ქსოვილებს, აბრეშუმისა და ბამბის ყოველნაირ ტანსაცმელს. ყველა ეს ნაწარმი წარმოადგენდა ექსპორტის საგანს და გაჰქონდათ ისინი ერაყში, ფარსში, ხორასანსა და სხვ. ქვე-

ყნებში. ერაცსა და სხვ. ქვეყნებში გაჰქონდათ აგრეთვე ზაფრანა და სხვ. სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები. ერთი სიტყვით, როგორც ვხედავთ, X ს. ისფაჰანი თავისი აყვავებისა და გაფურჩქენის ხანაში იყო, ისევე როგორც ასეთი განვითარება ჰპოვა მან სეფიანთა დინასტიის დროს (907/1502—1145/1722 წწ.), როცა იგი ირანის სახელმწიფოს დედაქალაქად იქცა.

იაკუთი თავში ისფაჰანის შესახებ ძირითადად თავის წინამორბედაბრებ ავტორებს იმეორებს და ამავე დროს მისი მასალა არსებითად ისტორიული ხასიათისაა. ამ თავში, მაგ., მოცემული აქვს არაბების მიერ ისფაჰანის დაპყრობის ისტორია და მასთან ერთად მოტანილია იმ ხელშეკრულების რამდენიმე ვარიანტი, რომელიც ისფაჰანის მცხოვრებლებსა და არაბებს შორის დაიდო. ისფაჰანი არაბებმა სულ-ბით დაიპყრეს.

იხ. ალ - ისტარხი, გვ. 189; იბნ ჰაუკალი, გვ. 160; ალ - მუჟადდასი, გვ. 388—389, 394; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 229, 261—263; იბნ ხურდაზბიჰი, გვ. 20—21; იბნ რუსთა, გვ. 151—163; იაკუთი, I, გვ. 292—298; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 196—199; G. Le Strange, გვ. 202—207 (ინგლისელ მკვლევარს, ისევე როგორც სხვა შემთხვევაში, მოტანილი აქვს აგრეთვე ცნობები ისფაჰანის შესახებ სპარსელი მწერლების თხზულებებიდან, გამოყენებული აქვს ამასთან ერთად ცნობილი ფრანგი მოგზაურის შარდენის მასალები).

65. რაისის თანამდებობის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქებში როგორც ჩვენში, ასევე უცხოეთში საკმაოდ ბევრი დაწერილა ადრეც და უკანასკნელ დროშიც. საბჭოურ, კერძოდ, ქართულ ისტორიოგრაფიაში „ქალაქთა რაისების“ ინსტიტუტის წარმოშობა სავსებით სამართლიანად არის დაკავშირებული მახლობელ აღმოსავლეთში ფეოდალიზაციის პროცესთან და აღნიშნულია, რომ რაისის როგორც მაღალი სამოხელეო თანამდებობის წარმოშობა განპირობებულია მახლობელ აღმოსავლეთში ფეოდალური ქალაქის წარმოშობით. ამიტომ არის, რომ ფეოდალურ ურთიერთობათა გამარჯვებამდე მახლობელ აღმოსავლეთში IX—X სს. ტერმინ „რაისით“ აღინიშნებოდა ჩვეულებრივ ყველა მაღალი თანამდებობის პირი, იქნება ეს, ვთქვათ, სოფლის მამასახლისი, უბნის თავკაცი თუ რომელიმე სავაჭრო ამხანაგობის ხელმძღვანელი.

სპეციალურ ლიტერატურაში ამავე დროს ისიც არის გამოჩევილი, რომ „ქალაქთა რაისები“ იყვნენ მაღალი სოციალური კლასის

წარმომადგენლები, ეკუთვნოდნენ დიდვაჭართა სოციალურ ფენას, ეწეოდნენ დიდ სავაჭრო ოპერაციებს. ვაჭრობა მათთვის წარმოადგენდა გამდიდრებისა და ეკონომიური დამოუკიდებლობის ერთ-ერთ ძირითად წყაროს. ეკონომიურად მომძლავრებული რაისები ეწეოდნენ აგრეთვე მიწების შესყიდვას და ამით ისინი მსხვილი მიწათმფლობელებიც ხდებოდნენ, რითაც გარკვეულად უახლოვდებოდნენ კიდევ ფეოდალურ კლასს.

„ქალაქთა რაისების“ პოლიტიკური აყვავების ხანად მაინც X—XII სს. ითვლება, უფრო ზუსტად ის დრო, ვიდრე მსოფლიო ისტორიულ ასპარეზზე მონღოლთა მარბიელი ძალა გამოჩნდებოდა. მახლობელი აღმოსავლეთისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ისტორიაში ცნობილია ფაქტები „ქალაქთა რაისების“ იმდენად მომძლავრებისა, რომ ისინი ქალაქთა ფაქტიური ბატონ-პატრონნი ხდებოდნენ და უგულვებელჰყოფდნენ თავიანთ ერთ-ერთ ძირითად მოვალეობას შეესრულებინათ შუამავლის როლი ამირის ხელისუფლებასა და ქალაქის მოსახლეობას შორის. უფრო მეტიც, ზოგჯერ ისინი ამირის აღმინისტრაციის წინააღმდეგაც გამოდიოდნენ. ამის სანიმუშო მაგალითია ქალაქ დერბენდის ისტორია, შესწავლილი პრაფ. ვლ. მინორსკის მიერ.

იხ. ვ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა X—XI საუკუნეებში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 349—357; მისივე, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ქამთაღმწერლის ერთი ცნობის განმარტება). „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“, I, თბ., 1966, გვ. 127—132; მისივე, რეცენზია ნაშრომზე С. I. С а h e n «Movements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du Moyen Âge» (Leiden, 1959), „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის ნარკვევები“, თბ., 1963, გვ. 242—248; გიობერაძე, მახლობელ აღმოსავლეთში ფეოდალური ქალაქის წარმოშობის ისტორიიდან („ქალაქის რაისების“ ინსტიტუტი), „მაცნე“, 1969, № 4, გვ. 57—74; მისივე, „ქალაქის რაისების“ ინსტიტუტი X—XII სს. ირანში („ქალაქის რაისების“ ქონებრივი და სოციალური მდგომარეობა)“, „ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან“, II, ვ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1970, გვ. 65—110; В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т. I, М., 1963, გვ. 294, 350—352; Б. Н. Заходер, Хорасан и образование государства сельджуков, В И, 1945, № 5—6, გვ. 126—127; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, გვ. 39, 50; მისივე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, გვ. 55, 61—62, 65, 67—68, 71, 73, 76,

85, 101—102, 104—105, 130, 152, 163—167, 184, 203; A. K. S. Lambton, The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the 'Atabat al-kataba, BSOAS, XX, 1957, გვ. 383—387; H. Horst, Die Staatsverwaltung des Grossselğügen und Horasmsšahs (1038—1231), Eine Untersuchung nach Urkundenformularen der Zeit, Wiesbaden, 1964, გვ. 53—57.

66. იაკუთი თბილისს ორნაირად ახმოვანებს — „თაფლნს“ და „თიფლნს“. ეს არის არსებითად საქართველოს ერთადერთი ქალაქი, რომლის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან არაბულენოვანი ავტორები. საერთოდ ცნობილია, რომ მუსლიმ ავტორებს ზოგადად და არაბულენოვან მწერლებს, კერძოდ, თავიანთი თხზულებების შედგენისას აინტერესებდათ მხოლოდ მუსლიმური ქვეყნები. მაგრამ თუ თბილისი მათი ინტერესების სფეროში ხვდებოდა და მის შესახებ ზოგი ცნობა შემოგვინახეს, ესეც მხოლოდ იმიტომ, რომ არაბ გეოგრაფთა თუ ისტორიკოსთა წარმოდგენით თბილისი იყო მუსლიმურ ქვეყნებში შემავალი ქალაქი, ანუ იგი უკეთეს შემთხვევაში დასახლებული იყო ძირითადად მუსლიმებით. ასე აქვს, მაგ., ეს საკითხი წარმოდგენილი იაკუთს (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 857, 858; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 39, 40). ასეთივე შეხედულებისაა ამ საკითხზე ზაქარია ალ-ყაზვინიც, როცა იგი აღნიშნავს თბილისს იქით ისლამი აღარ არის, ანუ მისივე წარმოდგენით თბილისი მუსლიმთა ქვეყნებში შემავალ მხარეში მდებარეობდა, თუმცა ოდნავ ქვემოთ ზაქარია ალ-ყაზვინი იმასაც აღნიშნავს, რომ თბილისი ქრისტიანთა ოლქშია და თბილისის მცხოვრებლები მუსლიმები და ქრისტიანები არიან. მაშასადამე, ამ შემთხვევაშიც, როგორც ვხედავთ, პირველ რიგში თბილისის მცხოვრებთა შორის მაინც მუსლიმები არიან დასახლებული, ხოლო მეორეში — ქრისტიანები. ალ-ისტახრისა და იბნ ჰაუკალის მითითებით კი თბილისი არ-რანში მდებარეობს (ალ-ისტახრი, გვ. 187; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 244).

იმავე არაბ გეოგრაფთა ცნობით X ს. თბილისი თავისი სიდიდითადა, ალბათ უნდა ვიფიქროთ, თავისი საევაჰრო-ეკონომიური მნიშვნელობითაც ამიერკავკასიის ქალაქთა შორის მესამე ადგილზე იყო ქალაქების ბარდავსა და დარუბანდს შემდეგ, შესაძლებელია, მათ უტოლდებოდა კიდევ. „არ არის არ-რანში ქალაქი ბარდავზე, ალბაბსა და თბილისზე დიდი“, — აღნიშნავს ალ-ისტახრი (ალ-ისტახრი, იქვე). ზუსტად იგივე სიტყვებს იმეორებს იბნ ჰაუკალი (ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, იქვე). არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ალ-ისტახრი და იბნ ჰაუკალი იმავე დროს იმასაც ამბობენ, რომ თბილისი თავისი

სიდიდით ალ-ბაბზე პატარა არისო (ალ-ისტახრი, გვ. 185; იბნ ჰაუკალი, გვ. 242; შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, გვ. 33).

როგორც არაბი გეოგრაფები იტყობინებიან, თბილისს ორი კედელი და სამი კარიბჭე ჰქონია (ალ-ისტახრი, გვ. 185, 186; იბნ ჰაუკალი, გვ. 242). ატ-ტაბარის ცნობით, როგორც ცნობილია, თბილისს ხუთი კარიბჭე ჰქონდა — მაიდნის კარიბჭე, კარის კარიბჭე, მცირე (პატარა) კარიბჭე, რაბადის კარიბჭე და სოლდებილის კარიბჭე. მაგრამ ამ შემთხვევაში ატ-ტაბარის მხედველობაში უნდა ჰქონდეს არა მხოლოდ საკუთრივ თბილისი, არამედ მისი შემადგენელი ნაწილიც სოლდებილი და ჩვენ თავის დროზე აღვნიშნეთ კიდევ, რომ ჩამოთვლილი კარიბჭეებიდან სოლდებილისა და რაბადის კარიბჭეები სოლდებილში მდებარეობდნენ, ხოლო დანარჩენი სამი კარიბჭე, ანუ კარის კარიბჭე, მაიდნისა და მცირე კარიბჭეები საკუთრივ თბილისს, უფრო ზუსტად, კალა-თბილისის კარიბჭეებია (ო. ცქიტიშვილი, ძველი თბილისის ისტორიიდან (ისნის საკითხისათვის), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების „მოამბე“, 5 (14), 1963, გვ. 157).

ალ-ბუჰადდასი აღნიშნავს, რომ თბილისი მდ. მტკვრის ორივე ნაპირზე მდებარეობს, რომელნიც ხილით იყვნენ შეერთებული. მისი კედელი თუ მოაჯირი ქვით ნაგები და ხით გადაკრული ყოფილა (ალ-ბუჰადდასი, გვ. 375—376). რა თქმა უნდა, ყველა არაბი ავტორი იმასაც გვამცნობს, რომ თბილისისა და მისი მიდამოების ნიადაგი ნაყოფიერია, მრავლადაა სახნავ-სათესი მიწები და სხვ. როგორც წესი, არც ერთ მათგანს არ რჩება მხედველობიდან საგანგებოდ აღნიშნოს ის გარემოება, რომ თბილისში არის აბანოები, რომელთა წყალი ტაბარისთანის აბანოების წყლის მსგავსად უცეცხლოდ არის ცხელი და ზოგი არაბი მწერალი ამ ფაქტს საოცრებათა რიცხვში თვლის, თუმცა იაკუთი თბილისის აბანოების ცხელ წყალს ასეთ საკვირველებად არ მიიჩნევს და აღნიშნავს, რომ „ამის მიზეზი გამჭრიახი ხალხისათვის ნათელია და ეს მათავისუფლებს აუცილებლობისაგან, რომ იგი განმარტო“ (იაკუთი, I, გვ. 857; თარგმნ., გვ. 39).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია იბნ ჰაუკალის ცნობა თბილისელთა ხასიათების დადებით თვისებებსა და მათ სტუმართმოყვარეობაზე (იბნ ჰაუკალი, გვ. 243).

იაკუთი სახელწოდება „თბილისის“ ორნაირი გახმოვანების, ქალაქის გეოგრაფიული მდებარეობისა და მისი აღწერის შემდეგ ძირითადად იძლევა ისტორიულ ცნობებს. იაკუთის ცნობის თანახმად თბილისი დაპყრობილ იქნა ხალიფა უსმან იბნ აფფანის დროს (23—

35/644—656 წწ.) არაბი მხედართმთავრის ჰაბიბ იბნ მასლამას მიერ. დადებულ იქნა ზავი და არაბებმა გასცეს თბილისელებზე ამანის წიგნი. ამ წიგნში ძირითადი ის არის, რომ ყოველ კომლს ეკისრებოდა ჯიზია, სულადი გადასახადი, ერთი დინარის ოდენობით. ამავე დროს ხელშეკრულების მიხედვით აიკრძალა კომლების შეერთება ან მათი გაყოფა გადასახადების შემცირებისა ან გადიდების მიზნით. ამასთან ერთად, ყოველ მცხოვრებს დაეკისრა სტუმართმოყვარეობა გამოეჩინა თითოეული მუსლიმის მიმართ და საჭიროების შემთხვევაში დახმარება აღმოეჩინა მათთვის. როგორც ცნობილია, ჰაბიბ იბნ მასლამას ეს ე. წ. „დაცვის სიგელი“ ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში რამდენჯერმე იყო სპეციალური მსჯელობის საგანი. შემდეგ ლაპარაკია თბილისის ვანთავისუფლებაზე მუსლიმთაგან 515 წ. ჰიჯ. (1122 წ.). ცხადია, აქ იაკუთს მხედველობაში აქვს დავით აღმაშენებლის ისტორიული დეაწლი ქართველი ხალხის წინაშე, როცა მან შეძლო თბილისის საქართველოს სამეფოსათვის დაებრუნებინა. არაბულენოვანი ავტორი იმასაც გვამცნობს, თუ როგორ ააოხრა თბილისი ხვარაზმშაჰმა ჯალალ აღდინმა, რომელმაც ქალაქში ვალი დატოვა, მაგრამ იგი იმდენად უსამართლოდ მოპყრობია ქალაქის მცხოვრებთ, რომ ისინი იძულებული ვამხდარან თბილისი „გადარჩენილი“ ქართველებისათვის გადაეცათ. როგორც იაკუთი ირწმუნება, ქართველებს შეშინებიათ ხვარაზმშაჰის დაბრუნებისა და ამიტომ მათ ქალაქი გადაუწვავთ და მიუტოვებიათ. ამ ამბავს ადგილი ჰქონდა 624 წ. ჰიჯ. (= 1226—1227 წწ.) (იაკუთი, I, გვ. 857—859; თარგმნ., გვ. 38—41). ჩვენ ამჯერად მიზნად არ დავვისახავს ანალიზი გაგვეკეთებინა იაკუთის ცნობებისათვის, ვინაიდან ასეთი მიზანი ძალზე შორს წაგვიყვანდა. ჩვენი ამოცანა იყო მხოლოდ მოგვეტანა ის მასალა, რომელიც იაკუთთან არის შემონახული, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინის თანამედროვესთან.

სპეციალური ლიტერატურიდან საგანგებოდ დავასახელებდით ზროფ. ვლ. მინორსკის შესანიშნავ და საკმაოდ ვრცელ სტატიას თბილისზე, რომელიც გამოქვეყნებულია „ისლამის ენციკლოპედიის“ პირველ გამოცემაში (EI, IV, გვ. 814—826). სამწუხაროა, რომ იგი დღემდე არ არის თარგმნილი ქართულად.

67. ზემოთ უკვე აღინიშნა სასანელი მეფის ზოსრო ანუშირვანის შესახებ არსებული ზოგი მასალის გადმოცემასთან დაკავშირებით, რომ „ალბათ ზოსრო ანუშირვანის დიდი ავტორიტეტით არაბულ მწერლობაში და მისი სახელის ერთგვარი ლეგენდარული ხასიათით არაბულ საზოგადოებაში უნდა აიხსნას, როგორც გვგონია, ის, რომ რიგ შემთხვევაში ისტორიულ ფაქტებს, რომელთა განმარტებასაც არაბი

მწერლები ვერ ახერხებდნენ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, არაბულ ნი-
ადაგზე, სასანელ მბრძანებელს მიაწერენ ხოლმე“ (იხ. შენიშვნ. 26, I).
ფვიქრობთ, ზემოთქმულის კიდევ ერთ სანიმუშო მაგალითს წარმოად-
გენს ზაქარია ალ-ყაზვინის მტკიცება იმის შესახებ, რომ თბილისი თი-
თქოსდა ანუშირვანს აუშენებია. ამ მტკიცების უსაფუძვლობაზე გან-
საკუთრებით ქართველი მკითხველისათვის არა გვგონია საჭირო იყოს
რაიმე დასაბუთების მოტანა. ეს ფაქტი იმაზეც მიუთითებს, თუ რაო-
დენ კრიტიკულ მიდგომას მოითხოვს არაბულენოვან მწერალთა
ცნობები, რომელნიც საქართველოს ეხებიან.

მადლიერმა ქართველმა ხალხმა სათანადოდ მიუზღო თბილისის
აღმაშენებელს ქართველთა მეფეს ვახტანგ გორგასალს. საამისოდ
საკმარისი იქნება დავასახელოთ მეტეხის ციხის გვერდით (ძველი სო-
ლდებილი -- ისნი, დღევანდელი 26 კომისრის სახელობის რაიონი),
ადვილზე, რომელიც ამაყად გადმოჰყურებს ძველი კალა-თბილისის
განახლებულ უბნებს, ამხედრებული ვახტანგ გორგასალის მშვენიერი
ძეგლი, შესრულებული მოქანდაკე ელგუჯა ამაშუკელის მიერ.

68. ისპაკ იბნ ისმაილის, ქართული წყაროების სააკის, საჰაკის,
თბილისის ამირის, პაპა შუაბი, ყურაიშიტა საგვარეულოს წარმომად-
გენელი (ალ-მასუდი, მურუჯ აზ-ზაჰაბ, II, გვ. 65), ხალიფა მარ-
ვან II-ის (126—132/744—750 წწ.), ომაელთა დინასტიის უკანასკნე-
ლი წარმომადგენლის, ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში მურვან
ყრუდ ცნობილის, მავლა იყო. ისპაკის მამა ისმაილი საქართველოში ხა-
ლიფა ალ-ამინის დროს (193—196/809—813 წწ.) დასახლებულა.

ისპაკ იბნ ისმაილის პიროვნება საკმაოდ კარგად არის ცნობილი
ქართული ისტორიული წყაროებიდან და სპეციალური ლიტერატური-
დან. ისიც ცნობილია, თუ რა ბედი ეწია ისპაკს, როცა მას არაბმა მხე-
დართმთავარმა ბულა თურქმა თავი გაავდებინა ურჩობისათვის. საერ-
თოდ ბულა თურქი უფროსის ლაშქრობასთან დაკავშირებით თბილის-
ში კვლავ ჩვენს ნაშრომზე „ძველი თბილისის ისტორიიდან“ მივუთი-
თებთ. ატ-ტაბარის ისპაკ იბნ ისმაილის ფიზიკური აღწერა მოხუცი,
მოცემული. მისი თქმით, თბილისის ამირი „იყო ზორბა მოხუცი,
ტყლიპით შეღებილი ვეებერთელა თავით, მელოტი, ელამი“ (ატ-ტა-
ბარი, III, გვ. 1415).

69. აბუ ალ-ფადლ ჯაფარ იბნ მუჰამმად ალ-მუთავაქქილი ალა ალ-
ლაჰი, რიგით მეათე აბასელი ხალიფა (232—247/847—861 წწ.), ხა-
ლიფა ალ-მუთასიმის შვილი, ტახტზე ავიდა თავისი ძმის ხალიფა ალ-

ვასიკის შემდეგ. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ხალიფა ალ-მუთავაქქილი პირველ რიგში აღსანიშნავია იმ მხრივ, რომ სწორედ მის დროს და მისი ბრძანებით მოხდა არაბი მხედართმთავრის ბულა თურქი უფროსის გალაშქრება თბილისის საამიროს წინააღმდეგ 852 წ. შემოდგომაზე. როგორც ცნობილია, ამ ლაშქრობის შედეგად თბილისი, უნდა ვიფიქროთ, მისი ორივე ნაწილი, მდებარე მდ. მტკვრის ნაპირებზე, აოხრებულ იქნა, ხოლო თბილისის ამირი ისპაკ იბნ ისმაილი, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, სიცოცხლეს გამოასალმეს.

ხალიფა ალ-მუთავაქქილის სახელთან არის დაკავშირებული ზოგი სამშენებლო სამუშაოების ჩატარება მამამისის ხალიფა ალ-მუთასიმის მიერ გაშენებულ სახალიფოს ახალ დედაქალაქ სამარაში (იხ. G. le Strange, გვ. 54 შმდგ.). მაგრამ მთავარი, რა თქმა უნდა, ეს არ არის. ძირითადი ის არის, რომ ხალიფა ალ-მუთავაქქილის დროს სწრაფი ტემპით დაიწყო სახალიფოს სამხედრო-პოლიტიკური ძლიერების დაცემა და უცხო თურქული ელემენტის მომძლავრება, რისი მსხვერპლიც ხალიფა ალ-მუთავაქქილი გახდა, რომლის მკვლელობაში მისი შვილი ალ-მუნთასირიც (247—248/861—862 წწ.) ლებულობდა მონაწილეობას (ატტაბარი, III, გვ. 1452—1465; იბნ ალ-ასირი, VII, გვ. 60—64). ამიერიდან აბასელები, თურქ ჯარისკაცთა ფაქტიური ტყვეები, მათ სათაშუაო ნივთებად იქცნენ.

70. ისპაკ იბნ ისმაილთან საომრად გაგზავნილ ბულაში, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი აღნიშნავს, არაბ მწერალს მხედველობაში უნდა ჰყავდეს ბულა თურქი უფროსი განსხვავებით ბულა თურქი აშ-შარაბი უმცროსისაგან. ყოველ შემთხვევაში, ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასეა ცნობილი, რომ თბილისის წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობას ბულა თურქი უფროსი ხელმძღვანელობდა, რომელიც საერთოდ მნიშვნელოვან სამხედრო-პოლიტიკურ როლს ასრულებდა სახალიფოში. 230/844—845 წ. მან თავი გამოიჩინა მედინას რაიონში ამბოხებულ ტომთა წინააღმდეგ ჩატარებულ სამხედრო ოპერაციებში. 237/851—852 წ. ბულა თურქი უფროსი მხედართმთავრობდა ლაშქარს, რომელიც მოქმედებდა არმენიაში. ეს ის სამხედრო ღონისძიებაა, როცა ბულა თურქმა პირადი ანგარიშიც გაუსწორა ისპაკ იბნ ისმაილს. არაბ ავტორთა, კერძოდ, ალ-იაკუბის ცნობით თბილისის ამირსა და ბულას შორის ამ დროს მიმოწერა გამართულა. მაშინ ბულა ალ-ბაკს იმყოფებოდა. თავის წერილში არაბი მხედართუფროსი მოითხოვდა ისპაკ იბნ ისმაილი, „ალ-მუთაღალიბი“ („მიმტაცებელი, დამპყრობი“ — ჩვეულებრივი ტერმინი, რომლითაც არაბული წყაროები სახალიფოს ცენტრალური ხელისუფლებისაგან განმდგარ ოლქთა განმგებლებს უწოდებენ ხოლმე), მასთან გამოცხადებულიყო. მაგ-

რამ ისპაკს უარით უპასუხნია, თუმცა კი დაპპირებია სახსრებითა და ხალხით დახმარებას (აღ-ი აკუ ბ ი, II, გვ. 598). საგულისხმოა, რომ იაკუთს ცნობა ბულა თურქის ლაშქრობის შესახებ ისპაკ იბნ ისმაილის დასასჯელად მოაქვს თავში სოღდებილზე (ი აკუ თ ი, III, გვ. 396; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 70—71). მოგვიანებით 244/857 წ. ბულა თურქი უფროსი ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ იბრძვის, როგორც წესი, უშედეგოდ.

თავისი მბრძანებლის ხალიფა აღ-მუთავაქქილის მკვლელობის დროს 247/861 წ. ბულა თურქი ადგილზე არ იყო. 248/862 წ. კი მან სხვა თურქ ჯარისკაცებთან ერთად სამეფო ტახტზე დასვა ხალიფა მუსთაინი (248—251/862—866 წწ.) და იმავე წელს ბულა თურქი უფროსი გარდაიცვალა კიდეც.

მნიშვნელოვან პოლიტიკურ როლს სახალიფოს სამეფო კარზე ასრულებდა აგრეთვე ბულა თურქის შვილი მუსა იბნ პულა, რომელიც ერთ ხანს საფოსტო უწყებასაც განაგებდა.

მასალები ბულა თურქი უფროსის შესახებ და საერთოდ მის ეპოქაზე მრავალ არაბ ისტორიკოსთან არის შემონახული, თანაც ისინი სხვადასხვა გვერდებზეა მიმოფანტული. ამიტომ ახლა აქ ამ გვერდების კონკრეტული მითითება ვერ ხერხდება. საამისოდ საჭირო იქნება საძიებელში ჩახედვა. ასეთ არაბ ავტორთაგან პირველ რიგში დავასახვლებდით აღ-ი აკუ ბ ი ს, აღ-ბ ა ლ ა ზ უ რ ი ს, ა ტ-ტ ა ბ ა რ ი ს ა და აღ-მ ა ს უ დ ი ს. მათი ისტორიულ-გეოგრაფიული თხზულებანი საქმოდ ფართოდ არის ცნობილი.

71. იბნ აღ-აზრაკ აღ-ფარაკის ცნობით ქართველებს, ებრაელებსა და სომხებს აკრძალული ჰქონდათ შესულყვენენ აღმალს აბანოში, რომელიც როგორც ჩანს, მუსლიმთათვის იყო განკუთვნილი (გ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისს შესახებ, ენძკის მოძნე, ტ. XIII, თბ., 1942, გვ. 141). ეს ის აბანო უნდა იყოს, რომელსაც სიბტ იბნ აღ-ჯავზი, იაკუთი (იხ. ო თ ა რ ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, სიბტ იბნ აღ-ჯავზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 118, 1967, გვ. 205, 211; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 857; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 39) და ზაქარია აღ-ყაზვინი იხსენიებენ. ვ. მინიარსკის აღრით, აღმაშენის სახელი დაკავშირებული უნდა იყოს ისპაკის მინის აღმალ აღნ შალბის სახელთან (V. M i n o r s k y, Caucasia in the History of Mayāfāriq, BSOAS, Vol. XIII, Part I, 1949, გვ. 34, შენიშვნ. 2).

72. ფერდერას სახელწოდებით ცნობილ ოქროს მონეტასთან დაკავშირებით მოვიტანთ აწ განსვენებული ქართველი ნუმისმატის პროფ.

დ. კაპანაძის სიტყვებს: «Древнейший термин для обозначения основной единицы в золотом исчислении, упоминаемый в рукописях, — это «перпера». Впервые введенный в X в., т. е. в то время, когда собственно грузинские золотые монеты не чеканились, этот термин был заимствован из Византии и употреблялся и в дальнейшем. Несколько раз он, например, упоминается в бессмертной поэме Руставели, употреблял его европейский путешественник Плато Карпини, историк XIII в. Захарий Казвин и т. д.» (Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, М., 1955, გვ. 140).

როგორც ვხედავთ, ღვაწლმოსილ ქართველ მეცნიერს არც ჩვენ ავტორის ზაქარია ალ-ყაზვინის მითითება გამორჩენია მხედველობიდან ფერფერას მონეტასთან დაკავშირებით.

73. შესაძლებელია, ზაქარია ალ-ყაზვინის სუფთა ოქროს დინარის აღნიშვნით მხედველობაში ჰქონდეს კლასიკური ოქროს დინარი, რომლის წონა უდრიადა 4,235 გრ (В. Хинц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 11).

74. სოფელ ჯანბაზაკის შესახებ, რომელიც ზაქარია ალ-ყაზვინის თქმით მარაღას ოლქში მდებარეობდა, სამწუხაროდ, სხვაგან ვერაფერი ვნახეთ დამატებით. ერთი კი აღსანიშნავია, რომ თუ ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინი ლაპარაკობს, რომ ეს სოფელი ერთი ფარსახის მანძილით იყო დაშორებული ციხე რუჟინ დიზს, სხვაგან, როგორც უკვე ვნახეთ (იხ. ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, I, გვ. 198; შენიშვნ., 83, 1), ზაქარია ალ-ყაზვინი მანძილს იძლევა სოფელსა და დვინის ციხე-სიმაგრეს შორის და ამჯერადაც მანძილი ერთი ფარსახია მითითებული.

75. ამ ჭახეც, ჯანბადაკის ჭის სახელწოდებით, ჰქონდა უკვე აღნიშნული ზაქარია ალ-ყაზვინის თავის პირველ წიგნში იმავე გვერდზე, რომელზეც წინა შენიშვნაში მივუთითეთ და ახლაც მას ამ ჭის შესახებ იგივე მასალა მოაქვს.

76. ქალაქი ვანჯა, არაბ მწერალთა ცნობით, ხალხური ქანჯა, არაბ. ჯანზა, ქართ. განძა, განძანი, 1804 წ. ელისავეტპოლი, თანამედროვე კიროვობადი მდებარეობს აზერბაიჯანის სსრ ტერიტორიაზე მდ. ვანჯა-ჩაის ორივე ნაპირზე, რომელიც მდ. მტკვარს ერთვის. ეს ის მდინარე უნდა იყოს, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი კირდკასს უწოდებს

და მის დახასიათებასაც იძლევა. ოდნავ ქვემოთ ტექსტში ზაქარია ალ-ყაზვინი აღნიშნავს, რომ მდ. კირდკასს სათავე თითქოს საქართველოში აქვს, ექვსი თვე მდინარის კალაპოტი წყლით ყოფილა სავსე, ხოლო ექვს თვეს გამომშრალი. როდის იყო იგი მშრალი და როდის წყალუხვი, ზაქარია ალ-ყაზვინი არ ამბობს. აღნიშნავს მხოლოდ, რომ მისი გაშრობისა და წყლით სიუხვის დრო ცნობილიაო.

როგორც სამართლიანად არის აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, ქალაქი განჯა ისეთ ადრეულ არაბ მწერლებთან, როგორც არიან იბნ ხურდაზბიძი და ალ-იაკუბი, მართლაც არ იხსენიება და, როგორც ჩანს, იგი არაბთა ბატონობის დროს ამიერკავკასიაში უნდა იყოს დაარსებული. სპეციალისტები შუა საუკუნეების სათანადო ავტორთა ცნობების მითითების საფუძველზე მისი დაარსების თარიღსაც იძლევიან. ქალაქ განჯის დაარსების თარიღად აღებულია 845 წ. თუ 854 წ. ამავე დროს ისიც არის მითითებული, რომ ქალაქ განჯას თავისი სახელწოდება უნდა მიეღო წინამუსლიმური ხანის აზერბაიჯანის დედაქალაქის სახელისაგან (ამჟამად თახთ-ი სულეიმანის ნანგრევები).

ყოველ შემთხვევაში, არაბ ავტორთა ცნობების თანახმად ცნობილია, რომ X ს. განჯა არ იყო დიდი ქალაქი. პირიქით, ალ-ისტახრი და იბნ ჰაუკალი აღნიშნავენ, რომ ქალაქი განჯა პატარა ქალაქია და იგი ჩამოთვლილია ისეთ ქალაქებთან ერთად, როგორც არიან ბაილაკანი, ვარსანი, ბარდიჯი, ბარზანდი, აშ-შამახია, აშ-შაბარანი, კაბალა, შაქი, შამქორი და ხუნანი. სულ სხვა მდგომარეობას ვხედავთ XIII ს. განჯაში იაკუთისა და ზაქარია ალ-ყაზვინის დროს, როცა ქალაქმა ბარდავმა დაკარგა თავისი ოდინდელი სიდიადე და მან პირველობა დაუთმო ქალაქ განჯას, როგორც არ-რანის სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრს. იაკუთი, მაგ., პირდაპირ აღნიშნავს, რომ განჯა ყველაზე დიდი ქალაქია არ-რანში. ალბათ ამ გარემოებით აიხსნება, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინი, სხვათა შორის წინააღმდეგ იაკუთისა, საკმაოდ ვრცელ და ამჯერად საინტერესო მასალას იძლევა XIII ს. განჯის შესახებ. იგი ვრცლად ლაპარაკობს ქალაქ განჯის სახელოსნო წარმოებაზე, მის ნაწარმზე, იქ დამზადებულ აბრეშუმზე, მართალია, ამ აბრეშუმის წარმოებას იგი ერთგვარ ზღაპრულ ხასიათს აძლევს. ზაქარია ალ-ყაზვინისთან ფართოდ არის ლაპარაკი აგრეთვე განჯასთან მდებარე ადგილებზე, რომელთაც სხვადასხვა სასარგებლო თვისებები ჰქონია და ა. შ.

განჯა, მდებარე, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინიც აღნიშნავს, საქართველოსთან საზღვარზე, კარვად არის ცნობილი აგრეთვე ქართველი ხალხის ისტორიასთან დაკავშირებით.

განჯაში ქართველთა ლაშქრობის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკი და სიბტ იბნ ალ-ჯავზი. 516 წ. ჰიჯ. (1122—1123 წწ.) განჯას თავს დასტყდომია მიწისძვრა. მეფე დავით აღმაშენებელი თავისი ჯარით განჯას მისდგომია და მრავალი განჯელი დაუტყვევებია. რომელნიც იბნ ალ-აზრაყ ალ-ფარიკის სიტყვებით ცხვრებივით ურმებზე შესმული წამოუყვანიათ, ხოლო სიბტ იბნ ალ-ჯავზის ცნობით დავითს დატყვევებული განჯელი მცხოვრებლები თბილისში გამოურეკავს ისე, რომ ისინი ურმებს ეწეოდნენ და მუსლიმებს ცხვრებივით მიერეკებოდნენ. განჯელი ტყვეები თბილისში მცხოვრებ მუსლიმებს გამოუსყიდიათ. მაგრამ, როგორც ჩანს, შათ ეს ღონისძიება იმდენად ძვირი დასჯდომიათ, რომ ამის შემდეგ მათ ლაპარაკი დაუწყიათ, ეს წელი რომ არა, ჩვენ რა გაგვალატაქებდაო.

განჯას, როგორც ცნობილა, 533 წ. ჰიჯ. (1138—1139 წწ.) კვლავ თავს დაატყდა მიწისძვრა, რის შედეგად იმად აღ-დინის ცნობით დაღუპულა 300 000 კაცი, ხოლო იბნ ალ-ასირის სიტყვებით 130 000 განჯელი. ამის შემდეგ ულაშქრია განჯაში მეფე დიმიტრი I-ს, რომელსაც განჯა გაუძარცვავს, ხოლო მისი კარიბჭე მოუხსნია და საქართველოში წამოუღია. ეს კარიბჭე, როგორც ცნობილია, დღესაც გელათის მონასტერშია. ამდენად იმად აღ-დინის ცნობა, როგორც სწორად არის აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, არ შეესაბამება სინამდვილეს, რომ თითქოს საქართველოში ჩამოტანილი განჯის კარიბჭე უკანვე დაებრუნებინოს ერთ-ერთ მუსლიმ განმგებელს.

იბ. ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 187—188; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 244; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 132; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 43—44; G. le Strange, გვ. 178; V. Minorsky, Studies in Caucasian History; მ ი ს ი ვ ე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков; А. А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956; W. Barthold [J. A. Boyle], EI, NE, II, გვ. 975—976; В. В. Бартольд, Соч., т. III, გვ. 405—407; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 223; გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 72; ი თ ა რ ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, გვ. 206, 212.

77. მდ. კორდკასის შესახებ იხ. წინა შენიშვნაში.

78. „ბაბ ალ-მაკბარა“ თარგმანში ნიშნავს „სასაფლაოს კარიბჭეს“.

79. „ბაბ ალ-ბარდაა“, ანუ „ბარდავის კარიბჭე“.

80. ყველა აქ ჩამოთვლილი ადგილი ციხე-სიმაგრე ჰარაქ, მდინარე დარურანი, მურას მთა და საერთოდ ის საკურორტო ზონა, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი დადებით და მაღალ შეფასებას აძლევს თავისი კლიმატურ-გეოგრაფიული მდებარეობის გამო და რომელიც ესოდენ იყო საჭირო განჯელთათვის განჯის არაჯანსაღი კლიმატური პირობების გამო, როგორც ჩანს, ქალაქის სამხრეთით მდებარეობდა:

81. ნაყოფი „ალ-მავზი“, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი იხსენიებს, ლექსიკონებში „ბანანად“ არის თარგმნილი და ჩვენც ასე მოგვაქვს თარგმანში, თუმცა ცხადია, რომ ამ სიტყვის ასეთი თარგმანი მეტად ზირობითია, ვინაიდან არა გვგონია მაშინ და ახლაც განჯის რაიონში ბანანი ხარობდეს.

82. „მუნქ ნიმ დანიკი“ თარგმანში ნიწნავს „ნახევარი დანიკის ქვას“. დანიკი არაბულში გამოიყენებოდა წონისა და ფულადი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად და იგი უდრდა დრჰამსა და დინარ-მისკალის 1/6-ს. ეგვიპტეში დანიკი ფართობის საზომი ერთეულიცაა და ახლა იგი უდრის 29, 1725 კვ მ (იხ. В. Х и н ц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 20, 73).

საჭიროა აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეებს შუა აზიაშიც იხმარებოდა დანიკი თუ დანგი, როგორც წონის, ზომისა და ფართობის აღმნიშვნელი ტერმინი. აქაც დანიკი როგორც წონის ერთეული XIV—XIX სს. უდრდა მისკალის 1/6-ს. თუ გვცა მისკალი შუა აზიაში სხვადასხვა წონის იყო. მაგ., ბუხარის მისკალი უდრდა 4,8 გრ, ანუ დანიკი შეადგენდა 0,8 გრ, ხორეზმის მისკალი კი XIV—XIX სს. შეადგენდა 4,53 გრ, ანუ დანიკი უდრდა 0,76 გრ. დანიკი სიგრიძის ერთეული შეადგენდა ლაზის ან ზარის 1/6-ს, ხოლო ფართობის აღმნიშვნელი დანიკი ამჯერადაც თანაბრისა და ჯარიბის 1/6-ს უდრის (იხ. Е. А. Д а в и д о в и ч, Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, М., 1970, გვ. 81, 116, 122).

ამრიგად, მოტანილი მასალიდან კარგად ჩანს, რომ დანიკი ალბათ ყველგან მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში და ყველა შემთხვევაში 1/6-ს შეადგენდა.

83. „ალ-ქანჯი“, ანუ „განჯური“. ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინისთან ლაპარაკია განჯაში დამზადებულ ტანსაცმელზე.

განჯაში ქართველთა ლაშქრობის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან იბნ ალ-აზრაქ ალ-ფარიკი და სიბტ იბნ ალ-ჯავზი. 516 წ. ჰიჯ. (1122—1123 წწ.) განჯას თავს დასტყდომია მიწისძვრა. მეფე დავით აღმაშენებელი თავისი ჯარით განჯას მისდგომია და მრავალი განჯელი დაუტყვევებია. რომელნიც იბნ ალ-აზრაქ ალ-ფარიკის სიტყვებით ცხვრებივით ურმებზე შესმული წამოუყვანიათ, ხოლო სიბტ იბნ ალ-ჯავზის ცნობით დავითს დატყვევებული განჯელი მცხოვრებლები თბილისში გამოურეკავს ისე, რომ ისინი ურმებს ეწეოდნენ და მუსლიმებს ცხვრებივით მიერეკებოდნენ. განჯელი ტყვეები თბილისში მცხოვრებ მუსლიმებს გამოუსყიდიათ. მაგრამ, როგორც ჩანს, მათ ეს ღონისძიება იმდენად ძვირი დასჯდომიათ, რომ ამის შემდეგ მათ ლაპარაკი დაუწყიათ, ეს წელი რომ არა, ჩვენ რა გაგვალატაკებდაო.

განჯას, როგორც ცნობილა, 533 წ. ჰიჯ. (1138—1139 წწ.) კვლავ თავს დაატყდა მიწისძვრა, რის შედეგად იმად აღ-დინის ცნობით დაღუპულა 300 000 კაცი, ხოლო იბნ ალ-ასირის სიტყვებით 130 000 განჯელი. ამის შემდეგ ულაშქრია განჯაში მეფე დიმიტრი I-ს, რომელსაც განჯა გაუძარცვავს, ხოლო მისი კარიბჭე მოუხსნია და საქართველოში წამოუღია. ეს კარიბჭე, როგორც ცნობილია, დღესაც გელათის მონასტერშია. ამდენად იმად აღ-დინის ცნობა, როგორც სწორად არის აღნიშნული სპეციალურ ლიტერატურაში, არ შეესაბამება სინამდვილეს, რომ თითქოს საქართველოში ჩამოტანილი განჯის კარიბჭე უკანვე დაებრუნებინოს ერთ-ერთ მუსლიმ განმგებელს.

იბ. ალ - ის ტ ა ხ რ ი, გვ. 187—188; ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 244; ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 132; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 43—44; G. Le Strange, გვ. 178; V. Minorsky, Studies in Caucasian History; მ ი ს ი ვ ე, История Ширвана и Дербенда X—XI веков; А. А. Али-Заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956; W. Barthold [J. A. Boyle], EI, NE, II, გვ. 975—976; В. В. Бартольд, Соч., т. III, გვ. 405—407; ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 223; გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, არაბული ქრესტომათია, გვ. 72; ი თ ა რ ც ჭ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, გვ. 206, 212.

77. მდ. კარდკასის შესახებ იბ. წინა შენიშვნაში.

78. „ბაბ ალ-მაკბარა“ თარგმანში ნიშნავს „სასაფლაოს კარიბჭეს“.

79. „ბაბ ალ-ბარდაა“, ანუ „ბარდავის კარიბჭე“.

80. ყველა აქ ჩამოთვლილი ადგილი ციხე-სიმაგრე ჰარაქ, მდინარე დარუტრანი, მურას მთა და საერთოდ ის საკურორტო ზონა, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი დადებით და მაღალ შეფასებას აძლევს თავისი კლიმატურ-გეოგრაფიული მდებარეობის გამო და რომელიც ესოდენ იყო საჭირო განჯელთათვის განჯის არაჯანსაღი კლიმატური პირობების გამო, როგორც ჩანს, ქალაქის სამხრეთით მდებარეობდა.

81. ნაყოფი „ალ-მავზი“, რომელსაც ზაქარია ალ-ყაზვინი იხსენიებს, ლექსიკონებში „ბანანად“ არის თარგმნილი და ჩვენც ასე მოგვქვეს თარგმანში, თუმცა ცხადია, რომ ამ სიტყვის ასეთი თარგმანი მეტად ჰირობითია, ვინაიდან არა გვეგონია მაშინ და ახლაც განჯის რაიონში ბანანი ხარობდეს.

82. „მუნქ ნიმ დანიქი“ თარგმანში ნიწნავს „ნახევარი დანიქის ქვას“. დანიქი არაბულში გამოიყენებოდა წონისა და ფულადი ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინად და იგი უდრდაა დირჰამისა და დინარ-მისკალის 1/6-ს. ეგვიპტეში დანიქი ფართობის საზომი ერთეულაცაა და ახლა იგი უდრის 29, 1725 კვ მ (იხ. В. Х и н ц, Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, გვ. 20, 73).

საკვირია აღინიშნოს, რომ შუა საუკუნეებში შუა აზიაშიც იხმარებოდა დანიქი თუ დანგი, როგორც წონის, ზომისა და ფართობის აღმნიშვნელი ტერმინი. აქაც დანიქი როგორც წონის ერთეული XIV—XIX სს. უდრდა მისკალის 1/6-ს. თუმცა მისკალი შუა აზიაში სხვადასხვა წონის იყო. მაგ., ბუხარის მისკალი უდრდა 4,8 გრ, ანუ დანიქი შეადგენდა 0,8 გრ. ხორეზმის მისკალი კი XIV—XIX სს. შეადგენდა 4,53 გრ, ანუ დანიქი უდრდა 0,76 გრ. დანიქი სიგრძის ერთეული შეადგენდა ლაზის ან ზარის 1/6-ს, ხოლო ფართობის აღმნიშვნელი დანიქი ამჯერადაც თანაბრისა და ჯარბის 1/6-ს უდრის (იხ. Е. А. Д а в и д о в и ч, Материалы по метрологии средневековой Средней Азии, М., 1970, გვ. 81, 116, 122).

ამრიგად, მოტანილი მასალიდან კარგად ჩანს, რომ დანიქი ალბათ ყველგან მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში და ყველა შემთხვევაში 1/6-ს შეადგენდა.

83. „ალ-ქანჯი“, ანუ „განჯური“. ამ შემთხვევაში ზაქარია ალ-ყაზვინისთან ლაპარაკია განჯაში დამზადებულ ტანსაცმელზე.

84. უცხოელები თურმე განჯაში შეკერილ ტანსაცმელს „ალ-ქანჯის“ ნაცვლად „ალ-კუტნის“, ანუ „ბამბისეულს“ ეძახდნენ. ჩანს, ეს ტანსაცმელი ბამბეულის ნაწარმიდან იყო შეკერილი.

85. აბუ მუჰამმად ან-ნიჰამის სახით ზაქარია ალ-ყაზვინი იხსენიებს XII ს. აზერბაიჯანული მხატვრული სიტყვის სიამაყეს ნიჰამ ად-დინ აბუ მუჰამმად ილიას იბნ იუსუფ ან-ნიჰამის. იგი დაიბადა განჯაში 535 წ. ჰიჯ. (1140/1141 წწ.). გარდაიცვალა 599 წ. ჰიჯ. (1202—1203 წწ.).

აზერბაიჯანელ ხალხს ნიჰამი განჯელმა დაუტოვა და მსოფლიო კულტურის საგანძურშია შესული მისი სახელგანთქმული ე. წ. „ხამსა“, ანუ „ხუთეული“, ხუთი ეპიკური ხასიათის პოემის კრებული, რომელმაც მის ავტორს ნიჰამი განჯელს სამუდამოდ დაუმკვიდრა სახელი კაცობრიობის ისტორიაში.

ამ ხუთი პოემიდან ზაქარია ალ-ყაზვინი ოთხს ქვემოთ ასახელებს კიდევ და მეტად საინტერესო ცნობებს გვაწვდის, კერძოდ, პოემა „ხუსრუვ ვა შირინსა“ და „ლაილი ვა მაჯნუნს“ შესახებ, რაც მასზე მიუთითებს, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის კარგი წარმოდგენა ჰქონია XI—XII სს. აღმოსავლურ ლიტერატურაზე.

ეს პოემებია: 1. „მახზან ალ-ასრარ“ („საიდუმლოებათა საგანძურ-რი“), დაწერილი 561 წ. ჰიჯ. (1165/1166 წწ.) და მიძღვნილი აზერბაიჯანელი ილდიღიზელი ათაბაგისადმი; 2. „ხუსრუვ ვა შირინი“ („ხოსროვი და შირინი“, „ხოსროვშირინიანი“), რომელიც ნიჰამი განჯელს 571 წ. ჰიჯ. (1175/1176 წწ.) შეუთხზავს და მიუძღვნია ილდიღიზ მუჰამმადისა და ყიზილ არსლანის შვილებისათვის; 3. „ლაილი ვა მაჯნუნს“ („ლაილი და მაჯნუნი“, „ლეილმაჯნუნიანი“), შეთხზული 584 წ. ჰიჯ. (1188/1189 წწ.) და მიძღვნილი შირვანშაჰ ახსათან მინუჩიჰრისადმი; 4. „სიქანდარ-ნამა“ ან „ისქანდარ-ნამა“ („ისქანდერის წიგნი“). დაწერილია 587 წ. ჰიჯ. (1191 წ.). იგი ორ ნაწილად იყოფა და ცნობილია დამოუკიდებელი სათაურებით „იკბალ-ნამა“ („იბლისის წიგნი“) და „შარაფ-ნამა“ („დიდების წიგნი“). მიუძღვნა მოსულის ათაბაგს იზზ ად-დინ მასუდ I-ს; 5. „ჰაფთ ფაიქარი“ („შვიდი მთიები“), შეთხზული 595 წ. ჰიჯ. (1198/1199 წწ.). იგი მიუძღვნა იმავე მოსულელ მბრძანებელს, რომელზედაც ახლახან აღინიშნა „ისქანდარ-ნამასთან“ დაკავშირებით.

ოდნავ ქვემოთ, როცა ზაქარია ალ-ყაზვინი ფახრ ად-დინ გორგანის „ვის ვა რამინს“ („ვისრამიანს“) იხსენიებს, აქებს მას, მაღალ შეფასებას აძლევს ამ ნაწარმოებსა და აღნიშნავს, რომ „ან-ნიჰამის წადილი იყო „ხუსრუვ ვა შირინი“ ამ მანერით (ანუ „ვისრამიანის“ მა-

ნერთ) დაეწერაო, იგი არ ცდება და სწორია, ვინაიდან, მართლაც, ცნობილია „ვისრამიანის“ დიდი გავლენა „ხოსროვშირინიანზე“, თუმცა ისიც ცნობილია, რომ ნიზამი განჯელის ამ თხზულებაში ვისი რატომღაც ცუდად არის მოხსენიებული. არც მაშინ ცდება ზაქარია ალ-ყაზვინი, როცა აღნიშნავს, რომ „ლეილმაჯუნუიანი“ ნიზამი განჯელმა შირვანის ბატონისათვის შეთხზაო, თუმცა მის სახელს კი არ იხსენიებს. ხოლო ზაქარია ალ-ყაზვინი მაშინ ცოდავს, როცა აცხადებს, რომ „ხოსროვშირინიანი“ სელჩუკ სულტანს თოდრულ იბნ არსლანს მიუძღვნაო.

ამჯერად ჩვენ ნიზამი განჯელთან დაკავშირებით ლიტერატურას არ ვასახელებთ, ვინაიდან იგი დღეს საკმაოდ მდიდრულად არის წარმოდგენილი. საკითხთან დაკავშირებით რიგი მნიშვნელოვანი ნაშრომების პოვნა შეიძლება მაგ., სტატიაში ნიზამი განჯელზე, რომელიც ეკუთვნის ე. ბერტელსს და გამოქვეყნებულია „ისლამის ენციკლოპედიის“ პირველ გამოცემაში (EI, III, გვ. 1013).

86. იხ. წინა შენიშვნა.

87. იხ. წინა შენიშვნა.

88. იხ. წინა შენიშვნა.

89. იხ. წინა შენიშვნა.

90. ალ-ჯურჯანის სახით ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს XI ს. სპარსული სატრფიალო პოეზიის შესანიშნავი ნიმუშის „ვის რამიანის“ (ქართ. „ვისრამიანი“) ავტორი ფახრ ად-დინ ასად გორგანი. როგორც სპეციალისტები მიუთითებენ, ეს არის პირველი ძეგლი, რომელმაც გზა გაუხსნა სატრფიალო ეპოსს ახალ სპარსულ ლიტერატურაში და პირველი მხატვრული ნაწარმოები, რომელმაც არა მისტიკურ, არამედ ამქვეყნიურ სიყვარულს უმღერა („ვისრამიანი“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთეს ალექსანდრე გვახარიაშვილმა და მაგალითოდ უამ, თბ., 1962, გვ. 5).

სამწუხაროდ, ფახრ ად-დინ გორგანის ცხოვრების შესახებ თითქმის არაფერია ცნობილი. ვიცით მხოლოდ ის, რომ მას თავისი შედეგ-

რი უნდა შეეთხზა სადღაც XI ს. შუა ხანებში და იგი, შესაძლებელია, თოღრულ-ბეგის კარზეც მსახურობდა. თავისი ნაწარმოები გორვანის დაუწერია ისფაჰანის მმართველის ამიდ ად-დინ აბუ ალ-ფათჰ ალ-მუზაფფარის თხოვნითა თუ დავალებით და, თუ ზაქარია ალ-ყაზვინის დაუუჭერებთ, „ვის ო რამინი“ ავტორს სელჩუკი სულტნის თოღრულ-ბეგისათვის მიუძღვნია.

როგორც ცნობილია, ქართულმა საზოგადოებამ იმთავითვე, ჯერ კიდევ რუსთაველის ეპოქიდან, გამოიჩინა დიდი ინტერესი გორვანის პოემისადმი და იგი ქართულად ითარგმნა. XIX ს. დასასრულიდან კი საფუძველი ჩაეყარა „ვისრამიანის“ მეცნიერულ შესწავლას. ინტერესი ამ ძეგლისადმი, განსაკუთრებით მეცნიერული, დღესაც დიდია საქართველოში. საამისოდ საკმარისია აღინიშნოს ის, რომ ამ ცამეტი წლის განმავლობაში „ვისრამიანი“ ორჯერ გამოიცა ჯერ ქართულად თბილისში (იხ. ზემოთ), ხოლო შემდეგ სპარსულადაც თეირანში

(ويس و رامین از فخرالدین اسعد گرگانی، صحیح، ساکالی تودوا والسنکدر گواخاریا، تهران، ۱۹۷۰) ამ გამოცემის ავტორებიც ალექ- (1970, تهران, Teyran) სანდრე გვახარია და მაგალი თოდუა არიან. თეირანისეულ გამოცემაში გათვალისწინებულია „ვისრამიანის“ ყველა დღემდე გამოვლენილი ხელნაწერი.

91. თოღრულ-ბეგი იყო სელჩუკის შვილიშვილი, არსლანის ძმის ნიქაილის შვილი. თოღრულ-ბეგი თავის ძმასთან ჩაღრი-ბეგთან ერთად ჯერ კიდევ XI ს. დასაწყისში მავარანნაპრში მომთაბარეობდა, მაგრამ შემდგომში სწრაფად დაწინაურდა. სელჩუკებს დიდი ომების გადახდა მოუხდათ ლაზნელებთან ზორასანში 1035 წ. ფარავსა და შაპრისთანს შორის მდებარე ველზე და 1038 წ. სარახსთან. ამ ბოლო გამარჯვების შემდეგ თოღრულ-ბეგი ნიშაბურში შევიდა და მასუდის ტახტი დაიკავა. ამ დროიდან მიეცა დასაბამი დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ისტორიას, რომლის ფუძემდებლადაც თოღრულ-ბეგი ითვლება არა მხოლოდ იმიტომ, რომ მან პირველმა დაიკავა სულტნის ტახტი და სულტნის ტიტული მიიღო, არამედ იმიტომაც, რომ იგი იყო დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს შექმნის ინიციატორი და ხელმძღვანელი. იგი პირველი იყო სელჩუკ უფლისწულთა შორის, რომელიც სათავეში ჩაუდგა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასაც და მის მართვასაც. ბრძოლა სელჩუკებსა და ლაზნელთა შორის არც შემდგომში შეწყვეტილა. ერთ-ერთ ბრძოლაში 1039 წ. კვლავ სარახსთან სულტან მასუდმა სძლია კიდევ სელჩუკებს. მაგრამ ეს გამარჯვება დროებო-

თი აღმოჩნდა. ლაზნელთა დასუსტებულ სახელმწიფოს ძალა აღარ შესწევდა წინააღმდეგობა გაეწია სელჩუკებისათვის, რაც განპირობებული იყო არა მხოლოდ საგარეო მდგომარეობით, არამედ სელჩუკთა წარმატებებს ხელი შეუწყო აგრეთვე ლაზნელთა სახელმწიფოში შექმნილმა საშინაო ვითარებამ. ადგილობრივი მოსახლეობა აშკარად გადადიოდა სელჩუკთა მხარეზე. სარახსსა და მერვს შორის მდებარე დენდანეკანის ბრძოლის შედეგად 1040 წ. 22—24 მაისს ლაზნელთა სულტანი მასუდი საბოლოოდ იქნა დამარცხებული. ახლად შექმნილი სელჩუკთა იმპერია სელჩუკმა უფლისწულებმა დაინაწილეს. მაგრამ მათ უზენაეს მბრძანებლად მაინც თოდრულ-ბეგი რჩებოდა, თუმცა ამ სელჩუკ უფლისწულთა მხრივ იყო ცდები სრული დამოუკიდებლობის მოპოვებისა და თოდრულ-ბეგისაგან განდგომისა. ადგილი ჰქონდა წინააღმდეგობებს თოდრულ-ბეგსა და დანარჩენ სელჩუკ ნაშიერთა შორის, კერძოდ, თოდრულ-ბეგსა და მის უფროს ძმა ჩადრიბეგს შორის, რომელთანაც მჭიდრო თანამშრომლობით შეძლო თოდრულ-ბეგმა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს შეკოწიწება.

სელჩუკი სულტანი შემდგომშიც კვლავინდებური ენერგიით წარმატებით განაგრძობდა თავისი ისედაც ვეებერთელა იმპერიის საზღვრების გაფართოებას. კერძოდ, მან დაიპყრო და მორჩილებაში მოიყვანა ირანის მთელი რიგი ქალაქები და პროვინციები, ბოლო მოუღო ბუვეიანთა 127-წლიან ბატონობას ბაღდადში და იქ თავისი შიჰნაც დანიშნა. თოდრულ-ბეგის ზეობის წლებია 429—455 წწ. ჰ.გ. (1038—1063 წწ.).

ის, თუ რა როლი ითამაშეს სელჩუკებმა საქართველოს მიმართ და თუ როგორი იყო მათი დამარბეველი შემოსევების შედეგები ქართველი ხალხისათვის, კარგად არის ცნობილი ქართული ისტორიოგრაფიიდან. ამიტომ აქ სპეციალურად ამ საკითხზე არაფერს ვიტყვით და ორიოდე ლიტერატურის მითითებით დავკმაყოფილდებით. თუმცა ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ეს შემოსევები დაიწყო არა თოდრულ-ბეგის დროს, არამედ მისი მემკვიდრის ალფ-არსლანის მბრძანებლობის ხანაში (455—465/1063—1072 წწ.).

იხ. ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, დიდ სელჩუკთა სახელმწიფო, ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 124—141; ნ. შ ე ნ გ ე ლ ი ა, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, გვ. 74—79, 82—86, 88, 90—95, 97—106; აგრეთვე M. Th. H o u t s m a, EI, IV, გვ. 897—898.

92. თოდრულ იბნ არსლანის სახით ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს უკანასკნელი სელჩუკი სულტანი, რომელიც 573—

590 წწ. ჰიჯ. (1177—1194 წწ.) მეფობდა, და ირწმუნება, რომ ნიზამი განჯელმა თავისი პოემა „ხოსროვშირინიანი“ უღძვნა სელჩუკთა დინასტიის ამ უკანასკნელ წარმომადგენელს. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ. შენიშვნ. 85, II.

თავისი პირადი თვისებებით, პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწის მონაცემებით თოღრულ იბნ არსლანი საკმაოდ განსზავდებოდა სეხნია თოღრულ-ბევისაგან, იმ დიდი წინაპრისაგან, რომელმაც როგორც წინა შენიშვნაში აღინიშნა, თავისი ნიჭისა და უნარის წყალობით მოხდენილად გამოიყენა მახლობელ და შუა აღმოსავლეთში შექმნილი ვითარება და საფუძველი ჩაუყარა დიდ სელჩუკთა სახელმწიფოს.

93. ზაქარია ალ-ყაზვინი სწორად უთითებს, რომ ნიზამი განჯელმა „ლეილმაჯნუნიანი“ შარვანის მფლობელს მიუძღვნა, ოღონდ, როგორც ჩანს, მისი სახელი კი არ სცოდნია (იხ. შენიშვნ. 85, II).

94. ზაქარია ალ-ყაზვინის, როგორც ჩანს, ნიზამი განჯელის არც გარდაცვალების ზუსტი თარიღი სცოდნია. ალბათ ამიტომ ამბობს იგი, რომ ნიზამი განჯელი 590 წ. ახლოს გარდაიცვალა (1193—1194 წწ.). მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა (იხ. შენიშვნ. 85, II), დიდი აზერბაიჯანელი მგოსანი 599 წ. ჰიჯ. (1202—1203 წწ.) გარდაიცვალა.

95. ხილატი ან ახლატი არაბულად, ქართ. ხლათი, მდებარეობდა ვანის, ანუ შუა საუკუნეების არაბი ავტორების დასახელებით არჯინის ტბის დასავლეთ ნაპირზე. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი ვანის ტბას არმინიის საოცრებათა ხილატის ტბას ეძახის (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 295), ისევე როგორც ხილატის ტბას უწოდებს მას იბნ ალ-ქალბი (იაკუთი, II, გვ. 458; თარგმნ., გვ. 51; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 352). ალ-ისტახრისთან ხლათი ჩამოთვლილია ქალაქებთან ნაშავასთან, ბარქარისთან, მანაზქირდთან, ბადლისთან, კალიკალასთან, არზანთან, მაიაფარიკინთან და სირაჯთან ერთად და აღნიშნულია, რომ ეს ქალაქები მოცულობით მცირენი, სიდიდით ერთმანეთს უახლოვდებიან, თუმცა ყველა ისინი დასახლებული, ნაყოფიერი და მრავალსიკეთიანი არიან (ალ-ისტახრი, გვ. 188). აღმუკადდასის ცნობით, დაბლობზე მდებარე ქალაქ ხლათს ჰქონია მშვენიერი ბაღები, ალიზით ნაგები ციხე-სიმაგრე, ბაზარში მდებარე სკრებულო მისგითი და არხი (ნაპრ) (ალ-მუკადდასი, გვ. 377).

X საუკუნიდან XIII საუკუნემდე ქალაქმა ხლათმა, როგორც ჩანს, განვითარების კარგი გზა განვლო, რადგან იაკუთი მას აყვავებულ და ზღოვლათიან ქალაქს უწოდებს (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 457; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 51; შდრ. G. le Strange, გვ. 183).

საინტერესოა ცნობა, რომელსაც ვანის ტბის ფაუნის შესახებ გვაწვდიან იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, იაკუთი და ზაქარია ალ-ყაზვინი. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის ცნობით ვანის ტბაში საერთოდ არ მოიპოვებოდა არც ბაყაყი, არც კიბო და არც თევზი (ი ბ ნ ა ლ-ფ ა კ ი ჰ ა ლ-ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, იქვე). ამასვე აღნიშნავენ იბნ ალ-ქაბლიზე დაყრდნობით იაკუთი და ზაქარია ალ-ყაზვინი, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ასეთი მდგომარეობა იყო ტბაში მხოლოდ ათ თვეს (ი ა კ უ თ ი, იქვე; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ-ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 352), ხოლო დარჩენილ ორ თვეში თევზი იმდენად მრავლდებოდა ტბაში, რომ მისი დაჭერა ხელითაც კი შეიძლებოდა (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ-ყ ა ზ ვ ი ნ ი, იქვე). ამავე დროს იაკუთი, ისევე როგორც ალ-ისტახრი (ა ლ-ი ს ტ ა ხ რ ი, იქვე), იმასაც აღნიშნავს, რომ ხლათში არის ტბა, რომლის მსგავსი არ ყოფილა მთელს დუნიაზე და საიდანაც ტირიხის სახელით ცნობილი საექსპორტოდ გატანილი თევზი იაკუთს ბალხშიც კი უნახავს (ი ა კ უ თ ი, იქვე). ზაქარია ალ-ყაზვინი ამბობს, რომ ხლათის ტბის ქვირითიანი თევზი ყველა ქვეყანაში გააქვთ, თვით ინდოეთშიაც კი (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ-ყ ა ზ ვ ი ნ ი, იქვე).

96. ალ-მალიქ ალ-ქამილ ალ-ავჰადის სახით ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს აიუბიდთა დინასტიის წარმომადგენელი, რომელიც იყო ხლათისა და მაიაფარიკინის განმგებელი. გარდაიცვალა 607/1210 წ. მას აკად. ივ. ჯავახიშვილიც იხსენიებს (იხ. შენიშვნ. 98, II).

97. ცხადზე უცხადესია, რომ ქართველთა მთავრის ივანეს სახელით ზაქარია ალ-ყაზვინი იხსენიებს თამარ მეფის სახელოვან ქართველ მხედართმთავარსა და დიდ სახელმწიფო მოღვაწეს ივანე მხარგრძელს.

98. ხლათში ქართველთა ჯარის ლაშქრობის შესახებ და ხლათელთა მიერ ივანე ათაბაგის დატყვევების თაობაზე აკად. ივ. ჯავახიშვილს რამდენიმე ვარიანტი მოჰყავს და თავის თვალსაზრისსაც გამოთქვამს ამ საკითხთან დაკავშირებით. ამიტომ აქ არც ჩვენ ავარიდებთ თავს ამ საკითხს და სიტყვა-სიტყვით მოვიტანთ ამონაწერს ივ. ჯავახიშვი-

ლის ნაშრომიდან. „რაკი არქეში აღებული იყო, ეხლა ხლათს მიადგენენ ქართველები. კირაკოზ განძაკელის სიტყვით მას შემდეგ, რაც ქართველებმა ხლათის მფლობელი შაჰიარმენ სულტანი დაამარცხეს, თვით ქ. ხლათის აღებაც მოიწადინეს. ამიტომ ჯარი შეკრიბეს და ხლათს გარშემოერთყნენ. უკვე ქალაქის აღებამდის იყო მიწურული, რომ ივანე მსახურთ-უხუცესის ცხენს ხლათის კედლების დასათვალიერებლად სეირნობის დროს ფეხი თხრილში ჩაუვარდა და ივანე გადმოაგდო. ხლათელებმა ამას ციხითგან თვალი მოჰკრეს და ფიცხლავ გამოცვივდნენ, დაიჭირეს და ქალაქში ტყვედ შეიყვანეს. ხლათელები ამ ამბავმა დიდად გაახარა. ივანეს შეპყრობა დიდ სულტანსაც კი აცნობეს. მას, რასაკვირველია, ეს სასიამოვნოდ დარჩა და შემოეთვალა დატყვევებული მომგვარეთო. როდესაც ივანეს ძმამ, ამირსპასალარმა ზაქარიამ, ეს შეიტყო, განრისხებულმა ხლათელებს შეუთვალა: თუ თქვენ გაგიბედიათ და ჩემი ძმა ან ქალაქითგან გაგიყვანიათ, ან მისთვის რამე დაგიშავებიათ, თქვენი ქვეყნის მიწასაც კი საქართველოში წავაღებინებ და თქვენც ყველას გაგწყვიტავთო. ამ მუქარით შეშინებულმა მოქალაქეებმა დატყვევებული ივანე დამასკოსისა და ეგვიპტის სულტნებს აღარ გაუგზავნეს. მოლაპარაკების შემდგომ ხლათელებმა და ქართველებმა დაზავება ირჩიეს და ამგვარად შეთანხმდნენ: ივანე მსახურთ-უხუცესს ხლათელები განათავისუფლებდნენ, თუ მის ასულს თამთას სულტანს ცოლად მისცემდნენ. ივანემ ამ პირობაზე თანხმობა გამოაცხადა და მძევლების ჩამორთმევის შემდგომ ივანე ხლათითგან განათავისუფლეს. შინ დაბრუნებულმა ივანე მხარგრძელმა თავისი ქალი სულტანს გაუგზავნა.

ამის შემდგომ დამასკოსისა და იერუსალემის მმართველთა და ქართველებს შორის მშვიდობიანობა და სიყვარული დამკვიდრდაო². (2 კირაკოზ განძაკელის ისტორია, 155—157). ივანე მსახურთ-უხუცესის დატყვევებას და შემდეგ ტყვეობითგან დახსნას ვარდანიც იხსენიებს³. (3 ვარდანი, ისტორია, 181—182).

ამ ამბავის შესახებ არაბულ საისტორიო მწერლობაშიც არის ცნობები შენახული. აბულფედას სიტყვით, ეს მომხდარა 1210—1211 წწ (607 წ. ჰიჯრ.). ქართველებმა ხლათისაკენ გაილაშქრეს და გარშემოერთყნენ. ხლათში მელიქ აუჰადი იჯდა. ქართველთა მხედართმთავარმა⁴ (ზარაზი ისტორიკოსი შეცდომით მას მეფედა სთვლის) ივანემ ღვინო დალია და შეზარხოშდა. შეხურებული ოცის ცხენოსნით გაემართა ხლათისაკენ. მუსულმანები ხლათითგან გამოცვივდნენ, დაატყვევეს და მელიქ აუჰადს მიჰგყარესო. ივანემ დაუბრუნა რამდენიმე ციხე, 5000 ტყვის განთავისუფლება და 100000 დინარის მიცემა აღუთქვა ფულად. ხელშეკრულობა და ზავი დასდეს 30 წლით ქართველთა და მაჰმადიანთა შორის. ივანე თა-

ვის ქალის ცოლად მიცემას შეჰპირდა მელიქ აუჰადს. ამ პირობის დადების შემდგომ იგი განთავისუფლებულ იქნა¹. (1 დ ე ფ რ ე მ ე რ ი, Frag. 520). XIII საუკ. გეოგრაფი ზ ა ქ ა რ ი ა ყ ა ზ ვ ი ნ ი კი ივანეს დატყვევების მიზეზად იმ სამხედრო ხერხს ასახელებს, რომელიც უხმარიათ ხლათელებს. მათ თურქე იმ მდინარეზე, რომელიც ხლათს ჩამოუდის, იდუქალ ხიდი ჩატყხეს, მაგრამ ზედ თავა მიაფარეს ისე, რომ ზიანი არაფერი არ ეტყობოდა. ცხენოსანს ივანე მსახურთ-უხუცესს შეუდგამს თუ არა ფეხი ხილზე, ჩავარდნილა და მტერს ხელთ ჩავარდნია² (2 დ ე ფ რ ე მ ე რ ი, Frag. 521). მე მგონია ეს მოთხრობა უფრო სწორი უნდა იყოს. როგორც აღნიშნულია იყო, ეს უბედური შემთხვევა 1210—1211 წ. მომხდარა (ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 281—282).

მოტანილ მასალასთან დაკავშირებით ორ გარემოებას გვინდა გავუსვავთ ხაზი. ჯერ-ერთი, სამწუხაროა, რომ ჩვენი სასიქადულო ისტორიკოსი არ ამბობს, თუ რატომ უნდა იყოს ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობა ივანე ათაბაგის დატყვევების თაობაზე უჯრუ სწორი კირაკოზ განძაკელისა და აბუ ალ-ფადას ცნობებთან შედარებით. მეორე, ივანე მხარგრძელი ზაქარია ალ-ყაზვინისთანაც „მალიქად“ არის მოხსენიებული, მაგრამ არაბული „მალიქ“ ყოველთვის არ ნიშნავს შეფეს და იგი ხშირად შეიძლება ითარგმნოს როგორც „მთავარი, მფლობელი“ და ა. შ. ჯერ-ერთი, არაბული „მალიქ“ „მნლიქადაც“ შეიძლება წავიკითხოთ და იგი „მფლობელსაც“ ნიშნავს (A. D. Biberstein Kazimirski, Dictionnaire Arabe-Francais, II, Paris, 1860, გვ. 1154). მეორე, „მალიქად“ ჩვეულებრივ განმგებლებიც იწოდებოდნენ (R. Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes, II, Leide-Paris, 1927, გვ. 614). მესამეც, არა გვეგონია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინისათვის უცნობი ყოფილიყო თამარ მეფე, რომლის უმცროსი თანამედროვე იგი იყო და რომლის სახელი და დიდება შორს იყო გავარდნილი აღმოსავლეთში, რომ ივანე ათაბაგი საქაროველოს მეფედ მიეჩნია.

99. ალ-ქალბის სახელით ცნობილია ქუფელ სწავლულთა საგვარეულო მამა აბუ ან-ნადრ მუჰამმად იბნ ას-საიბ იბნ ბიშირი (გარდაიცვალა 146 წ. ჰიჯ. (763 წ.) და შვილი აბუ ალ-მუნშირ ჰიშამი (გარდაიცვალა 204 წ. ჰიჯ. (819 წ.) თუ 206 წ. ჰიჯ. (821—822 წ.).

ამ საგვარეულოს, როგორც ჩანს, თავის დროზე მეტად მღელვარე და მშფოთვარე წარსული უნდა ჰქონოდა. მისი ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელი, აბუ ან-ნადრ მუჰამმად იბნ ას-საიბ იბნ ბიშირის პაპა, თავის შვილებთან ას-საიბთან, უბაიდთან და აბდ არ-რაჰმანთან ერთად, მონაწილეობას ღებულობდა 656 წ. 9 დეკემბერს ხალიფას

ტახტისათვის გამართულ ე. წ. „აქლემის ბრძოლაში“ ხალიფა აღის მხარეზე. ალ-ქალბის საგვარეულოს მეორე მოდემის ნაშიერი მუსაიბ იბნ აზ-ზუბაირის მომხრე იყო. ხოლო თვით აბუ ან-ნადრ მუჰამმად იბნ ას-საიბ იბნ ბიშრი, მომავალი ცნობილი ფილოლოგი და ისტორიკოსი, მონაწილეობდა აჯანყებაში აბდ არ-რაჰმან იბნ მუჰამმად იბნ ალ-აშასის ხელმძღვანელობით ხალიფა აბდ ალ-მალიქის დროს VIII ს. დასაწყისში. იბნ ალ-ქალბი შვილი უმეტესწილად ისტორიკოსი იყო და აგრძელებდა მამის მიერ დაწყებულ საქმეს.

იხ. ი ბ ნ ხ ა ლ ლ ი ქ ა ნ ი, III, გვ. 27—28, 608—611; C. Brockelmann, EI, I, გვ. 737—738; GAL, I, გვ. 144—145.

100. ქალაქი ხოი, არაბ. ხუვაი, რაც იაკუთის ცნობით წარმოადგენს ხავვის კნინობით ფორმას, მდებარეობს თავრიზიდან ჩრდილო-დასავლეთით 101 კმ დაცილებული (Cl. Huart, EI, II, გვ. 1035).

ქ. ხოი X ს. არაბ მწერლებთან დასახელებულია ქალაქებთან ალ-მაიანიჯთან, ალ-ხუნაჯთან, უჯანთან, დახხარაკანთან, სალამასთან, მარანდთან, თავრიზთან, ბარზანდთან, ვარსანთან, მუკანთან, ჯაბრავენთან და უშნუსთან ერთად. ამავე დროს ისიც არის აღნიშნული, რომ ჩამოთვლილი ქალაქები პატარები იყვნენ სიდიდით, თუმცა, როგორც ზაქარია ალ-ყაზვინი და იაკუთი აღნიშნავენ, ქ. ხოი გამაგრებული ქალაქი იყო (ალ-ისტახრი, გვ. 181; იბნ ჰაუკალი, გვ. 239; იაკუთი, II, გვ. 502; თარგმნ., გვ. 52; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 354; შდრ. G. le Strange, გვ. 166).

101. ჯვლხ-ს ფარხას, რომლის გახმოვანებას ჩვენ შეგნებულად ავარიდეთ თავი, ჩანს, იაკუთიც იხსენიებს, როცა იგი აღნიშნავს, რომ „აქედანაა ხუვეური ტანსაცმელი“ (იაკუთი, II, გვ. 502; თარგმნ., გვ. 52).

102. ქანქალას წყაროზე იხ. ზემოთ, შენიშვნ. 77, I.

103. შამს ად-დინ ალ-ხუვაის ვინაობაც დაუზუსტებელი დარჩა.

104. შამს ად-დინ ალ-ხუვაი, რომელიც, როგორც ვხედავთ, „თათრებს“ გაქცევია და დამასკოს წვევია, ამ ქალაქის ერთ-ერთ მდრესეში მუიდად, ანუ შეიძლება ითქვას, რიგით მასწავლებლად დაუნიშნავთ, რაც ზაქარია ალ-ყაზვინის შამს ად-დინისათვის შეუფერებელ თანამდებობად მიაჩნია მისი დიდი ნიჭისა და უნარის გამო.

105. აბღ არ-რაჰმან იბნ ალი იბნ მუჰამმად აბუ ალ-ფარაჯ (აბუ ალ-ფადაილ) ჯამალ ად-დინ იბნ ალ-ჯავზი, ცნობილი მწერალი-პოლიტიკოსი და ჰანბალიტთა მქადაგებელი, დაიბადა 510 წ. ჰიჯ. (1116 წ.) და გარდაიცვალა 597 წ. ჰიჯ. (1200 წ.). იგი არის ქართული ისტორიკოგრაფიისათვის ამჟამად კარგად ცნობილი არაბი ისტორიკოსის იბნ ალ-აზრაჯ ალ-ფარიკის თანამედროვე და პაპა დედის მხრიდან და აღმზრდელი სიბტ იბნ ალ-ჯავზისა, რომელმაც, როგორც ცნობილია, დაგვიტოვა შინაარსიანი ცნობა მეფე დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკის შესახებ საერთოდ და, კერძოდ, მის ეკონომიურ პოლიტიკაზე ახლად განთავისუფლებული თბილისის მუსლიმ. მცხოვრებთა მიმართ (იხ. ოთარ ცქიტიშვილი, სიბტ იბნ ალ-ჯავზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ, გვ. 201—213).

იბნ ალ-ჯავზიმ თავის დროზე ფართო განათლება მიიღო და გაატარა საკმაოდ მჩქეფარე ინტელექტუალური, რელიგიური და პოლიტიკური ცხოვრება. ყოველ შემთხვევაში, წყაროებიდან ცნობილია, რომ მას უნდა შეეთხზა 200 თუ 1000 ნაშრომი. მათგან მნიშვნელოვანია ჩვენამდე მოღწეული ნაწილობრივად ისტორიული ხასიათის ნაშრომი, რომელშიც გადმოცემულია სახალიფოს ისტორია 257 წ. ჰიჯ. (871 წ.) 574 წ. ჰიჯ. (1179 წ.), და კარგად დოკუმენტირებული ნაშრომი, რომელიც სუფიზმს ეხება.

იხ. იბნ ხალლიქანი, I, გვ. 380 (არაბ. ტექსტი); II, გვ. 96—98 (ინგლ. თარგმნ.); C. Brockelmann, EI, II, გვ. 395; GAL, I, გვ. 659—666; GAL, S. I, გვ. 914—920; H. Laust, EI, NE, III, გვ. 751—752; აგრეთვე И. Ю. Крачковский, Избр. соч., т. IV, გვ. 501.

106. ჰანიფიტი ფაკიჰი, ანუ ჰანიფიტთა რელიგიურ-იურიდიული სკოლის კანონმცოდნე. ერაყში აღმოცენებული ამ სკოლის დამაარსებელი იყო წარმოშობით ირანელი აბუ ჰანიფა ან-ნუმან იბნ საბითი, რომელიც გარდაიცვალა 150 წ. ჰიჯ. (767 წ.). ჰანიფიტთა იურიდიულმა სკოლამ დიდი გავრცელება ჰპოვა ჯერ სახალიფოს აღმოსავლეთ რაიონებში, ხოლო შემდგომში მას მხარი დაუჭირეს სელჩუკმა სულტნებმა და კიდევ უფრო გვიან ოსმანთა იმპერიის მბრძანებლებმა. აბუ ჰანიფას სისტემის ძირითად პრინციპს შეადგენდა სამოთხის გადამწყვეტი მნიშვნელობა, ამ სკოლის დოგმებიდან თითქმის არ განსხვავდება მალიქიტთა სკოლის შეხედულებები, რომლის დამაარსებელი იყო აბუ ჰანიფას თანამედროვე მალიქ იბნ ანასი (გარდაიცვალა 179 წ. ჰიჯ. (795 წ.). მალიქიტთა მოძღვრება ძირითადად დასავლეთში, კერძოდ, ჩრდილოეთ აფრიკაში გავრცელ-

და (იხ. W. Heffening-(J. Schacht), EI, NE, III, გვ. 163; A. Массэ, Ислам, М., 1963, გვ. 88).

აბუ ჰანიფას სახელი ჩვენთვის კარგად არის ცნობილი იმ დავის გამო, რომელიც აბასელ ხალიფა ალ-მანსურსა და მასს შორის ჩამოვარდნილა. როგორც ცნობილია, ხალიფას სურვილი ყოფილა, რომ სახალიფოში ეს ერთ-ერთი გავლენიანი პირი მართლმსაჯულების განმგებლად დაეწინა, მაგრამ აბუ ჰანიფას ფიცი დაუდევს, რომ არ დაეთანხმებოდა შეთავაზებულ წინადადებაზე. აბუ ჰანიფას ასეთი ცივი უარი ყადის თანამდებობაზე დანიშვნასთან დაკავშირებით გასაგებია, თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ კანონმცოდნენი სახალიფოში, ყოველ შემთხვევაში თეორიულად, საერთოდ უარყოფითად უყურებდნენ მოსამართლის თანამდებობას. ცნობილია ფაქტი, მაგ., იმის შესახებ, რომ იგივე აბუ ჰანიფა ფიზიკური სასჯელის შემდეგაც არ დათანხმებულა ყადის თანამდებობას (იხ. А. Мей, Мусульманский ренессанс, М., 1966, გვ. 182).

ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, როგორც ვხედავთ, აბუ ჰანიფას თავისი პრინციპები დაუცავს არა მხოლოდ თეორიულად, არამედ პრაქტიკულადაც. შესაძლებელია, რომ აბუ ჰანიფას ფიზიკური დასჯა ყადის შეთავაზებული თანამდებობის დაკავების უართან დაკავშირებით იგივე ფაქტი იყოს, რომლის შესახებ ზემოთ აღინიშნა.

ამ უარის გამო ალ-მანსურსაც დაუდგია ფიცი, რომ დანიშნავდა აბუ ჰანიფას აგურების დამზადების ხელმძღვანელად. აბუ ჰანიფას ეს ამბავი შეუტყვია, წინააღმდეგობის გაწევა ახლა ამაოდ ჩაუთვლია და შედგომია თავისი მოვალეობის შესრულებას. წყაროების ცნობით აბუ ჰანიფას პირველს შემოუღია აგურების დათვლა ლერწმით, რის გამო ხალხს დიდი მოგება უნახავს. აბუ ჰანიფა დაკისრებულ მოვალეობას ასრულებდა მანამ, სანამ ალ-მანსურის მადინას გარე კედლის მშენებლობა არ დამთავრებულა (ოთარ ცქიტიშვილი, ქალაქ ზაღდადის ისტორიისათვის, გვ. 40—41).

ტექსტში რამდენჯერმე მოხსენიებული ალ-მალიქ ალ-მუაზნამის სახით ზაქარია ალ-ყაზვინის, ჩანს, მხედველობაში ჰყავს აიუბიდთა დინასტიის დამასკოს განმგებელი ალ-მალიქ ალ-მუაზნამ შარაფ ად-დინი (615/1218—624/1227 წწ.). როგორც ვიცით, იბნ ალ-ჯავზი კი გარდაიცვალა 597/1200 წ. ამდენად, ამ შემთხვევაში ანაქრონიზმთან გვაქვს საქმე.

107. ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობით შამს ად-დინ ალ-სუვაი ახალგაზრდა 640 წ. ჰიჯ. გარდაცვლილა; ანუ 1242—1243 წ. დამასკოში იბნ

ალ-ჯავზისა და შამს ად-დინის შეხვედრა, როგორც ჩანს, XII ს. დამლევს უნდა მომხდარიყო, თუ ამ ფაქტს საერთოდ ჰქონდა ადგილი.

108. რუვინ დიზის ციხე-სიმაგრეს სპეციალურად ეხება პროფ. ვლ. მინორსკი თავის წერილში მარაღაზე, რომელიც „ისლამის ენციკლოპედიის“ პირველ გამოცემაშია მოთავსებული (იხ. EI, III, გვ. 287), თუმცა ახალს არაბული წყაროებიდან ავტორი ვერაფერს იძლევა. ისე კი ცხადია, რომ რუვინ დიზი, მართლაც, მნიშვნელოვანი გამაგრებული პუნქტი უნდა ყოფილიყო, რომ მას ზაქარია ალ-ყაზვინი საკმაოდ დაწვრილებით აღწერს და თანაც იმასაც აღნიშნავს, რომ მიუვალობის გამო რუვინ დიზის მფლობელი უმეტეს ხანს არ ემორჩილებოდა მარაღას მფლობელს.

109. ზოგი მასალა ქალაქ კალიკალასთან დაკავშირებით ზემოთაც იქნა მოტანილი, როცა ამავე ქალაქს არზან არ-რუმის, არზრუმის, სახელწოდებით შევეხეთ (იხ. შენიშვნ. 44, II). კალიკალა X ს. არაბ მწერლებთან იმავე ქალაქებთან ერთად არის მოხსენიებული, რომელნიც ხოისთან ერთად არიან ჩამოთვლილი (იხ. შენიშვნ. 100, II).

ძნელია თქმა იმისა, თუ რამდენად სარწმუნო უნდა იყოს არაბულ თხზულებებში მოცემული სახელწოდება „კალიკალას“ ამოხსნის ცდა. არაბი ავტორები ამ სახელს ორ ნაწილად ჰყოფენ. „კალი“ მათი განმარტებით ქალის სახელი ყოფილა, ხოლო „კალა“ ლამაზსაც ნიშნავს, სიკეთესაც და კალის მიერ აშენებულსაც, როგორც ეს უკანასკნელი ზაქარია ალ-ყაზვინის აქვს მოტანილი (იხ. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 292; იაკუთი, IV, გვ. 19; თარგმნ., გვ. 74).

110. დარაბჯირდის ოლქი მდებარეობს სამხრეთ ირანში, ფარსის პროვინციის აღმოსავლეთ ნაწილში. იყო აგრეთვე ამავე სახელწოდების ქალაქი, თანამედროვე დარაბი, მდებარე დარაბჯირდის ოლქშივე შირაზიდან აღმოსავლეთით 280 კმ დაშორებული, ზღვის დონიდან 1188 მ სიმაღლეზე (Cl. Huart, EI, გვ. 960; G. le Strange, გვ. 288; D. N. Wilber, EI, NE, I, გვ. 135).

არაბი მწერლები ქალაქის გაშენებას მიაწერენ დარიოს III-ს და მათივე განმარტებით „დარაბჯირდი“ უნდა ნიშნავდეს „დარიოსის ოლქს“ (ალ-ისტახრი, გვ. 123; იბნ ჰაუკალი, გვ. 179; ალ-მუკადდასი, გვ. 422; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 126). არაბ ავტორებს ეს სახელწოდება, როგორც ვხედავთ, შედგენილ სა-

ხელად მიაჩნიათ „კალიკალას“ მსგავსად, თანაც საკუთარი სახელით ჩართული, და ალბათ ამიტომ არის, რომ ისინი სახელწოდება „კალიკალას“ „დარაბჯირდს“ ადარებენ. არაბულ წყაროებში დარაბჯირდის ოლქი ძვირფას ოლქად იხსენიება.

X ს. დარაბჯირდის ოლქის ყველაზე დიდი ქალაქი იყო ქალაქი ფასა, სიდიდით დაახლოებით შირაზის ოდენა, ხშირი სახლებითა და ფართო ქუჩებით გაშენებული, მაგრამ ჰავით უკეთესი, ვიდრე შირაზის ჰავაა და დასახლებით უფრო ვრცელი, ვიდრე შირაზის დასახლება იყო. ფასა ძველი ქალაქი იყო, მას ჰქონდა მადინა ციხე-სიმაგრით, თხრილითა და რაბადით. ბაზრები ფასას რაბადში მდებარეობდა (ალ-ისტახრი, გვ. 127; იბნ ჰაუკალი, გვ. 197—198). იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი ამავე დროს იმასაც ამბობს, რომ ფასას ზოგი ბაზარი რაბადში მდებარეობსო, ზოგიც მადინაშიო (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 214).

ქალაქ დარაბჯირდის კარგი აღწერა მოტანილი აქვს ალ-ისტახრის, რომელსაც შემდეგ იბნ ჰაუკალიც იმეორებს. ალ-ისტახრის ცნობით ქალაქ დარაბჯირდს შემოვლებული ჰქონია კედელი, რომლის ირგვლივ წყლით სავსე თხრილი იყო. ამ თხრილში სარეველა ბალახი ხარობდა იმდენად ხშირი, რომ მასში ჩასულ კაცს ან ცხოველს თავის დაღწევა შეეძლო მხოლოდ დიდი ჯაფის შემდეგ. კედელს ჰქონდა ოთხი კარიბჭე. მადინას შუაგულში მდებარეობდა განცალკევებულად აღმართული თალის მსგავსი მთა (ალ-ისტახრი, გვ. 123; იბნ ჰაუკალი, გვ. 194—195).

ალ-ისტახრი იმასაც გადმოგვცემს, რომ ამ თხრილში გაშენებული იყო თევზის ისეთი ჯიში, რომელსაც არც ფხა ჰქონია, არც ძვლები და არც მალეები (ალ-ისტახრი, გვ. 154).

ალ-მუკადდასის ცნობით დარაბჯირდი მრგვალი ფორმის იყო. მისი ბაღები ხილით დახუნძლული და ბაზრები სავაჭრო საქონლით მდიდარი იყო. ქალაქი წყალს არხებით ლებულობდა (ალ-მუკადდასი, გვ. 428).

დარაბჯირდის ახლოს მდებარეობდა ბითუმის (მუმიის) გამოქვაბული, რომელაც დაკეტალი იყო რკინის კარებით. წელიწადში ერთხელ მას ალებდნენ ჩასული მეფის მოხელეები, თორმეტი თვის განმავლობაში დაგროვილ ბითუმს იღებდნენ და შირაზში გადაჰქონდათ სახელმწიფო საჭიროებისათვის (იბნ ჰაუკალი, გვ. 214; იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 428; ზაქარია ალ-ყაზვინი, II, გვ. 126). იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი ასეთ საბაღო დარაბჯირდის ოლქშივე მდებარე ქალაქ არაჯანთანაც იხსენიებს (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 199). ზაქარია ალ-ყაზვინის დარაბჯირდისა და არაჯანის ბითუ-

მის საბადოები ერთდღივივე საბადოდ მიაჩნია და ამბობს, რომ იბნ ალ-ფაკიჰი ბითუმის საბადოს ქალაქ არაჯანთან იხსენიებსო (ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, იქვე; შდრ. G. le Strange, გვ. 269, შენიშვნ. 1). იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი დარაბჯირდთან მდებარე ბითუმის გამოქვაბულს ყველაზე დაწვრილებით აღწერს სხვა არაბ მწერლებთან შედარებით. ამიტომ დარაბჯირდისა და არაჯანის ბითუმის საბადოების გაიგივება შეუძლებელია. იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი აღნიშნავს კიდევ, რომ არაჯანში მეორე ასეთი, ანუ დარაბჯირდის ბითუმის გამოქვაბულის მსგავსი, საბადო არსებობსო (იბნ ალ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 443).

დარაბჯირდიდან გაჰქონდათ ტაბარისტანში დამზადებული „ატ-ტაბარის“ სახელწოდებით ცნობილი მსგავსი ტანსაცმელი (ა ლ - ი ს - ტ ა ხ რ ი, გვ. 154; ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 442). დარაბჯირდიდანვე გაჰქონდათ ყოველგვარი ძვირფასი, საშუალო და დაბალი ხარისხის ტანსაცმელი, აბადანისეული ჭილოფის მსგავსი ჭილოფები, კარგი ნოხები, გადასაფარებლები, მრავალნაირი თესლი, გამხმარი ფინიკი და სხვ. (ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, გვ. 442). დარაბჯირდშივე ყოფილა შვიდივე ფერის მარილის მთა (ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა - ლ ი, გვ. 214; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ - ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 126).

111. ამ ე. წ. ბზობის ქრისტიანული ეკლესიის შესახებ ცნობა იაკუთსაც მოაქვს თავში კალიკალზე (ი ა კ უ თ ი, IV, გვ. 20; თ ა რ გ მ ნ., გვ. 75). იაკუთთანაც გადმოცემული ამბის წყაროა იბნ ალ-ფაკიჰი. მას თავის მხრივ ეს ამბავი მოუხმენია აბუ ალ-ჰაიჯა ალ-იამამისაგან, რომელიც დიპლომატიურ სარბიელზე ელჩად მსახურობდა სხვადასხვა ქვეყნებში და ამიტომ მისი მოთხრობილი სანდო არისო, ამბობს იაკუთი.

112. ალანთა, თანამედროვე ოსთა ხალხის წინაპრების, ციხე-სიმაგრის შესახებ მასალა სხვა არაბ ავტორებსაც მოეპოვებათ (ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი, ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი, ი ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ა ნ ი, ი ბ ნ ხ უ რ - დ ა ზ ბ ი ჰ ი და სხვ.). იბნ რუსთა, მაგ., ლაპარაკობს იმის შესახებ, რომ „ციხე-სიმაგრე, რომელსაც ალანთა კარს უწოდებენ, მდებარეობს მთის მწვერვალზე. მთის ქვემოთ გზაა, ხოლო მის ირგვლივ მაღალი მთებია. ამ ციხის კედელს იცავს ყოველ დღე მის მცხოვრებთა ათასი კაცი, რომელნიც ღამითა და დღისით ინიშნებიან“ (ი ბ ნ რ უ ს თ ა, გვ. 148).

ალანთა ციხის შესახებ ვრცელი მასალა მოაქვს აგრეთვე იაკუთს თავში ალანებზე. ზოგი ცნობა, მოტანილი ზაქარია ალ-ყაზვინისთან

იაკუთთანაც მეორდება. მაგრამ იაკუთთან არის ისეთი ცნობებიც, რომელნიც ზაქარია ალ-ყაზვინისთან არ მოიპოვება. მაგ., იაკუთი გვაწვდის ისტორიულ ცნობას მასზე, რომ ალანთა ციხე დაიპყრო არაბმა მხედართმთავარმა ცნობილმა მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქმა და ციხის დასაცავად შიგ არაბები ჩაუსახლებია, ხოლო საკვებს კი მათ თბილისიდან აწვდიდნენ (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 351; თ ა რ გ მ ნ ., გვ. 18).

113. ეს სახელი იაკუთთანაც იხსენიება და არაბი ავტორი დასძენს, რომ სინდბად იბნ ბუშთასფ იბნ ლაჰურასფი, იაკუთის დამწერლობით, იყო ძველი სპარსელი მეფე, რომელსაც ალანთა ციხე აუშენებია, შიგ თავისი ხალხი ჩაუსახლებია და ისინი ალანებს არ უშვებდნენ კაბკის მთასთანო, ანუ კავკასიონთანო (ი ა კ უ თ ი, იქვე).

114. ისევე როგორც ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებზე, მარალაზეც არაბი ავტორები იძლევიან საყურადღებო ცნობებს. კერძოდ, ალ-ისტახრი აღნიშნავს, რომ მარალა არდაბილის ოდენაა მოცულობით. ძველ დროში მარალაში ყოფილა დაბანაკებული ჯარი და იქვე მდებარეობდა ამირის სასახლე. მარალა ძლიერ ნაყოფიერი ნიადაგით, მრავალი ბაღებითა და სახნავ-სათესი მიწებით ყოფილა შემორტყმული. მასვე ჰქონია კედელი, რომელიც იბნ აბი ას-საჯს დაუხგრევია (ა ლ-ი ს ტ ა ხ რ ი, გვ. 181).

ასევე აღწერს მარალას ალ-ისტახრის ნაშრომის რედაქტორი იბნ ჰაუკალი. ალ-ისტახრის მიერ თქმულთან დამატებით იბნ ჰაუკალი იხსენიებს საზამთროს, რომელიც თავისი კარგი გემოთი ხორასნის საზამთროს მოგვაგონებსო. იბნ ჰაუკალის ცნობითაც მარალას კედელი იბნ აბი ას-საჯს დაუხგრევია მსგავსად იმისა, როგორც იქნა დანგრეული არდაბილის კედელი ას-სალარის მიერო, აღნიშნავს არაბი მწერალი. მარალადან ხუთი ფარსანის დაშორებით მდებარეობს ქაბუზანის ტბა, ცნობილი თავისი მლაშე წყლით, სადაც არ მოიპოვება არც თევზი და არც ცხოველებიო (ი ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი, გვ. 238—239, 248).

საყურადღებოა აგრეთვე ალ-მუჟადდასის მოკლე ცნობა. მარალა რჩეულია, მიუთითებს არაბი გეოგრაფი. მას აქვს ციხე-სიმაგრე (ჰისნი). მასში მდებარეობს კალა. მას აქვს აგრეთვე რაბადი, სავაჭრო-სახელოსნო გარეუბანი. მისი ციხე-სიმაგრე ალიზისაა (ა ლ-მ უ კ ა დ დ ა ს ი, გვ. 377).

საკმაოდ ენაწყლიანია მარალაზე იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი. იგი აღნიშნავს, რომ მარალას ეძახდნენ აფრაპარუსს. იგი წარმოადგენდა

ადგილს, სადაც მარვან იბნ მუჰამმადისა და მისი თანამებრძოლების ცხენები ნაკელში გორაობდნენ. მარაღას ეძახდნენ „სოფელ მარაღას“. შემდეგ ხალხმა სიტყვა „სოფელი“ ჩამოაცილა და ამბობდნენ მხოლოდ „მარაღას“. მის მცხოვრებლებს მარაღა გადაუციათ მარვანისათვის დასაცავად. შემდეგ იგი ომაელთა სხვა ადგილ-მამულებთან ერთად მარვანისათვის ჩამოურთმევიათ და ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (170/786—193/809 წწ). ერთ-ერთი ქალიშვილისათვის გადაუციათ. როცა ალ-ვაჟნა ალ-აზდისა და მის მავლას სადაკა იბნ ალის იქაურობა აუკლიათ, არმინიისა და აზერბაიჯანის გამგებლად ჰარუნ არ-რაშიდის დროს ხუზაიმა იბნ ხაზიმი დაუნიშნავთ. მას მარაღას კედელი განუახლებია, ქალაქი გაუმაგრებია და შიგ მრავალრიცხოვანი ლაშქარი დაუბანაკებია. ხურრამიტების აჯანყების დროს ბაბაქის ხელმძღვანელობით ხალხს მარაღასათვის თავი შეუფარებია და გამაგრებულა. (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 284—285).

ზუსტად იგივე ცნობები მოყავს მარაღაზე იაკუთს. სხვაობა მხოლოდ ის არის, რომ, როგორც წესი, იაკუთს ტექსტის ბოლოს მოაქვს იმ ცნობილ პირთა ვრცელი ნუსხა, რომელნიც მარაღადან იყვნენ წარმომობით. ამიტომ ამჯერად იაკუთის ნაშრომზე მხოლოდ მითითებით დავკმაყოფილდებით (იაკუთი, IV, გვ. 476—477; თარგმნ., გვ. 82—83).

მარაღა მდებარეობს ზღვის დონიდან 1400 მ. „ისლამის ენციკლოპედიაში“ ვლ. მინორსკის მიერ მოტანილი ცნობის თანახმად (EI, III, გვ. 284) მარაღას მცხოვრებთა რიცხვი XIX ს. დასაწყისში შეადგებდა 6000 კომლს, 1880 წ. კი — 13256 ადამიანს. კიდევ ერთი მონაცემის მიხედვით 1904 წ. მარაღაში 15—20 ათასი მცხოვრები ყოფილა.

115. ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობას ზანჯიანის მთის შესახებ ვერაფერს დავუმატებთ. აღვნიშნავთ კი, რომ მისი ცნობა ამ მთაზე არსებული წყაროს წყლის თვისებების თაობაზე ერთგვარად გადაჭარბებულად მიგვაჩნია. სულ სხვაა, თუ ეს წყალი როგორც სასმელი და სამეურნეო წყალი საუკეთესო იყო თავისი მონაცემებით.

116. ყადი სადრ ად-დინის შესახებ მოტანილ ცნობას, სამწუხაროდ, ამჯერად ვერაფერს დავუმატებთ.

117. რამდენად შეესაბამება ეს ცნობა სინამდვილეს, ძნელი სათქმელია. ყაზვინზე არაბ ავტორებს საკმაოდ ბევრი ცნობა მოეპოვე-

ბათ. საკმარისია აღინიშნოს, მაგ., იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, რომელსაც ამ ქალაქზე ზანჯანთან და აბჰართან ერთად ცალკე თავები აქვს მიძღვნილი როგორც თავის ნაშრომის მოკლე რედაქციაში (იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანი, გვ. 279—284), ასევე მამუჰადის ხელნაწერის კრებულში. მაგრამ არც ერთ მათგანში ყადი სადრ ად-დინი მოხსენიებული არ ჰყავს იბნ ალ-ფაკიჰ ალ-ჰამადანის. საერთოდ ყაზვინის მშენებლობას არაბი ავტორები უკავშირებენ სასანელ შაჰინშაჰს შაბურ ზუ ალ-აქთაფს.

როგორც ზემოთ აღინიშნა (იხ. შენიშვნ. 52, I), თვით ზაქარია ალ ყაზვინის თავის ერთ-ერთ ნაშრომში „ნსურ ალ-ბილად ვა ახბურ ალ-იბად“ („ქალაქთა ძეგლები და ცნობები ალლაჰის მონათა შესახებ“) ცალკე თავიც აქვს დათმობილი, რომელსაც ჩვენ სპეციალური ნაშრომი მივუძღვენით სათაურით «Топография города Казвина XIII в. по данным Закарийя ал-Казвини» (კრ. „მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, II, თბილისი, 1972, გვ. 22—25), და არც ამ თავში თვით ზაქარია ალ-ყაზვინისაც არ ჰყავს მოხსენიებული ყადი სადრ ად-დინი, როგორც ყაზვინის კედლის მშენებელი.

118. მუსლიმი წმინდანები შესაძლებლად თვლიან შექმნან ცალკეული გაერთიანებები. მათში ირიცხება წევრთა გარკვეული რაოდენობა და ისინი მუდამყამს არსებობენ (დაწვრილებით იხ. იბნ ხალლიქანი, III, გვ. 98; Prof. G. Flügel, Scha'rânî und sein Werk die muhammadanische Glaubenslehre, ZDMG, XX, 1866, გვ. 38, შენიშვნ. 50).

ჩანს, შეიხი ნურ ად-დინ მუჰამმად იბნ ხალიდ ალ-ჯაფლი წმინდანთა ამ ერთ-ერთი გაერთიანების წევრად, ანუ წმინდანად არის მიჩნეული, თუ ზაქარია ალ-ყაზვინის დავუჯერებთ.

119. ლაპარაკია ცნობილ მულანის ველზე, რომელიც მდებარეობს მდინარე არაქსის ქვემო დინების სამხრეთით. მას იხსენიებენ აგრეთვე სხვა არაბი ავტორებიც — ალ-ისტახრი, იბნ ჰაუკალი, ალ-მუკადდასი, ატ-ტაბარი, ალ-ბალაზური და სხვ., ოღონდ სხვაგვარი დამწერლობით — მჟკან.

ზაქარია ალ-ყაზვინის მსგავსად ალ-მუკადდასიც იხსენიებს მულანის ველზე მდებარე დიდ ციხეს (კალას) სახელად ჰსრ-სა და გარეული ფრინველების მსგავს დიდ ოქროს (ალ-მუკადდასი, გვ. 380—381).

120. იხ. შენიშვნ. 78, I.

122. როგორც ვხედავთ, XIII საუკუნეშიც, ზაქარია ალ-ყაზვინის დროს, ბაქო, თანამედროვე საბჭოთა აზერბაიჯანის დედაქალაქი, არ ყოფილა მაინცდამაინც დიდი, ამიერკავკასიის ქალაქებს შორის წამყვანი ქალაქი. კიდევ უფრო ძუნწი ცნობები ბაქოს შესახებ მოეპოვებათ ადრეული შუა საუკუნეების არაბ ავტორებს. ალ-ისტახრი, მაგ., მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ ბაქოში ნავთი მოიპოვებოდა (ალ-ისტახრი, გვ. 190), ხოლო ალ-მუკადდასი მიუთითებს, რომ ბაქო ტბაზე მდებარეობს (მხედველობაში აქვს, რა თქმა უნდა, კასპიის ზღვა, რომელსაც მხოლოდ თავის სიდიდის გამო ღღეს ზღვას უწოდებენ) და იგი ამ მხარის ერთ-ერთი ნავსადგურიაო (ალ-მუკადდასი, გვ. 376).

იაკუთის ცნობა თითქმის იმეორებს ზაქარია ალ-ყაზვინის ცნობას. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ის ცეცხლი, რომელიც იაკუთის თქმით მიწიდან ამოდის, ვილაცას უნდა ჩაეგდო შიგ და არ ქრება მიწაში ნავთის არსებობის გამო (იაკუთი, I, გვ. 477; თარგმნ., გვ. 26).

123. ზერეჰგერანი ალ-ისტახრის მოხსენიებული აქვს ბაბ ალ-აბვაბთან დაკავშირებით. იგი აღნიშნავს, რომ ბაბ ალ-აბვაბი ზღვის (კასპიის ზღვის) ნავსადგურიაო. მიუთითებს აგრეთვე, რომ აქ იკრიბებიან ხაზარები, სარირები, ქურჯები (ანუ ქართველები) და სხვ. და მათ შორის აღნიშნულია ზერეჰგერანის ხალხიც (ალ-ისტახრი, გვ. 186).

იხ. აგრეთვე В. В. Бартольд, Еще раз о самаркандских оссуариях, Соч., т. IV, М., 1966, გვ. 120—122.

124. როგორც ვხედავთ, იმ ადგილს, სადაც ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ ბეჟანი ორმოში მოუთავსებოდათ, შაბური ჰქვია (ბეჟანთან დაკავშირებით იხ. აგრეთვე შენიშვნ. 80, I).

125. შირვანის დამწერლობა არაბულ წყაროებში სხვადასხვაგვარად გვხვდება, თუმცა ამ დამწერლობებს შორის დიდი სხვაობა არ არის — შირვანი, შირვანი, შარვანი, როგორც ეს უკანასკნელი ზაქარია ალ-ყაზვინისთანაც არის მოცემული. გვხვდება აგრეთვე „შაბერანის“ ფორმით.

შირვანი მდებარეობდა თანამედროვე საბჭოთა აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირზე, მდინარე მტკვრის აღმოსავლეთით. ადრეულ ხანაში შირვანი წარმოადგენდა ძველი კავკასიის ალბანეთის ნაწილს.

როგორც ცნობილია, ფეოდალურ საქართველოს შირვანთან მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა, რომელიც ცვალებად ხასიათს ატარებდა.

126. სახელწოდება „შირვანის“ მცდარ ეტიმოლოგიაზე უკვე ის მიუთითებს, რომ ზოგ წყაროში შირვანი გვხვდება არა მხოლოდ „შირვანის“ ან „შარვანის“ ფორმით, არამედ იგი გვხვდება აგრეთვე „შაბერანის“ ფორმითაც.

127. შირვანის ისტორიაში ცნობილია ორი ახსათანი. მათი ზეობის წლები ზუსტად დადგენილი არ არის. ცნობილია ის შიახლოებითი წლები, როცა ამ ორ შარვანშა ახსათანს უნდა ემეფათ.

პირველი მათგანი ახსათან I მეფობდა დაახლოებით 544/1149—1150 წლიდან 583/1187—1188 წლამდე ან 600/1203—1204 წლამდე. ეს ახსათანი იყო ძე შარვანშა მინურჩიჰ II-ისა (დაახლ. 514/1120—1121 წლიდან — დაახლ. 544/1149—1150 წლამდე), რომელსაც მეუღლედ ჰყავდა დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წწ.) ქალიშვილი თამარი. ალბათ 510/1116 წ. მომხდარი ამ შეუღლების შედეგად დაიბადა ახსათან I (В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, გვ. 179—180).

ახსათან I ცნობილია აგრეთვე ქართული წყაროებიდანაც აღსართანის ფორმით (იხ. „ისტორიანი და აზმანი შარვანდელთანი“, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 17, 44, 54).

ახსათან II შირვანის ტახტზე შესაძლებელია მჯდარიყო 641/1243—1244 წლიდან ან 653/1255—1256 წლიდან 654/1256 წლამდე ან 665—1266—1267 წლამდე (В. Ф. Минорский, დაახლ. ნაშრ., გვ. 179).

როგორც არ უნდა იყოს ახსათან II-ის მეფობის ზუსტი თარიღები, ერთი უეჭველია, რომ ზაქარია ალ-ყაზვინის ამჯერად მხედველობაში უნდა ჰყავდეს თავისი, შესაძლებელია, უმცროსი თანამედროვე შირვანის მფლობელი ახსათან II.

128. ამ თევზის ამბავს მუსასა და ალ-ხიდრთან დაკავშირებით თითქმის იმავე შინაარსით იბნ ხურდაზბიჰიცი ვადმოგვცემს (ი ბ ნ ხ უ რ-დ ა ზ ბ ი ჰ ი, გვ. 124). სხვა ფორმით ეს ამბავი იაკუთსაც აქვს მოტანილი (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 454).

129. იაკუთის განმარტებით (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 173), სოფელი ჯირანი ისფაჰანიდან დაშორებული იყო ორი ფარსახით (ი ა კ უ თ ი, II, გვ. 173).

130. ზაქარია ალ-ყაზვინი ბაჯარვანს სოფლად იხსენიებს. იაკუთთან იგი ქალაქია, ბაბ ალ-აბეაბის მხარეში, შარვანის ახლოს (ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 454). უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, ბაჯარვანი მდებარეობდა მულანში (აზერბაიჯანი), მდინარე არაქსის სამხრეთით, არდაბილსა და ბარდავს შორის (D. M. Dunlop, EI, NE, I, გვ. 864).

131. იფრიკიას არაბები უწოდებდნენ მაღრიბის (ალჟირი, ტუნისი, მაროკო) აღმოსავლეთ ნაწილს. სპეციალისტთა აზრით სახელწოდება „იფრიკია“ ლათინური წარმოშობის უნდა იყოს (იფრიკიასთან დაკავშირებით იხ. ალ-ისტახრი, გვ. 36; ალ-მუკადდასი, გვ. 216; ი ა კ უ თ ი, I, გვ. 324—330; ზ ა ქ ა რ ი ა ა ლ-ყ ა ზ ვ ი ნ ი, II, გვ. 100).

132. ზაქარია ალ-ყაზვინის მხედველობაში ჰყავს ცნობილი სპარსულენოვანი პოეტი აფდალ ად-დინ იბრაჰიმ ალ-ხაკანი, რომელიც დაიბადა განჯაში (თანამედრვე კიროვაბადი) 500/1106—1107 წ. და გარდაცვლილი უნდა იყოს თავრიზში 595/1200 წ.

133. ამ გეოგრაფიულ პუნქტთან დაკავშირებით ცნობას, რომელიც ზაქარია ალ-ყაზვინის მიხედვით ლაქზანის ქვეყანაში ძალიან მაღალი მთის ძირას მდებარეობდა, ვერაფერს დავუმატებთ.

134. ლაქზანი — ლაქზის ქვეყანასთან დაკავშირებით აკად. ვ. ბარტოლდი წერს: «Арабские авторы как будто обозначали названием «лакз» особый народ, местоположение которого, впрочем, не указывается точнее. По словам Балазури (208), страна лакзов находилась на равнине между Самуром и городом Шаберан, т. е. южнее нынеш-

ნეო დაგესტანა; ნაპროტივ, სოგლასნო მას'უდი (მურუდჯ, II, 5), მნოგოჩისლენნოი ნაროდ ლაკვოვ ჯილ ვ სამოხ ვოსოკიხ გორაჲ ეთოი მესტნოსტი; სრედი ნიხ ბოლი «ნევერნოე», ნეპოდვლასტნოე პრავიტელუ შირვანა; ობ იხ სემეინოი ჯიზნი ი პრивოჩკაჲ ბოლი რასპროსტრანენოე «უდოვიტელნოე რასკაზოე». სოპოსტავლენიე ს შირვანომ პოკაზოვოე, ჭო მას'უდი პრედსტავლენ სებე მესტა ობიტანიე ლაკვოვ ვ გორნომ რაიონე ნა ვერხნემ სამურე. რუსკიე, ვიდოიმო, ტაკჲე პერვონაჭალნო ნაზოვოლი ლეზგინამი ტოლკო ნაროდნოსტი კსჷნოგო დაგესტანა ვ პროტივოპოლოჷნოსტო გორნომ ნაროდამ სევერნოხ რაიონოვ (ტაული — ოტ ტურკ. ტაუ 'გორა') (В. В. Б а р т о л ь д, Соч., III, 1965, გვ. 410—411).

135. შესაძლებელია, ამ სახელწოდებას „ზახურს“ რაიმე საერთო ჰქონდეს მიუვალ მთიულეთთან, რომელიც ატარებდა ზერეპგერანის სახელს (იხ. В. В. Б а р т о л ь д, Соч., III, გვ. 410). აკი აღნიშნავს კიდევ ზაქარია აღ-ყაზვინი, რომ ქალაქ ზახურში, ლაქზანის ქვეყნის დედაქალაქში, ძალიან ცივა და ა. შ. ცხადია, იმის გამო, რომ ეს ქალაქი, ზერეპგერანის მსგავსად, მთიანეთში მდებარეობდა და არ არის გამორიცხული, რომ ეს მთიანი ქვეყანა ზერეპგერანი იყო, ლაქზანის (თანამედროვე დაღესტნის) ერთ-ერთი შეზადგენელი ნაწილი. თანამედროვე სოფელი (აული) ზახური დაღესტანში მდებარეობს.

136. ი. მარკვარტის მითითებით, გადასასვლელი სადგურებს შორის შეადგენდა 4—5 ფარსახს (J. M a r q u a r t, Streifzüge, გვ. 239). მასადაამე, მანძილი ჯანზადან ზახურამდე ყოფილა, ზაქარია აღ-ყაზვინის ცნობის თანახმად, 24—30 ფარსახი, ანუ 144—180 კმ.

137. ვერც ამ პირზე რაიმე მასალის მოპოვება შევძელით.

138. მდინარე სამური მიედინება აზერბაიჯანისა და დაღესტნის საზღვარზე.

139. აღრეულ ხანაში ხატიბი წარმოადგენდა შა'ირთან ერთად არაბი ტომის ერთ-ერთ წამყვან პირს. განსხვავება მათ შორის მხოლოდ ის იყო, რომ შა'ირითაგის აზრებს ტომის წინაშე ლექსად წარმოთქვამდა, მაშინ როცა ხატიბი ტომს მიმართავდა პროზით. წარმართობის ხანაში შა'ირს მეტი ავტორიტეტი ჰქონდა. მაგრამ შემდგომში პოეტთა რა-

ოდენობრივ ზრდასთან ერთად ხატიბმა მეტი ავტორიტეტი მოიპოვა. ზოგჯერ ხატიბის თანამდებობა გვარში მემკვიდრეობით გადადიოდა. ხატიბები არ ქმნიდნენ კასტას, ისინი იყვნენ მჭერმეტყველებით და-ჯილდოებული ადამიანები. ხატიბები ჩანან არა მხოლოდ ვაფდის სა-თავეში, არამედ პოეტთა მსგავსად ისინი იყვნენ ხოლმე აგრეთვე სა-ომარ ოპერაციათა ხელმძღვანელების რიგებში და ა. შ.

ისლამის ადრეულ ხანაში ხატიბმა შეინარჩუნა მრავალი მისთვის დამახასიათებელი თვისება. მაგრამ დროთა მსვლელობაში ხატიბის ფუნქციები შეიკვეცა და იგი ისლამის წმინდა რელიგიურ მსახურად იქცა. განსაკუთრებით აბასელთა ხანიდან მოყოლებული მინბარიდან მლოცველებს ხუტბით, როგორც წესი, ხატიბი მიმართავს. ხატიბი წარმოადგენს აგრეთვე პარასკევის დღის ლოცვის ხელმძღვანელს მე-ჩეთში და ყოველ მისგითში ამიერიდან რელიგიურ საქმეს დანიშნული ხატიბები განაგებენ.

140. მუსლიმური კანონმდებლობის თანახმად თეორიულად ყა-დის მოვალეობას შეადგენდა ყველა სამოქალაქო და სისხლის სამარ-თლის საქმის განხილვა. სინამდვილეში ადრეული ხანიდანვე განი-რჩეოდა ორი სფერო მუსლიმური კანონმდებლობისა. ესენია სასულიე-რო და საერო კანონმდებლობანი. არაბი ხალიფები ნიშნავდნენ სპე-ციალურ მოსამართლეებს, რომლებსაც ყადი ერქვათ. მაგრამ მათ არასოდეს არ მოუპოვებიათ დამოუკიდებელი მდგომარეობა ისლამის სამყაროში. ყადის ფუნქციებში შედიოდა აგრეთვე სხვადასხვა ადმი-ნისტრაციული მოვალეობანი — ქორწინებათა განხილვა-გაუქმება, მემკვიდრეობის საკითხის განხილვა და ა. შ. აღმოსავლეთის დიდ ქა-ლაქებში ყადი იყო ერთ-ერთი გავლენიანი და მნიშვნელოვანი პირი. აღმოსავლეთ სახალიფოს ისეთ ქალაქებში, სადაც რამდენიმე ყადი იყო წარმოდგენილი ერთდროულად, მთავარ ყადის ეძახდნენ „კადი ალ-კუდსთ“, ხოლო დასავლეთის ქალაქებში „კადი ალ-ჯამა‘ა“. მო-გვიანო ხანაში ასეთი ყადი გაჩნდა აგრეთვე არმიაში, სადაც მას „კა-დი ალ-ასქარს“ ეძახდნენ.

141. იხ. შენიშვნ. 28, II.

142. ფაკიჰი არაბულში, მსგავსად ‘ვლიმისა და ფაჰიმისა, ჩვეუ-ლებრივ ნიშნავს მცოდნეს. შემდგომ კი მან კონკრეტული შინაარსი მიიღო და აღნიშნავს მუსლიმური სამართლის, კერძოდ, შარიათის მცოდნეს.

143. აბუ აბდ ალლაჰ მუჰამმად იბნ იდრის აშ-შაფიი არის შაფიიტთა სამართლებრივი სკოლის ფუძემდებელი. ეკუთვნოდა ყურაშიტთა ტომს. დაიბადა 150/767 წ. ლაზხაში. გარდაიცვალა 204/820 წ. ფუსტატში.

აბუ იბრაჰიმ ისმაილ იბნ იაჰია ალ-მუზანი, იმამ აშ-შაფიის ერთ-ერთი მოწაფე და მიმდევარი. დაიბადა 175/791--792 წ. და ცხოვრობდა ეგვიპტეში. გარდაიცვალა 264/877 წ.

ტექსტში მოხსენიებული ალ-მუზანის ნაშრომი „მუხთასარ“ („მოკლე, შემოკლებული“) წარმოადგენს მისი მასწავლებლის მუჰამმად აშ-შაფიის ნაწარმოებთა მოკლე მიმოხილვას. მიუხედავად ამისა, ამ თხზულებით ალ-მუზანიმ დამოუკიდებელი მოაზროვნის სახელი მოიპოვა.

ენიშკი — აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე.

თარგმნ. — ძველთა ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. I, არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ეთერ სინარულიძემ, თბ., 1964.

აჰმად იბნ აბო ტაჰირ ტაიფური, თარიხ ბალდად — Sechster Band des Kitâb Bagdâd von Ahmad ibn Abî Tâhir Taifûr. Hrsg. und übers. von. H. Keller. T. I: arabischer Text; T. II: deutsche Übersetzung, Leipzig, 1908.

ალ-ბალაზური — Liber expugnationis regionum, auctore Imâmo Ahmed ibn Yahja ibn Djâbir al-Belâdsori, quem codice Leidensi et codice Musei Britannici, Ed. M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum, 1866.

ალ-იაკუბი — იხ. იბნ რუსთა.

ალ-იაკუბი, თარიხ — Ibn Wâdih qui dicitur al-Ya'qûbî, Historiae. Ed. M. Th. Houtsma, pars I, historiam anteislamica continens, pars 2, historiam islamicam continens, Lugduni-Batavorum, 1883.

იაკუთი — Jâqût b. Abdallâh al-Hamawî ar-Rûmî, Mu'djam al-buldân, Yacut's geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin, St. Peterburg und Paris..., von. Ferdinand Wüstefeld, I—VI, Leipzig, 1866—1870.

იბნ ალ-ასირი — Ibn al-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, Vol. I—XIV, Upsaliae et Lugduni-Batavorum, 1851—1876.

იბნ რუსთა — Kitâb al-a'lâk an-nafîsa auctore Abû Alî Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitâb al-Boldân auctore Ahmed ibn Abî Yakûb ibn Wâdih al-Kâtib al-Yakûbî, ed M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VII, Lugduni-Batavorum, 1892.

ო ბ ნ ა ლ - ფ ა კ ი ჰ ა ლ - ჰ ა მ ა დ ჰ ა ნ ი — *Compendium libri Kitâb al-Boldân auctore Ibn al-Fakîh al-Hamâdhânî quod edidit indicibus et glossario instruxit M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, V, Lugduni-Batavorum, 1885.*

ო ბ ნ ხ ა ლ ლ ი ჭ ა ნ ი — *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary, translated from the Arabic by Mac Guckin de Slane, I—IV, Paris, 1842—1871.*

ო ბ ნ ხ უ რ დ ა ზ ბ ი ჰ ი — *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kasim Obaidallah Ibn Abdallah Ibn Khordâdhibeh et Excerpta et Kitâb al-Kharâdj auctor-Kodâma ibn Djafar quae cum versione gallica edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VI, Lugduni-Batavorum, 1889.*

ო ბ ნ ჰ ა უ კ ა ლ ი — *Via et Regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Haukal. Ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, II, Lugduni-Batavorum, 1873.*

ა ლ - ი ს ტ ა ხ რ ი — *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishâk al-Fârisî al-Istakhrî, ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, I, Lugduni-Batavorum, 1870.*

ა ლ - მ ა ს უ დ ი , თ ა მ ბ ი — *Kitâb at-tarîkh wa'l-ischrâf auctore al-Masûdî..., ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VIII, Lugduni-Batavorum, 1894.*

ა ლ - მ ა ს უ დ ი , მ უ რ უ ჯ ა ზ - ზ ა ჰ ა ბ — *Macoudi, Les Prairies d'Or. Text et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, t. I—IX, Paris, 1861—1877.*

ა ლ - მ უ კ ა დ დ ა ს ი — *Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-dîn Abû Abdollâh al-Bannâ al-Basschârî al-Mokaddasî. Ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, III, Lugduni — Batavorum, 1877.*

ა ტ - ტ ა ბ ა რ ი — *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. Ed. M. J. de Goeje, series I—III, Lugduni-Batavorum, 1879—1901.*

ჰ უ დ უ დ ა ლ - ა ლ ა მ ი — *The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. Translated and explained by V. Minor sky with the Preface by V. V. Barthold, translated from the Russian, London, 1937 (CMS, N. S., XI).*

Б С Э — Большая Советская Энциклопедия.

В И — Вопросы истории.

И Р А Н — Известия Российской Академии наук.

К С И Н А — Краткие сообщения Института народов Азии Академии наук СССР.

Э В — Эпиграфика Востока.

А К М — Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes.

А R. В S Н — Academie Roumaine. Bulletin de la Section Historique.

В S O A S — Bulletin of the School of Oriental and African Studies.

В O S — Bonner Orientalische Studien.

Е I — Enzyklopaedie des Islām.

Е I, N E — Encyclopaedia of Islam, New Edition.

Г A L — С. Б р о c k e l m a n n, Geschichte der arabischen Litteratur, I—II, Weimar-Berlin, 1898—1900.

Г A L, S — С. Б р о c k e l m a n n, Geschichte der arabischen Litteratur, Supplementband, I—III, Leyden, 1936—1942.

Г J. — Geographical journal.

Н. А. R. G i b b and J. H. K r a m e r s — Н. А. R. G i b b and J. H. K r a m e r s, Shorter Encyclopaedia of Islam, Leyden-London, 1960.

Ж A — Journal Asiatique.

Ж E S H O — Journal of the Economic and Social History of the Orient.

Ж. M a r q u a r t, E r ā n š a h r — Ж. M a r q u a r t, Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin, 1901 (AKGMG, N. F., Bd. III, № 2).

Ж. M a r q u a r t, S t r e i f z ü g e — Ж. M a r q u a r t, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840—940), Leipzig, 1903.

Г. I e S t r a n g e — The lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur, by G. I e S t r a n g e, Cambridge, 1930.

З D M G — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

Г. W e i l — G. W e i l, Geschichte der Chalifen. Nach handschriftlichen größtentheils noch unbenützten Quellen bearbeitet, Bd. I—III, Mannheim, 1846—1851.

ა. საკუთარ სახელთა

- აბღ ალ-მალიქი — 146
 აბღ არ-რაშიდ იბნ სალიჰ იბნ ნური
 ალ-ბაქუვი — 10
 აბღ არ-რაჰმანი — 145
 აბღ არ-რაჰმან იბნ მუჰამმად იბნ ალ-
 აშასი — 146
 აბუ ალ-აბბას ატ-ტუსი — 37, 115
 აბუ ალ-ალა ალ-შაარი — 101
 აბუ აჰმადი, იხ: თაჯ ად-დინ ალ-ურ-
 მავი
 აბუ ბაქრი — 88
 აბუ ზაქარია ათ-თიბრიზი — 31, 32, 101
 აბუ თამამი — 79
 აბუ ალ-კასიმ ალ-ჯაიჰანი — 23
 აბუ ალ-კასიმ იბნ იუსუფ აბუ ას-საჯი —
 92, 93
 აბუ მანსურ ალ-ბადდადი — 118
 აბუ მუზაფფარ ასფარაინი — 116
 აბუ ტაჰირ ალ-მაკდისი — 118
 აბუ ალ-ფიდა — 14, 144, 145
 აბუ მუჰამმად ან-ნიზამი — 42, 138, 139,
 141
 აბუ ან-ნადრ მუჰამმად იბნ ას-საიბ იბნ
 ბიშრი — 145, 146
 აბუ ალ-ფათჰ სულაიმ იბნ აიუბ არ-რა-
 ზი — 101
 აბუ ალ-ფარაჯ იბნ აბღ არ-რაჰმან ალ-
 კასირი ალ-არდაბილი — 23, 28, 75
 აბუ ალ-ფარაჯ ალ-ჯაეზი — 116.
 აბუ ალ-ჰაიჯა ალ-იამამი — 151
 აბუ ჰამიდ ალ-ანდალუსი — 19, 20, 21,
 22, 28, 30, 46, 47, 48, 58, 59, 65,
 66
 აბუ ჰანიფა ად-დინავარი — 118
 აბუ ჰანიფა ან-ნუმან იბნ საბითი —
 147, 148
 ადარნასე — 92, 93
 ალექსანდრე მაკედონელი — 61, 62, 65,
 66, 67, 124
 ალი — 67, 68, 145
 ალი-ზადე, ა. ა. — 136
 ალი რიზა — 57, 72
 ალიხანოვ-ავარსკი, მ. — 114
 ალფ-არსლანი — 101, 141
 ამარი, მ. — 15
 ამაშუკელი, ე. — 131
 ამიდ ად-დინ აბუ ალ-ფათ ალ-მუზაფ-
 ფარი — 140
 ამინ რაზი — 55
 ალ-ამინი — 117, 131
 ანსბახერი, ი. — 15
 აპოლონიოს კაპადოკიელი — 71
 აპოლონიოს ჰამფილიელი — 71
 არდაბილ იბნ არმინი იბნ ლანტ იბნ იუ-
 ნანი — 97
 არენდონკი, კ. — 76
 არისტოტელე — 51
 არსლანი — 140
 არტამონოვი, მ. ი. — 56
 ავრასიაბი — 27, 48, 90
 აფწინი ჰაიდარ იბნ ქაეუსი — 117
 აწოტი — 92, 93
 ახსათანი — 49
 ახსათან I — 156
 ახსათან II — 156
 ახსათან მინუჩიპრი — 138
 ახუნდოვი, ა. — 86
 აჰმად იბნ აბი ტაჰირ ტაიფური — 119,
 161
 აჰმად იბნ ფადლანი — 52, 54, 55, 56,
 63, 64, 72, 104

ბაბაქ ალ-ხურაბი — 39, 115, 116, 117, 118, 153
ალ-ბალაზური — 53, 68, 107, 119, 133, 154, 157, 161
ბაილაჯან იბნ არმან იბნ ლანტა იბნ იუნანი — 122
ბალინასი — 22, 35, 43, 71
ბანუ უმაია — 40
ბარბიე დე მენარი, შ. — 162
ბარტოლდი, ე. ვ. — 15, 51, 54, 55, 64, 73, 86, 107, 114, 122, 127, 136, 155, 157, 158, 162
ბასითა — 33
ბელისი, ე. შ. — 123, 124
ბელენიცი, ა. მ. — 121
ბეკერი, კ. ჰ. — 74
ბელიაევი, ე. ი. — 60
ბერაძე, გ. გ. — 127
ბერტელსი, ე. — 139
ბიბერსტეინ-კაზიმირსკი, ა. დ. — 145
ბიკოვი, ა. ა. — 82, 83
ბიუხნერი, ე. ფ. — 106
ბიჯან იბნ ქურზადი — 27, 48, 90, 91, 155
პლაშერი, რ. — 15
ბოდენჰაიმერი, ფ. — 15
ბოილი, ი. ა. — 53, 136
ბროინლოხი, ე. — 72
ბროკელმანი, კ. — 15, 72, 146, 147, 163
ბროუნი, ე. გ. — 15
ბულგაკოვი, პ. გ. — 104, 105
ბუნიატოვი, ზ. მ. — 10, 115, 116, 117, 118
ბულა თურქი უფროსი — 40, 86, 87, 131, 132, 133
ბულა თურქი აშ-შარაბი უმცროსი — 132
ალ-ბუჰთური — 23, 79, 80
გაბაშვილი, ვ. ნ. — 73, 102, 127, 141
გაგიკი — 92, 93
გეახარია, ა. ა. — 91, 139, 140
გიბბი, პ. ა. რ. — 67, 68, 74, 163
გრეკოვი, ბ. დ. — 64
გრიგორიევი, ვ. ვ. — 70, 104
ღე გუე, მ. ი. — 70, 72, 161, 162

დავიდოვიჩი, ე. ა. — 137
დავით აღმაშენებელი — 130, 136, 147
დაისამ იბნ იბრაჰიმი — 24, 29, 82, 83, 94
დანლოპი, დ. მ. — 52, 56, 64, 66, 114, 122, 157
დარიოს III — 149
დარიოსი, ძე დარიოსისა — 77
დეფრემერი, შ. — 11, 145,
ღია ად-დინ იბნ-ალ-ასირი — 8
დიმიტრი I — 136
დირრი, ა. — 86
დოზი, რ. — 145
დორნი, ბ. — 11, 122
ვაზირ იბნ ჰუბაირა — 21, 66
ვალკერი, ი. — 74
ვან ვლოტენი — 116
ვარდაპეტ ვარდანი — 118, 144
ალ-ვასიკი — 14, 20, 61, 62, 70, 110, 119, 132
ვახტანგ გორგასალი — 131
ალ-ვაჯნა ალ-აზდი — 153
ვეილი, გ. — 63, 66, 110, 119, 163
ვეირი, ტ. ჰ. — 63
ველჰაუზენი, ი. — 68
ვენსინკი, ა. ი. — 67, 74
ვეცია ვაგლიერი, ლ. — 68
ვილბერი, დ. ნ. — 149
ვიუსტენფელი, ფ. — 9, 10, 161
ზაალი — 91
ზაიზაური, ე. — 83
ზარადუშთი — 33, 99
ზაქარია ალ-ყაზვინი, იბნ მუჰამად იბნ მაჰმუდ — 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 113, 114, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158

- ზახოდერი, ბ. წ. — 56, 127
 ზექი ვალიდი თოდან, ა. — 54, 72, 73
 ზუ ალ-კარნაინი — 20, 65
- თამარი (დავით აღმაშენებლის ასული) — 156
 თამარ მეფე — 14, 84, 145
 თაბთა — 144
 ათ-თანუხი — 83
 თაჯ აღ-დინ ალ-ურმავი — 35, 110
 თეოფილე — 117
 თოდუა, მ. ა. — 139, 140
 თორულ-ბეგი — 42, 140, 141, 142
 თორულ იბნ არსლანი — 42, 139, 141, 142
- იაკობი, გ. — 11
 ალ-იაკუბი — 63, 68, 82, 85, 111, 112, 119, 132, 133, 135, 161.
 იაკუბოვსკი, ა. ი. — 73, 121
 იაკუთი — 7, 9, 13, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 71, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 133, 135, 136, 142, 143, 146, 149, 151, 152, 153, 155, 157, 161
 იაკუჯი და მაჯუჯი (გოგი და მაგოგი) — 13, 21, 61, 66, 67
 იბნ აბბასი — 21, 67, 68
 იბნ აბი ას-საჯი — 152
 იბნ ალ-აზრაქ ალ-ფარიკი — 133, 136, 147
 იბნ ალ-არაბი — 8
 იბნ ალ-ასირი — 8, 9, 63, 68, 83, 110, 116, 119, 132, 136, 161
 იბნ ალ-ვაზირი ალ-კუმში — 35, 110
 იბნ ალ-იბრი — 118
 იბნ მისქავაიში — 83
 იბნ სადი — 97
 იბნ ალ-ფაჰიკ ალ-ჰამადანი — 22, 35, 44, 52, 53, 56, 62, 67, 71, 72, 73, 75, 76, 82, 86, 91, 95, 99, 103, 104, 111, 112, 114, 122, 123, 124, 142, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 162, 162
 იბნ რუსთა — 59, 67, 76, 82, 84, 85, 124, 125, 126, 151, 161
 იბნ ალ-ქალბი — 43, 142, 143, 145, 146
 იბნ ხალდუნი — 83
 იბნ ხალიქანი — 9, 80, 146, 147, 154, 162
 იბნ ხურდაზბიში — 62, 67, 76, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 103, 111, 112, 113, 114, 122, 124, 126, 135, 151, 157, 162
 იბნ ალ-ჯაუზი — 43, 44, 147, 148
 იბნ ჰაუკალი — 52, 53, 55, 56, 57, 59, 66, 75, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 108, 114, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 135, 136, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 162
 იბრაჰიმოვი, ზ. — 115
 იზზ აღ-დინ მასუდ I — 138
 იზზ აღ-დინ მუჰამად იბნ იაჰია — 66
 იმად აღ-დინი — 136
 იოანესი — 118
 ისმაილ იბნ შუაბი — 131, 133
 ალ-ისტახრი — 51, 53, 55, 56, 57, 66, 75, 76, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 108, 110, 114, 120, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 135, 136, 142, 143, 146, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 162
 ისპაკ იბნ ისმაილი — 40, 61, 63, 86, 131, 132, 133
 იუსუფ იბნ მუჰამად ალ-ჯანზი — 50
- კავადი — 97, 122
 კავად I (ხოსრო ანუ შირვანის მამა) — 121
 კალი — 44, 149
 კანარი, მ. — 83
 კაპანადე დ. — 134
 კარრა დე ვო, ბ. — 15
 კელერი, ჰ. — 161
 კირაკოზ განძაქეცი — 14, 144, 145
 კლაპროთი, ი. — 114
 კლოდ კენი — 54, 60, 63, 73, 123, 127

კოვალევსკი, ა. პ. — 52, 54, 55, 56, 61, 64
კოვოცოვი, პ. — 15
კონსტანტინე — 92
კრამერსი, ი. პ. — 67, 68, 74, 92, 95, 163
კრაუსი, პ. — 80
კრაჩკოვსკი, ე. ი. — 14, 54, 59, 66, 70, 73, 81, 104, 147
კუბაზ მეფე — 39, 43
ლამბტონი, ა. კ. — 128
ლევინ-პროვენსალი ე. — 59, 65
ლეო — 116
ლე სტრენჯი, გ. — 51, 53, 54, 56, 57, 66, 76, 79, 85, 87, 95, 97, 99, 100, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 114, 119, 120, 122, 123, 126, 132, 136, 143, 146, 149, 151, 163
ლლოდი, პ. ი. — 79
ლოკარტი, ლ. — 56
ლუსტი, პ. — 147
მაზდაკი — 116
მაკდისი, გ. — 66
პალიქ იბნ ანასი — 147
აღ-მალიქ ალ-მუაზზამი — 43, 44, 148
ალ-მალიქ ალ-ქამილ ალ-აეჰადი — 42, 143, 144, 145
მალიქ-შაჰი — 101
ალ-მამუნი — 117, 118
მანანდიანი, ი. — 116
მანიყე — 90
ალ-მანსური — 119, 148
მარგოლიუსი, დ. ს. — 80, 116
მარზბანი — 82
მარიდა — 118
მარვან II — 131
მარვან იბნ მუჰამედი — 153
მარკვარტი, ი. — 57, 76, 83, 85, 122, 158, 163
მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი — 152
მასე, ა. — 73, 148
ალ-მასუდი — 52, 64, 67, 68, 71, 75, 76, 81, 82, 84, 85, 99, 103, 116, 118, 119, 131, 133, 158, 162
მასუდი (სულტანი) — 140, 141

მასუდი იბნ ნამდარი — 123
მაქს ვან ბერხემი — 79
ალ-მაჰდი — 117
მაჰდი (მესია) — 115
მელგუნოვი, გ. — 54
მეცი, ა. — 148
მეჰრაბი — 91
მინორსკი, ვ. თ. — 15, 52, 56, 57, 69, 70, 75, 76, 83, 84, 91, 95, 97, 99, 100, 102, 104, 108, 114, 115, 122, 123, 124, 127, 130, 133, 136, 149, 152, 156, 162
მინუჩიპრ II — 156
მირზა ა. კაზემ ბეგი — 114
მიქაილი — 140
მისარ იბნ-მუჰალპილი, აბუ დულაფ ალ-ხაზრაჯი ალ-იანბუი — 14, 32, 33, 36, 72, 89, 104, 105
მიულლერი, ა. — 116
მოსე კაგანკატვაცი — 118
მუავია — 68
ალ-მუზანი — 50, 160
მუზაფფარ იბნ ტაჰირ მაკდისი — 116
ალ-მუთადიდი — 119
ალ-მუთაჟაქქილი — 40, 63, 87, 119, 131, 132, 133
ალ-მუთაზზი — 119
ალ-მუთამიდი — 119
ალ-მუთანაბბი — 79
ალ-მუთასიმი — 39, 87, 117, 118, 119, 131, 132
მუირი, ვ. — 63, 116, 119
ალ-მუკადლასი — 53, 57, 62, 67, 72, 76, 79, 81, 82, 85, 91, 95, 97, 98, 102, 103, 108, 114, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 129, 142, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 162
ალ-მუკთადირი — 54
ალ-მუნთასირი — 119, 132
მურგოტტენი, მ. ს. — 53
მუსა — 22, 36, 49, 108, 157
მუსა იბნ ბულა — 133
მუსა იბნ იმრანი — 22, 36, 74
მუსა იბნ მიშა (მანასე) იბნ იუსუფ იბნ იაკუბი — 74
მუსაიბ იბნ აზ-ზუბაირი — 146
ალ-მუსთაინი — 119, 133

ალ-მუსთანსირი — 35, 110
 ალ-მუსთანჯიდი — 66
 ალ-მუსთასიმი — 110
 მუსთაუფი — 85, 100
 ალ-მუქთაფი — 66
 მუჯირ ალ-ბაილაჯანი — 40, 124
 მუჰამმადი — 74,
 მუჰამმადი (ილდილიზელი) — 138
 მუჰამმად დია ად-დინ არ-რაისი — 105,
 106
 მუჰამმად იბნ ზაქარია არ-რაზი — 23,
 29, 80
 მუჰამმად ნარშახი — 9
 ალ-მუჰთადი — 119
 შხარგრელი, ზაქარია — 84, 144
 შხარგრელი, ბვანე — 14, 42, 43, 143,
 144, 145

 ნაბუქოდონოსორი — 125
 ან-ნადიმი — 72, 118
 ნასრი — 107
 ნასრ II იბნ აჰმადი — 104
 ნაფისი, ს. — 116
 ნაჯიბ ჰამადანი — 55
 ნელდეკე, თ. — 68, 69
 ნიჰამ ალ-მულქი — 31, 32, 50, 101,
 102, 116
 ნოე — 77
 ნურ ად-დინ მუჰამმად იბნ ხალიდ ალ-
 ჯაილი — 46, 154

 პავე დე კურტიელი — 162
 პახომოვი, ე. — 83,
 პიგულევსკაია, ნ. ვ. — 121
 პინესი, ს. — 80
 პელლო, შ. — 80
 პეროზი იხ. ფაირუზ მეფე
 პეტრუშევსკი, ი. პ. — 121
 პლანო კარპინი — 134
 პლესსნერი, მ. — 71

 რაბინო, პ. ლ. — 54
 რაიტი, ე. — 115
 რაიტო, ვ. — 15
 რამსეი, ვ. მ. — 77
 რაშიდ ად-დინი — 76
 რენო, მ. — 15

რორ-ზაუერი, ა. — 104
 რუდაზე — 91
 რუსთაველი — 134, 140
 რუსთამ ძლიერი — 27, 48, 90
 რუსკა, ი. — 15, 103

 სააკი (საჰაკი)-იხ. ისკარ იბნ ისმაილი
 სადაკა იბნ ალი — 153
 სადიკ ისფაჰანი — 116
 სადრ ად-დინი — 46, 153, 154
 ას-საიბი — 145
 ას-სალარი — 152
 სალამ ათ-თარჯუმანტ — 13, 20, 61,
 62, 65, 66, 70, 71
 სამანი — 116
 სარე, ფ. — 79
 სარტონი, გ. — 15
 საჰლ იბნ სუნბატი — 117
 სედელნიკოვი, ა. — 15
 სეიბოლი, ს. ფ. — 66
 სელჩუკი — 140
 სიბტ იბნ ალ-ჯავზი — 133, 136, 147
 სინდბაზ იბნ ქიშთასფ იბნ ლაჰრასიფი
 — 45, 152
 სიხარულიძე, ე. — 161
 დე სლენი, უ. — 162
 სოცინი, ა. — 79
 სტეფანოს ორბელიანი — 118
 სტროევა, ლ. ვ. — 121
 სუმბატი — 92, 93

 ატ-ტაბარი — 9, 68, 74, 75, 118, 119,
 129, 131, 132, 133, 154, 162
 ტეშნერი, ფრ. — 16
 ტომაშევი, ვ. — 70
 ტორნბერგი, კ. ი. — 161
 ტურაევა, კ. — 15

 შუბაიდი — 145
 უსმანი — 67, 129
 ფაირუზ მეფე (იგივე პეროზ მეფე) —
 30, 97
 ფირდოუსი — 90, 91, 155
 ფრაი, რ. ნ. — 97, 107
 ფრენი, ხ. — 11
 ფლოუგელი, გ. — 116, 154

- ღასმერი, რ. — 83
 ფუთურიძე, ვ. ს. — 133
 ქუშთასფ იბნ ლაპრასაფ იბნ ქაიხუსრუ — 33, 106
 ქეიხოსროვი — 91
 ყაუხჩიშვილი, ს. გ. — 156
 შაბურ ზუ ალ-აქთაფი — 154
 შამს ად-დინ ალ-ხუეაი — 43, 44, 146, 148, 149
 შარდენი — 126
 აშ-შარიფ მუჰამმად იბნ ზი ალ-ფაკარ ალ-ალაფი ალ-მარანდი — 25, 26, 29, 84, 90
 აშ-შაფი, აბუ აბდ ალლაჰ მუჰამმად იბნ იდრისი — 50, 160
 შახტი, ი. — 148
 შაჰიარმენ სულტანი — 144
 შაჰ ქეიხოსროვი ძხ. ქეიხოსროვი
 შენგელია, ნ. ნ. — 61, 141
 შპრენგერი, ა. — 70
 შჰულერი, ბ. — 85,
 შტაინშნაიდერი, შ. — 72
 შტრეკი, მ. — 15, 95
 შუაბი — 131
 ჩალრი-ბეგი — 140, 141
 ცეიპეკი, ირჟი — 116
 ცეტტერშტენი, კ. ვ. — 63, 66, 110, 119
 ცქიტიშვილი, თ. ვ. — 69, 72, 76, 105, 124, 129, 133, 136, 147, 148
 წერეთელი, გ. ვ. — 76, 107, 109, 136
 ალ-ხაკანი, აფდალ ად-დინ იბრაჰიმი — 49, 157
 ხალიდოვი, ა. ბ. — 104, 105
 ალ-ხალილი — 24, 29
 ალ-ხატიბ ალ-ბაღდადი — 9
 ალ-ხიდრი — 49, 157
 ხოსრო ანუშირვანი — 7, 21, 23, 37, 38, 39, 40, 48, 68, 69, 71, 75, 114, 115, 121, 130, 131
 ჯუნაჰმა იბნ ხაზიმი — 153
 ხურამა — 116
 ჯავახიშვილი, ივანე — 11, 14, 84, 87, 92, 129, 136, 143, 145
 ჯავიდან იბნ საჰლ იბნ სუჰრაჟი — 117
 ალ-ჯაიჰანი, აბუ აბდ ალლაჰ მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ ნასრი — 29, 80, 81, 96,
 ჯალალ ად-დინი — 130
 ჯიქია, ს. ს. — 86
 ალ-ჯაჰიზი — 12
 ჯუეაინი — 76
 ალ-ჯურჯანი, ფახრ ად-დინ ასადი — 42, 138, 139, 140
 ჰაბიბ იბნ მასლამა — 129
 ჰალილ ინალსიქი — 109
 ჰამილტონი, ჯ. — 60
 ჰარტმანი, რ. — 53
 ჰარუნ ალ-ვაჰიკი — 82
 ჰარუნ არ-რაშიდი — 118, 153
 ჰასან იბრაჰიმ ჰასანი — 116
 ჰასან ალ-მარადი, ფაკიჰი — 26, 90
 ჰაქიმი სინდი იბნ შაჰიქი — 30, 98
 ჰაუტსმა, მ. თ. — 141, 161
 ჰეფფენინგი, ვ. — 148
 ჰელლერი, ბერნარდი — 74
 ჰერცფელდი, ე. — 79
 ჰითოი, ფილიპ კ. — 63, 110, 116, 119
 ჰინცი, ვ. — 57, 59, 88, 98, 102, 105, 106, 134, 137
 ჰონიგმანზ, ე. — 15
 ჰოროვიტცი, ი. — 74
 ჰორსტი, ჰ. — 128
 ჰრბეკი, ი. — 64
 ჰუარი, კლ. — 53, 56, 57, 83, 85, 146, 149
 ჰულაგუ — 8

ბ. გეოგრაფიულ სახელთა

აბასქუნის ზღვა — 51
 აფხაზთა ქვეყანა — 25, 34, 40, 86, 87
 აბჰარი — 58, 103, 154
 აღენის ყურე — 13
 ავღანეთი — 106
 აზარბაიჯანი — 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 37, 39, 43, 45, 46, 56, 57, 81, 83, 85, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 107, 113, 115, 116, 120, 122, 135, 153, 157, 158
 აზარბაიჯანის მდინარე — 23
 აზარბაიჯანის წყარო — 26, 94
 აზერბაიჯანის სსრ — 81, 134, 155, 156
 ალბურცის მთები — 56
 ალეპო — 59
 ალექსანდრია — 58
 ალ-ლანი — 19, 23, 25, 34, 45, 75, 87
 ალ-ლანთა ციხე — 45, 151, 152
 ალეირი — 157
 ამიდაბაზი — 44
 ანიერკაეკასია — 92, 108, 127, 128, 135, 152, 155
 ალ-ანდარაბი — 120
 არაბეთი — 58
 არაბული ერაყი — 56
 არალის ზღვა — 51
 არარატის მთა — იხ. ალ-ჰარისი და ალ-ჰუევირისი
 არაქსი — იხ. არ-რასი
 არდაბილი — 22, 28, 29, 30, 46, 66, 74, 92, 96, 97, 98, 99, 152, 157
 არზანი — 108, 109, 142
 არზანჯანი (არზანქანი) — 34, 108, 109
 არზან არ-რუმში (ერზერუმში) — 26, 34, 47, 90, 108, 109, 149
 არზანსუ — 109
 არზრუმში — იხ. არზან არ-რუმში
 არკანია — 51
 არმინია — 22, 25, 26, 28, 34, 35, 36, 37, 42, 44, 49, 61, 75, 80, 86, 87, 107, 111, 112, 113, 132, 153
 არტემი — 144
 არაჯანი — 150, 151
 არჯიში — 111, 112, 142

ასიარაბადი — 53
 აფლულუნია — 36, 113
 აფრაპარუზი — 152
 აფრიკა — 13
 აქფუდა დარიავი — 51
 აღმოსავლეთ ევროპა — 58, 76
 ახარი — 115
 ბაბ ალ-აბვაბი — 23, 36, 39, 47, 48, 70, 75, 79, 87, 111, 112, 113, 114, 128, 129, 155, 157
 ბაბ ალ-აქრადი — 39, 121
 ბაბ ალ-ბარდაა — 25, 41, 137
 ბაბ ალ-ლანი — 111
 ბაბ ალ-მაკბარა — 41, 136
 ბაბ ფაირუზ კუბაზი — 11, 112
 ბადლი — 39, 115
 ბადლისი (ბითლისი) — 108, 142
 ბაზან ფაირუზი — 97
 ბაილაქანი — 34, 39, 88, 100, 107, 111, 112, 122, 123, 135
 ალ-ბაჯი — 132
 ბალანჯარი — 21, 70, 71
 ბალხი — 143
 ბარდაა (ბარდავი) — 25, 34, 39, 87, 107, 111, 112, 120, 121, 122, 124, 128, 135, 157
 ბარდიჯი — 88, 122, 135
 ბარზანდი — 100, 122, 135, 146
 ბარქარი — 108, 142
 ბასრა — 58, 68
 ბაქოს ზღვა — 51
 ბაქუვია — 47, 155
 ბაღდადი — 8, 31, 58, 65, 66, 72, 73, 80, 102, 110, 118, 119, 120, 124, 141
 ბაღრაევანდი — 111, 112
 ბაჯარვანი — 49, 157
 ბაჯუნაისი — 111, 112
 ბაჰრ ალ-კუსტანტინია — 66
 ბაჰრ ალ-მალრიბ — 66
 ბაჰრ ალ-მალრიბი — 66
 ბაჰრ არ-რუმ — 57, 66
 ბაჰრ არ-რუმში — 66
 ბაჰრ ალ-ღარბი — 66
 ბენგალის ყურე — 13

ზიზანტია — 71, 77, 117, 118, 133, 134
ზიჯანის ჭა — 27, 48
ზოსფორის სრუტე — 113
ზუსფურაჯანი — 80, 111, 112
ზუხარა — 58, 137

განჯა — იხ. ჯანზა
განჯა-ჩაი — 134
გელათი — 136
გველების კუჩქული — 19
გრანადა — 58

დავინი (დვინი) — 27, 91, 92, 93, 97,
108, 111, 112, 134
დაილამი — 19, 57
ღაირ-ბაში — 115
დამასკო — 8, 43, 44, 58, 59, 66, 144,
146, 148
ღარაბი — 149
ღარაბჯირდი — 44, 149, 150, 151
ღარზანდი (დერზენდი, ჯღარუბანდი) —
27, 39, 47, 48, 49, 66, 79, 107, 113,
127, 128
ღარურანი — 41, 137
ღასავლეთ ამიერკავკასია — 86
ღადესტანი — 158
ღახხარაკანი — 100, 146
ღენდანეკანი — 141
ღიდი ქაჩარატის მთა — იხ. ალ-ჰა-
რისი და ალ-ჰუევიარისი
ღური — 66
ღუჯაილი — 66

ფევიბტე — 118, 125, 144, 160
ფეფრათი — 67, 78, 108
ფელსავეტოლი — 134
ფრევენი — 91

ვადი ალ-ქურდი — 36, 113
ვანის ტბა — 142, 143
ვარიმანი — 113
ვარსანი — 88, 100, 115, 122, 135, 146
ვასიტი — 8, 73
ვასპურაკანი — 92, 93
ვაშლა — 46
ვაშლას წყარო — 26, 90
ვოლგა — 54, 58, 63, 107

ზაინდა ან ზარინ-რუდი — 124
აზ-ზანბი — 37, 114
ზანჯანი — 32, 103, 154
ზანჯიკანი — 45, 153.
ზარა აქფუდა — 51
ზარავეანდის წყარო — 26, 36, 89, 113
ზაქვირი — 24, 29, 84, 94
ზახური — 50, 158
ზერეჰგერანი — 47, 48, 155, 158
აზ-ზიბი — 114
ზილუბარი (ზილბარ-ჩაი) — 84

თასთ-ი სულეიმანი — 135
თბილისი — 8, 25, 34, 40, 61, 63, 69,
87, 111, 112, 123, 128, 129, 130, 131,
132, 147, 152
თეირანი — 82, 140
თეოდოსიოპოლი — 109
თიბრიზი (თავერიზი) — 31, 32, 46, 84,
100, 101, 102, 122, 146, 157
თურქეთი — 71, 81, 86, 109

ოკტანი — 120
ოერუსალიმი — 125, 144
ოილი — 54, 55, 63, 71, 107, 108
ინდოეთი — 13, 43, 121, 143
ინდოეთის ოკეანე — 13
ალ-ირაკი (ერაყი) — 35, 52, 53, 62, 78,
120, 121, 124, 125, 126, 147
ირაკ აჯამი — 56
ირანი — 23, 27, 81, 98, 99, 103, 106,
126, 141, 149
ისნი — 69, 131
ისფაპანი — 40, 58, 59, 78, 120, 124,
125, 126, 140, 157
ისფიდრუზი — 25, 84, 85
იასსი ჯიმანი — 26, 34, 47, 90
იუნაბიზი — 95
იფრიკია — 49, 157

კაბალა — 88, 107, 111, 112, 135
ალ-კაბკი — 75
კაბკის მთა — 23, 75, 87, 112, 152
ალ-კაბხი — 75
ალ-კაბჯი — 75
კავკასია — 7, 10, 11,
კავკასიის ალბანეთი — 107, 156

კავკასიონი — 19, 75, 76, 79, 152
კაინი — 95
კაირო — 58
კალა-თბილისი — 129, 131
კალიკალა — 44, 80, 108, 109, 111, 112, 142, 149, 151
კასპიის ზღვა — 11, 51, 52, 53, 56, 58, 66, 79, 85, 86, 113, 155, 156
კიამთაბაზი — 145
კიზილ-გიადუკი — 86
კიზილ უზენი — 85
კირდეასი — 41, 134, 135, 136
კიროვებადი — 134, 157
კირსიჩაი — 115
კუმბი — 52
კუტურის წყარო — 26, 90
კუპისტანი — 28, 95

ღაქვანი — 50, 157, 158
ალ-ლაქზი — 111, 112, 157
ლასუბი — 120

მავარანაპრი — 140
ალ-მავსილი (მოსული) — 23, 37, 58, 65, 78
მაზანდარანი — 52, 85
მაიანიჯი — 100, 122, 146
მაიაფარიკინი — 108, 142
მანაშქირდი — 108, 142
მანგიშლაკი — 59
ალ-მარაღა — 26, 27, 32, 40, 44, 45, 46, 90, 91, 99, 103, 134, 149, 152, 153
მარანდი — 24, 29, 84, 100, 146
მარზრუჩაი — 115
მაროკო — 157
მასჯიდ ზი ალ-კარნაინი — 111
მალრბი — 157
მამუჰადი — 54, 72
მახლობელი აღმოსავლეთი — 88, 101, 118, 126, 127, 137, 142
მაჰ — 56
მედინა — 46, 87, 132
მერვი — 95, 141
მეჟა — 58, 67
მინგეჩაური — 86
მონღოლეთი — 70

მტკვარი — იხ. ალ-ქუტური
ალ-მუთავაქქილია — 87
მუნქ ნიმ დანიქი — 41, 137
მურა — 41, 137
მუქსი — 23, 79, 80
მულანი — 46, 100, 146, 154, 157
მკირე არარატის მწვერვალი იხ. ალ-ჰარისი და ალ-ჰუვაირისი

ნაშავა — 108, 111, 112, 142
ნაჯჟუენი — 25, 34, 108
ნაფტანი — 120
ნინეგია — 78
ნიზაბური — 58, 140

ორღუბადი — 115

რადქანი — 101
არ-რანი — 25, 28, 34, 37, 39, 41, 57, 82, 88, 107, 111, 115, 122, 128, 135
არ-რასსი (არაქსი) — 22, 24, 25, 28, 29, 34, 35, 74, 81, 83, 84, 91, 94, 107, 108, 109, 115, 116, 122, 154, 157
რეზაიე — 99, 100
რეზაიეს ტბა — 99, 100, 102, 103
რეი — 52, 57, 58, 59, 78, 80, 120, 124
რუენ დიზი — 40, 44, 134, 149
არ-რუმბი — 23, 35, 77, 112, 113
რუსეთი — 58, 76

საბალანის მთა — 22, 28, 33, 74, 94
საბირაბადი — 81
საბუოთა კავშირი — 81, 96
საგრაბი — 115
ას-საეადი — 111
სალამასი — 32, 36, 89, 100, 102, 103, 113, 146
სალი — 115
სამანდარი — 55
სამარა — 61, 62, 118, 119, 132
სამარყანდი — 120
სამური — 50, 157, 158
სამუცხე — 92
სამხრეთ მესოპოტამია — 56
სანჯაქი — 12

სარაბსი — 95, 140, 141
სარდინია — 58
საქართველო — 7, 10, 11, 86, 87, 92,
93, 108, 112, 128, 130, 131, 135,
136, 140, 144, 145, 156
სიაჩქუპის კუნძული — 20, 59
სინჯარი — 78
სისაჯანი — 107, 111
სირაჯი — 108, 142
სირაჯ ტაირი — 111, 112
სირია — 43, 59, 120, 121
სიცილია — 58
სიჯისთანი — 33, 95, 106
სპარსეთი — 58, 84
სპარსეთის აზერბაიჯანი — 84, 87, 88,
99
სპარსეთის ერაყი — 8, 56, 81
სპარსეთის ყურე — 57
სოკოტრა — 12, 13
სომხეთი — 81, 82, 86, 91, 92, 93, 110,
111, 112, 113
სომხეთის სსრ- — 81
სოლდებილი — 8, 69, 111, 112, 129,
131, 133
სულეების კუნძული — 20
სურაჯარ-თაბახ — 115

ტაბარისტანი — 52, 53, 57, 85, 129,
151
ტაბარისტანის ზღვა — 19, 51
ატ-ტაბასაინი — 95
ტაიფი — 68
ტარმი — 57
ტერტერი — 120
ტიბერიუსის ტბა — 67
ტიგროსი — 67, 78, 118, 119
ტუნისი — 157
ატ-ტუსი — 72, 101, 102

უნგრეთი — 58.
ურმია — 31, 32, 34, 99
ურმიის ტბა — 31, 89, 99, 109, 110
უზნუ — 100, 146
უჯანი — 100, 146

ფარაჯი — 140
ფარსი — 56, 121, 125, 149

ფასა — 150
ალ-ფურათის წყარო — 26, 34, 90
ფუსტატი — 160

ქაბუზანი — 99
ქაბუზანის ტბა — 99, 152
ქანქალას წყარო — 26, 43, 90, 146
ქართლი — 92
ქარნა — 120
ქელანი (იხ. ჯილანი)
ქურბა — 120
ქულსარა (ქურსარა) — 121

ალ-ქურქი — 39, 121
ალ-ქურბი (მტკვარი) — 25, 34, 39, 40,
69, 81, 85, 86, 88, 107, 108, 120,
121, 129, 132, 134, 156

ლაზზა — 160

ყაზახ-თაბა — 115
ყაზვინი — 8, 24, 29, 46, 57, 81, 103,
153, 154
ყარაღალი — 115
ყარასუ — 109, 115
ყიზილ არსლანი — 138

შაბერანი — 135, 155, 157
შაბური — 48, 155
შამახია — 88, 122, 135
აშ-შამის ზღვა — 21, 66
შამქური — 25, 34, 87, 88, 107, 135
შარვანი — 34, 47, 48, 49, 111, 112,
155, 156, 157, 158
შაქი — 88, 117, 135
შაჰრისტანი — 140
შაჰრუზი — 25, 84
შიზი — 32, 33, 103, 105
შიმშატი — 111, 112
შინასი — 50
შირაზი — 98, 149, 150
შირვანის ზღვა — 51
შირქირანის წყარო — 26, 90
შუა აზია — 64, 69, 137
შუა აღმოსავლეთი — 137, 142.
აშ-შურათის ტბა — 99

ჩინეთი — 13

ჩრდილო კავკასია — 76

ცენტრალური აზია — 60, 70, 121

ცხვრების კუნძული — 20

წითელი ზღვა — 57

ხაზარანი — 34, 107, 108

ხაზართა ზღვა — 19, 25, 34, 36, 49,
51, 52, 57, 58, 59

ხაზართა ქვეყანა — 19, 54, 65, 66

ხვარაზმის ზღვა — 51

ხვარაზმის ტბა — 51

ხილატის ტბა — 43

ჩიჯილარ-ჩაი — 115

ხლათი(ხილატი) — 14, 23, 26, 34, 42,
43, 47, 90, 108, 111, 112, 142, 143,
144, 145

ხმელთაშუა ზღვა — 57, 66

ხორასანი — 43, 52, 78, 95, 99, 120,
124, 125, 140, 152

ხორასნის ზღვა — 51

ხორასნის მორევი — 51

ხორასნის უდაბნო — 56

ხორეზმი — 58, 137

ხუვაი (ხოი) — 26, 43, 46, 90, 100,
146, 149

ხუზისტანი — 56, 121, 125

ხუნანი — 88, 135

ხუნაჯი — 100, 146

ხური — 95

ხურამი — 116

ალ-ჯაბალი — ი.ხ. აღ-ჯაბალი

ჯაბრავანი — 100, 146

ჯავახეთი — 92

ალ-ჯაზირა — 78

ჯანბადაქის ჭა — 27, 91, 93, 134

ჯანბაზაკი — 40, 93, 134

ჯანზა (განჯა) — 25, 34, 41, 42, 50,
88, 107, 134, 135, 136, 138, 157,
158

ალ-ჯიბალი — 19, 56, 57, 77, 95, 124,
125

ჯილანი (გილანი) — 25, 57, 85

ჯილის ზღვა — 51

ჯირანი — 49, 157

ჯურზანი — 25, 86, 87, 108, 111, 112

ალ-ჯურჯანი — 53

ჯურჯანის ზღვა — 19, 51

ალ-ჰადისა — 78

ჰამადანი — 23, 37, 72, 77, 78, 125

ჰარაქი — 41, 137

ალ-ჰარისი და ალ-ჰუეაირისი — 22, 35,
36, 71, 113

ჰარქანდი — 12, 13

ჰილა — 8

ჰულან მულანი — 85

Отар Варламович Цкитишвили

СВЕДЕНИЯ ЗАКАРҮҚА АЛ-ҚАЗҮЙНҮ О ГРУЗИИ И КАВҚАЗЕ

(на грузинском языке)

الجبلي واهلها اهل الخير والصلاح والضيافة للفقراء والاحسان الى الغرباء
وصنعتهم عمل الاسلحة كاللدوع والجواشن وغيرها من انواع الاسلحة
405 ظاخر مدينة كبيرة اهله على ست مراحل من جنزة وهي قسبة بلاد لكزان
البرد بها شديد جدا حدثني الفقيه يوسف بن محمد الجفزي ان ماءها من نهر يسمى
ثمود يكون جامدا في الشتاء والصيف يكسرون الجمد ويسقون الماء من تحته
فاذا اسقوا وجعلوه في جرة تركوها في فطاء من جلد الغنم لئلا يجمد في الحال
وقوتهم من حب يقال له السلت يشبه الشعير في صودته وطبعه طبع الحنطة ولا تجارة
عندهم ولا معاملة بل كل واحد يزرع من هذا الحب قدر كفايته ويتقوت به وبند
فنيحات له ودرسلها ويلبس من صوفها ولا رئيس بل عندهم خطيب يصلح بهم وقاض
يفصل الخصومات بينهم على مذهب الامام الشافعي واهل المدينة كلهم شفعوية بها
مندسة بناها الوزير فظام الملك الحسن بن علي بن اسحاق وفيها مئذنة وفضلاء
وشرط لكل فقيه فيها كل شهر رأس غنم وقدر من السلت وذكر انهم فقلوا مختصر
المزني الى لغة اللكزية وكذلك كتاب الامام الشافعي ويشتغلون بهما

فسميت باسمه واسقطت شرطها تخفيفا وهي ناحية مستقلة بنفسها يقال لملكها
اخستان ذهب بعضهم الى ان قصة موسى والخضرم كانت بها وان الصخرة التي
نسى يوشع عم الحوت عندها بشروان والبحر بحر الخبز والمقرية التي لقيها فيها غلاما
فقتله قرية جيران والمقرية التي استطعما اهلها فابوا ان يضيفوهما فوجدا فيها
جدادا يريد ان ينقض فاقامه باجروان وهذه كلها من نواحي ازمينية قرب الدوبند
ومن الناس من يقول انها كانت بادى الفريقية وبها ارض

404 مقدار شوط فرس يخرج منها بالنهاة دخان وبالليل ناد اذا عرنت في هذه
الارض خشبة احترقت والناس يحفرون فيها حفرا ويتركون قدورهم فيها باللحم
والاباذير يستوى فضجها حدثنى بهذا بعض فقهاء شروان وبها نبات عجيب يسمى
خصى الثعلب حكى الشيخ الرئيس انه داء بها وهو يشبه خصيتين اخداهما ذابلة
والاخرى طرية ذكر ان من عرضه عليه قال الذابلة تضف قوة البهائم والطرية تعين
عليها ينسب اليها الحكيم الفاضل المصل الدين الخاقاني كان رجلا حكيما شاعرا
الخترع صنفا من الكلام ففرد به وكان قاددا على نظم القريض جدا محترذا من
الردائل التي تركبها الشعراء حافظا على المروة والديانة حتى ان صاحب
شروان اذاد رجلا يستعمله في بعض اشغاله فقال له وزيره ما لهذا الشغل مثل
الخاقاني فطلبه وعرض عليه فابى وقال انى لست من رجال هذا الشغل فقال
الوزير الزمه به الزاما فحبسه على ذلك فبقى في الحبس اياما لم يقبل فقال
الملك للوزير حبسته وما جاء منه شيء فقال الوزير ما عملت شيئا حبسته
في داحالية وجهه وهو ما يريد الا هذا احبسه في حبس الجناة فحبسه مع السراق
والعيادين فيأتيه احدهم يقول على اى ذنب حبست ويأتيه الاخر يقول المشدنى
قصيدة فلما رأى شدة الحال ومقاساة الاغبياد يوما واحدا بعث الى الملك ائى
رضيت بكل ما اؤدت كل شيء ولا هذا فأخرجه وولاه ذلك الشغل

404 شناس بليدة من بلاد لكزان على طرف جبل شاهق جدا لا طريق اليها
الا من اهلى الجبل فمن اذاد ان يأتياها أخذ بيده عصا وينزل يسيرا يسيرا من

405 شدة هبوب الريح لثلا تسفرة الريح والبرد عندهم في غاية الشدة سبعة
اشهر فيها كلبة وينبت عندهم نوع من الحب يقال له السلت وشيء من التفام

ولا يقبلون الخراج لاحد لخصافة موضعهم وليس لهم ملة ولا مذهب وفي كل قرية
من تلك القرى بيتان كبيران تحت الارض مثل السراذيب احدهما للرجال والاخر
للنساء وفي كل بيت عدة رجال معهم سكاكين فاذا مات احدهم فان كان رجلا
حملوه الى بيت الرجال وان كانت امرأة الى بيت النساء فيأخذها اولئك الرجال
ويقطعون اعضاءه ويعرقون ما عليها من اللحم ويخرجون ما فيها من النقي ثم يجمعون
تلك العظام وما فيها من بلل ولا ددن في كيس ان كان من الاغنياء في كيس ديباج
وان كان من الفقراء في كيس خام ويكتبون على الكيس اسم صاحب العظام واسم
ابويه وتاريخ ولادته ووقت موته ويعلقون الكيس في تلك البيوت ويأخذون لحم
الرجال الى تل خادج القرية وعليه الفربان السود فيطعمونها ذلك اللحم ولا
يخلون طيرا اخر يأكله فان جاء طير اخر لياً كله وموه بالنشاب ويأخذون لحم
النساء الى مكان اخر ويطعمون الحداة ويمنعون غيرها من الطيود وحكى ابو حامد
الافدلسي انه سمع اهل دديندهم جهزوا ذات مرة المساكر وذهبوا الى زده گران
فذهبوا حتى دخلوا القرية فخرج من تحت الارض رجال دخلوا تلك البيوت فهبت
ريح عاصف وجاء ثلج كثير حتى لم يعرف احد من تلك المساكر صاحبه فجعل
بعضهم يقتل بعضا وضلوا عن الطريق وهلك منهم خلق كثير ونجا بعضهم بعدما عاينوا
الهلاك وذكروا ان صاحب شروان وكان ملكا جبارا صاحب شوكة وقوة قصدهم ذات
يوم طمعا فيهم فاصابه مثل ما اصاب اصحاب ددينده فامتنع الملوك عن غزوه
403 شابر بليدة بناحية باب الابواب بها جب بيجن والنهارج عميقة لما ظفر
الفراسياب ملك التتر ببيجن مقدم الفرس كره ان يقتله لكثرة ما نال منه في
الوقائع واذا بعديبه فكبله وحبس في هذه الجب والقي على رأسها صخرة
عظيمة فنهب رستم الشديد اليها خفية وسرقه ودفن الصخرة من رأس الجب وما
بها واتى به الى بلاد الفرس وعاد ببيجن الى ما كان يأخذ المساكر ويوقع بالتتر
ويبليهم بالبلاء والضرحة التي كانت على رأس الجب ملقاة هناك يتعجب الناس
من كبرها ودفن رستم اياها وبها دجلة الخنازير التي جرى ذكرها في كتاب شاه
فامه في قصة بيجن

403 شروان فاحية قرب باب الابواب قالوا عمرها الموشروان كسرى الخير

وقد هرب عنها اهلها لكثرة ما بها من الثعابين والحيات وقال دايت عند
اجتيازي بها شجاعا عظيما ففرغت منه

381 وشلة قرية باذربيجان من قرى خوى بها عين من شرب من مائها يسهل
فى الحال جميع ما فى بطنه حتى لو تناول شيئا من الحبوب وشرب من ذلك الماء
عليه يخرج فى الحال

381 ياسى جمن موضع بين خلاط وادرن الروم به عين يفود منها الماء فودانا
شديدا يسمع صوته من بعيد واذا دنا منه شيء من الحيوان يموت فى الحال فيرى
حولها من الطيور والوحوش الموتى ما شاء الله وقد وكلوا بها من يمنع
382 الغريب من الدنو منها

389 باكويه مدينة بمناخى ديبند بقرب شروان بها عين فغط عظيم يبلغ قبالتها
فى كل يوم الف درهم والى جانبها عين اخرى تسيل بمنظ ابيض كدهن الرقيق تنقطع
نهادا ولا ليلا تبليغ قبالتها مثل الاولى من عجائبها ما ذكر ابو حامد الافدلسى ان
بها ارض ليس فى ترابها حرادة كثيرة يجدها الانسان والناس يصيدون الغزلان وغيرها
ويقطعون لحمها ويجملونه فى جلودها مع الملح وما شاؤا من الاباثير وياخذون
النبوية من القصب الغليظ النافى ويشدون القصب على جلد الصيد ويدفنونه تحت ذلك
القراب ويتركون القصب خارجا فتخرج مائية اللحم كلها من القصبه فاذا فغنت
المائية علموا ان اللحم قد فضع فيخرجونه وقد تهرأ وحكى بعض التجار انه دأى
بها نادا لا تزال تضرم ولا تنطفى لان موضعها معدن الكبريت وحكى ابو حامد
الافدلسى ان بقرب باكويه جبلا اسود فى سنامه شق طويل يخرج منه الماء ويخرج
مع ذلك الماء مثل صنجان الدائق من النحاس واكبر او اصغر يحملها الناس الى
الافاق للتمجب

399 نده گران معناه صناع الددع قريتان فوق باب الابواب على تل عال
وحواليه

400 قرى ومزادع ووساتيق وجبال واجام اهلها طوال القدود شقر الوجوه خرد
العيون ليس لهم صنعة سوى عمل الددوع والجواشن وهم اغنياء اسخياء يحبون
الغرائب لا سيما من يعرف شيئا من العلوم او الحظ او يعرف شيئا من الصناعات

377 مراغة مدينة كبيرة مشهودة من بلاد اذربيجان قصبتهما وهي كثيرة الامل
عظيمة القند غزيرة الانهاد كثيرة الاشجار وافرة الثمار بها اثار قديمة للمجوس
ومدارس وخانقاهات حسنة حدثني بعض اهلها ان بها بستانا يسمى

378 قيامتا باذ فرسخ في فرسخ وان ادبابه لا يقدون على تحصيل ثمرتها من
الكثرة فتتناثر من الاشجار وبقرب قيامتا باذ جمعة يفود الماء الحار عنها ياتيها
اصحاب العاهات يستحمون بها وينفهم وهي عيون عمدة اكثر ما ياتيها الزمنى

والجرمى فاذا انفصل هذا الماء عن الحجمة ويجرى على وجه الارض يصير حجرا
سلدا وخارج المدينة غار يدخله الانسان يرى فيه شبه البيوت والفرج فاذا امن
يرى فيه شيئا صليبا لا يقرب منه احد الا هلك يزعمون انه طلسم على كثر والله

اعلم وبها جبل زنفقان وهو جبل بقرب مراغة به عين ماء عذب يعجن به الدقيق
فيربو كثيرا ويحضر خبزه والخبازون يخمرون ادقتهم به ويصير هذا الماء حجرا
ينعقد منه سخود ضخم يستعملها الناس في ابنتهم ومن مفاخرها القاضي صد

الدين المعروف بالجود والكرم وقنون الخيران وصفوف الصبرات من خيراته سود
مدينة قزوين الذي عجز عن مثله اعظم ملوك زماننا فانه بنا ابواب المدينة بالاجر

في غاية العلو وبقية السود بالطين وشرافاتها بالاجر والمدينة في غاية السعة
وحكى انه اداد ان يتخذ لنفسه قبرا بقرب حجرة رسول الله صلعم فبعث الى

امير المدينة واعلمه ذلك فشرط ان يبعث اليه ملاء جراب ذهبيا فقال القاضي البعث
الى الجراب حتى الملاء ذهبيا فلما دأى امير المدينة كبر همته وسماحة نفسه بعث

اليه اذن عناق ومكته من ذلك فلما توفي دفن في المدينة وموضع رأسه قريب من
قدم رسول الله صلعم وحكى الشيخ فود الدين محمد بن خالد الجيلي وكان من

الابدال في كتاب صنفة في كراماته وعجايب حالاته قال رأيت فوجا من الملائكة
لا يدرك عددهم ومعهم تحف وهدايا فسالت الي من هذه الهدايا قالوا الي قاضي

مراغة قلت ما هو الا عبد مكرم قالوا ان هذه له لكرامته رسول الله صلعم
379 موغان ولاية واسعة بها قرى ومروج باذربيجان على يمين القاصد من اودبيل

الى تبريز وهي جرم واذربيجان كلها سرود كانت منازل التركمان لسعة دفنها
وكثرة عشبها والان اتخذها التتر مشتاة وجلا عنها تركمانها قال ابو هامد

الاندلسي رأيت بها قلعة عظيمة لها دساتيق كثيرة

مبهرتا فقال ابن الجوزى هذا الفقيه فى اى شىء شغل قالوا ما هو فى شىء من الاشغال فقال مثل هذا يترك عاطلا فولاه قضاء دمشق وتديس العادلية توفى قريبا من اربعين وستماية شاما رحمة الله عليه

358 دوين دز قلعة فى غاية الحصانة على ثلاثة فراسخ من المراغة فى قضاء من الارض خوب بمصانفتها واحكامها المثل وهى بين دياض على يمينها نهر وعلى يسارها نهر وعلى قلعة بستان يسمى عميداباذ ومصنع بير الماء من تحتها وفيها عين فى صخرة صماء ينبع منها ماء يسير وبهذا القلعة جبل وفى ذلك الجبل عين فزيرة الماء ينزل عن الجبل ويصعد القلعة بطريق الفوالان بصنعة عجيبة ومنها شرب اهل القلعة لغاية حصانفتها فى اكثر الاوقات لا يعطى صاحبها الطاعة لصاحب المراغة

370 قاليقلا مدينة بارمينية تنسب الى امرأة اسمها قالى فكافه قال قالى بنت كما يقال دادابجرد وصوت صووة نفسها على باب المدينة يجلب منها البسط والزلالى التى يقال لها قالى ولاهلا يد باسطة فى صنعتها ومنها تحمل الى ساير البلاد بها بيعة الشعانين قال ابن الفقيه انها بيعة للنصاى فيها بيت كبير مخزن مصاحفهم وصلبانهم فاذا كان ليلة الشعانين يفتح باب فى ذلك الموضع معروف يخرج منه تراب البيض فلا يزال يخرج ليلته الى الصباح فينقطع حينئذ فياخذ الرهبان ويدفعه الى الناس وخاصيته دفع السموم ولدغ العقارب والحيات يدانى منه وزن دائق فى ماء فيشربه الملسوع فيسكن فى الوقت المة وفيه اعجوبة اخرى وذلك انه ان بيع منه شىء لم ينتفع به صاحبه ويبطل عمله

371 قلعة الان انها قلعة فى غاية الحصانة بارض الان على قلة جبل وهى من القلاع الموصوفة بالحصانة تسمى باب الان قالوا لوان رجلا واحدا يمنع جميع ملوك الارض عنها يصح له ذلك لتعلقها بالجو وحسر الطريق ولها قنطرة عجيبة البناء عظيمة وهجبتها مما يبصر لا مما يذكر فان اللفظ لا يعطى معنى عجبتها بناها سنديباذ بن كشتاسف بن لهراسف والقلعة على صخرة صماء بها عين ينبع الماء العذب من الصخرة الصماء بها عجيبيان القنطرة والعين فى وسط القلعة من الصخرة الصماء

فقام ركب وهو سكران فاول من اجتاز في القنطرة كان الايوامى وقع فى القنطرة
اجتمعوا عليه واخذوه قال لا تقتلونى فانى اما الايوامى فحملوه الى خلاط
واجلسوه على السرير فقال لهم ان كتمتم تخلصونى فافعلوا سريعا قبل ان يمشى
الخبر الى الكرج واقاموا مقامى احدا ولكم كل ما سألتم فطلبوا منه فك اسارى
المسلمين كلهم ومالا عظيما عمروا به سود خلاط وعاهدوا بالمهادنة ستين كثيرة
وخلصوه ومن عجائبها بحيرتها التى يجلب منها السمك الطريخ الى جميع البلاد
قال ابن الكلبي بحيرة خلاط من عجائب الدنيا فانها عشر اشهر لا ترى فيها سمكة
ولا خدعة وشهران فى السنة تكثر بها حتى تقبض باليد وتحمل الى ساير البلاد
حتى الى بلاد الهند قيل انه لطلسم عمله بليناس الحكيم لقباذ
353 الملك واما اهل خلاط فالفسق عندهم ظاهر وصناعها يعملون القفلا ما فى
شئ من البلاد مثلها

354 خوى مدينة معمورة من مدن اذربيجان ذات سود حصين ومياه واشجار كثيرة
الخيرات والوفرة الغلات كثيرة الامل واهلها اهل السنة والجماعات على مذهب
واحد ليس بينهم اختلاف المذاهب يعمل بها الديباج الذى يسمونه الجولخ بها عين
كفكلة حدثنى بعض فقهاء خوى ان هذه العين يتبع منها ماء كثير جدا بارد فى
الصيف حار فى الشتاء ينسب اليها القاضى
355 شمس الدين الخوى كان عالما فاضلا ذا فنون من العلم شرياته وعقلياته

ذا تصانيف حسنة فلما كان هجوم التتر هرب من خراسان وذهب الى الشام وما عرفوا
قده دتبوه معيدا فى مدينة دمشق حكى ان ابن الجوزى بعث رسولا الى الملك
المعظم من دار الخلافة فلما وصل الى دمشق التمس ان يستدل بين يدي الملك
المعظم وكان الملك فقيها حنفيا فجمع له اعيان دمشق وكان ابن الجوزى واعظا
فصيحا قادرا على الكلام وما كان فى القوم من يناقش بالمنوع الدقيقة فلما قام
قال هذه مدينة حسنة ليس فيها فقيه فتاذى الملك المعظم من ذلك وقال ان هذا
يمتد انه قال شيئا فقالوا له ههنا فقيه عجمي اجمع بينهما وتفرج عليهما فلما
جوابن الجوزى طلبوا شمس الدين فاذا تمشية مقدمة معه ما قد تم ان شمس
الدين اخذ مقدماته وقلبها عليه ثم عارضه فى المقدمات وفى الحكم حتى جعله

شبيهة بالتوت الشامى الا انها مدودة تنفع من امراض الكبد وعلى طرف دوروان
صخرة عظيمة مدودة شبه قلعة تسمى سنك نيم دائك تصيبها نداوة مثل الصداء
تنضب به الاطراف تفعل فعل الحناء ومن العجب ان هذه الندوة لا تعمل هذا العمل
الا اذا كان المختضب جالسا عليه فان حمل الى موضع اخر لم يفد شيئا وذكر ان
الناس يحملون العرايس اليها اذا ادادوا ان يخضبوا اطرافهن ويجلب من جفزة
الى ساير البلاد الا بريسم الجيد والاطلس والثياب التى يقال لها الكنجى
والعجم يسمونها القطنى والمعما ثم الخز ونحوها ينسب اليها ابو محمد النظامى
كان شاعرا مغلقا عارفا حكيما له ديوان حسن واكثر شعره الهيات ومواعظ وحكم
ودمود العادفين وكفاياتهم وله داستان خسرو وشيرين وله داستان ليلى ومجنون
وله مخزن الاسراذ وهفت پيكر ولما نظم فخرى الجرجانى داستان ويس ودامين
للسلطان طغرلبك

352 السلجوقى وانه فى غاية الحسن شعره كالماء الجارى كانه يتكلم بلا
نعسف وتكلف اداد النظامى داستان خسرو وشيرين على ذلك المنوال واكثر
فيها من الالهيات والحكم والمواعظ والامثال والحكايات الطيبة وجعله للسلطان
طغرلبك اوسلان السلجوقى وكان السلطان مايلا الى الشعر والشعراء فوقع عنده
موقعا عظيما واشتهر بين الناس وكثرت نسخه واما داستان ليلى ومجنون فطلب
منه صاحب شروان فقد نظمها له وكان فى فته عديم التظير توفى بقرب تسعين
وخمسة

352 خلاط مدينة كبيرة مشهودة قسبة بلاد ارمينية ذات خيرات واسعة وثمرات
يا نعمة بها الهيا الفزيرة والاشجار الكثيرة واهلها مسلمون وقصادى وكلام
اهلها العجمية والارمينية والتركى ذات سود حصين قصدها الكرج فى زمن الملك
الكامل الاوحد ووزلوا عليها يحاصرونها وكان خادج المدينة نهر عليه قنطرة
فاهل خلاط نقضوها وستروها بشيء من الحشيش ليقع فيها من يجتاز عليها من
الكرج وجلسوا تحت القنطرة منتظرين لمن يقع فيها حتى ياخذونه وكان لملك
الكرج ويقال له الايوانى منجم فاضل جربه مرادا كان ذا حكم صحيح قال
للأيوانى ادكب الان وحادب فانك فى اخر النهار تكون جالسا على سرير خلاط

بلاد الابخاز وضوب ملوكهم ويجلب من تفليس

349 الزبيق والخلنج والعبيد والدواب الفرة وانواع اللبود والاكسية والبساط

الرقيقة والفرش والمصوف الرفيع والخز وما شابه ذلك

350 جنبذق قرية من اعمال المراغة بينها وبين قلعة دوين دز فرسخ بها بئر

عجبية يخرج منها حمام كثير فنصب على رأس البئر شبكة يقع فيها من الحمام

ما شاء الله وهي بئر لا يدري قعرها حكي بحضرة فقهاء المراغة انهم ادسلوا فيها

رجلا ليعرفى حال الحمام فنزل حتى ذاد الجبال على خمسمائة ذراع ثم خرج

فاخبر انه لم ير شيئا واحس بهواء قوى

351 الحيوانات العوتى

351 جنزة بلدة حصينة قديمة من بلاد اذان من ثغود المسلمين لقربها من الكرج

وهي مدينة كثيرة الخيرات وافرة الغلات اهلها اهل السنة والجماعة اهل الصلاح

والخير والديانة ولا يتركون احدا يسكن بلدهم اذالم يكن على مذهبهم واعتقادهم

حتى لا يشوش عليهم مذهبهم واعتقادهم والغالب عليهم ممارسة السلاح واستعمال

الات الحرب لكونهم فى الشعر بقرب ارض الكفاد بها نهر قردقاس مجيه من حاجين

ولاية الكرج يجرى ستة اشهر وينقطع ستة اشهر ومجيه وقت معلوم واقطاعه كذلك

ولاهلها يد باسطة فى تربية دود القز وعمل الابريسم جنزة يفوق ما لغيرها من البلاد

حسنا وفى نفس المدينة قناة ينزل اليها من طريقين احدهما موضع يعرف بباب

المقبرة والاخر بباب البرذعة يوخذ الماء من باب المقبرة ويجذب به الابريسم تزيد

قيمته على الابريسم الذى يجذب بماء باب البرذعة وان حملوا ماء باب المقبرة

الى باب البرذعة لايفيد شيئا وان حملوا ماء باب البرذعة الى باب المقبرة يفيد

ويخرج ابريسمه جيدا وبها قلعة هرك على مرحلة منها حولها ديار ومياه واشجار

هواءها فى الصيف طيب يقصدها اهل جنزة فى الصيف لكل اهل بيت فيها موضع

يقيم فيه حتى تنكسر سودة الحر ولاعيان جنزة بها دور حسنة وانها على نهر يقال

له دوردان والنهر ينزل من جبل يسمى مرا ولا يزال عليه الضباب وهو شامخ

جدا وذكروا ان كل من علا القلعة يرى الجبل ومن علا الجبل لايرى القلعة وعلى

هذا الجبل شجرة لها ثمرة يقال لها العود ليس فى جميع الدنيا الا بها وهي

يقال له الدرقال على قعد الغبيراء حلو الطعم لا يوجد فى شىء من غير هذا الموضع
وبقربها نهر الكريصاد منه الشورما هيح ويحمل منها الى ساير البلاد وبها يقال
فاقت بفال جميع النواحي فى حسنهما وصحة قوائمها وبها سوق الكركى يقام
كل يوم احد على باب الاكراد مقدار فرسخ فى فرسخ يجتمع الناس اليه من كل
وجه واوب اليه للتجارة وهذه كانت صفتها القديمة واما الان فاستولى عليه الخراب
الان اثار الخير بها كثيرة وباهلها صعلكة ظاهرة ومثل هذا يذكر للاعتبار
فسيحان من يعحيل ولايحال ويزيل ولا يزال

345 بيلقان مدينة كبيرة مشهودة ببلاد اذان حصينة ذات سور عال بناها
قباز الملك قالوا ليس بها ولا فى حوالها حجر واحد ولما قصدوا التتر وادوا
حصانة سودها ادادوا خرابه بالمنجنيق فما وجدوا حجرا يرمى به الحايط وادوا
اشجادا من الدلب عظاما قطعواها بالمنشير وتركوا قطاعها فى المنجنيق ورموا
بها السور حتى خربوا سودها ونهبوا وقتلوا والان عادت الى عمادتها ينسب اليها
مجير البيلقانى كان رجلا فاضلا شاعرا وصل الى اصفهان وذكر فى شعر له ان
اهل اصفهان عمى فسمع رئيس اصفهان ذلك وامر لكل شاعر فى اصفهان ان يقول
فيه شيئا ففعلوا فجمعها فى مجلد وبعثه اليه

348 تفليس مدينة حصينة لا اسلام واولها بناها كسرى الفوشروان وحصنها
اسحاق بن اسماعيل مولى بنى امية يشقها نهر الكراهلها مسلمون ونصارى من
احد جانبي الكريوذتون ومن الجانب الاخر يضربون بالناقوس وذكروا ان
المدينة كانت مسقفة بالصنوبر فلما ادسل المتوكل اليها بغا لقتال اسحاق
بن اسماعيل فخرج اسحاق لمحاربة بغا فامر بغا النفاطين فرموا المدينة بالنار
واحرقوها فاحترقت المدينة كلها لانها كانت من خشب الصنوبر وهلك خمسون الف
انسان ومن عجائبها حمام شديد الحرارة لا توقد ولا يستقى لها ملو لانها بنيت على
عين حادة وذكر بعض التحاد ان هذا الحمام يختص بالمسلمين لا يدخلها كافر
البيتة والعملة المصرية بها ظاهرة والمدينة فى ايمانهم وبها من الصوامع والبيع
والدينار الذى يسمونه پريره وهو دينار حسن مفروغ مقر عليه كتابة سريانية
وصودة الاصنام كل دينار مثقال ذهب جيد لا يفقد احد على التلبيس به وانه فقد

قبلنا فابحث وانظر ففعل ولم يقف على شيء ثم امهله اياما وعاد لمثلها حتى فعل ثلث مرات وفي كلها يعتذر فدعا خاقان قايدا من قواده وامره بمثل ما امر به افوشروان فلما فعل ادسل افوشروان ما هذا استبج عسكري الليلية فارسل اليه خاقان يقول ما اسرع ماضرت فقد عمل مثل هذا بعسكري ثلث مرات وانما فعل بك مرة واحدة فبعث اليه افوشروان يقول ان هذا عمل قوم يريدون افساد ما بيننا وعندى راي ان قبلته وهو ان تدعنى ابني بينى وبينك حايظا واجعل عليه ابوابا فلا

يدخل بلادك الا من تريد ولا يدخل بلادى الا من اريد فاجابه الى ذلك وانصرف خاقان الى مملكته واقام افوشروان وشرع في بناء حايظ من الصخر والرصاص وجعل عرضه ثلثماية ذراع وعلاه حتى الحقة برؤس الجبال ثم قاده في البحر فيقال انه ففخ في الزقاق وبني عليها حتى استقرت على الارض ثم رفع البناء حتى استوى مع الذي على الارض في عرضه وارتفاعه فجعل احد طرفيه في البحر واحكمه وقدمه سبعة فراسخ الى موضع اشب وهو جبل وهو لا يتهيا سلوكه وبني بالحجارة المهندمة نقل اصفرها خمسون رجلا واحكمها بالرصاص والمسامير وجعل في هذه السبعة فراسخ سبع مسالك على كل مسلك مدينة ودق فيها قوما من مقاتلة الفرس على كل مدينة مائة رجل يحرسونها بعد ان كان محتاجا الى مائة الف رجل ثم نصب سريره على القيد الذي صنعه على البحر وسجد شكرا لله على ما تم على يده وكفاه شر الترك وهجومهم واستلقى على ظهره وقال الان اسرحت ومدينة باب الابواب من تلك المدن والمعجم يسمونه دوبند وبها صود مطلسة لدفع الترك وكان عساكر الترك لا تزال تأتي من تلك الجهة وتنهب بلاد ايران فلما بنى افوشروان ذلك السد وطمسه لم يذكر ان دخل الترك من تلك الجهة

344 بد كودة بين اوان واذبيجان كثيرة الضباب قلما تصحو السماء بها

منها كان مخرج بابك الخرمي في ايام المعتصم بالله بها موقد رجل لا يقوم احد فيه يدعو الله تعالى الا استجيب له ومنها يتوقعون خروج المهدي وذكر ان تحته نهر عظيم ان اغتسل فيه صاحب الحمى العتيقة ذهب حماه

344 برذغة مدينة كبيرة باران اكثر من فرسخ في فرسخ انشاها فباذ الملك وهي خصبة فزعة كثيرة الثمار وبها القرنفل والفندق والشاهبلوط وبها صنف من الفواكه

اسراع الجدام الى اهلها لان اكثر اكلهم الكرفب والغدد فيهم طبع وفيهم خدمة للضيف وقرى وحسن الطاعة لرهبانهم والرهابين يلعبون بمغزولهم حتى انه اذا مرض احدهم احضر الرهبان ودفع مالا اليه ليستغفر له ويحضر القس وانه يبسط كساء واهترف المريض بذنب ذنب مما عمله والقس قاعد يضم كفيه كلما فرغ العذنب ينفض كفيه في الكساء الى ان فرغ من تمام ذنوبه فلما فرغ يضم للقس اطراف الكساء ويخرج بها وينفض في الصحراء فيظنون ان الذنوب قد انصحت بالصدقة ودعاء القس وحكي ان فيهم من اذا تزوج ببكر يريد ان يكون الرهبان يفترعها لتكون مبادكة على زوجها ببركة الرهبان

340 باب الابواب مدينة عجيبة على صفة بحر الحزد مبنية بالصخور وهي مستطيلة يصيب ماء البحر حايطها طولها مقدار ثلثي فرسخ وعرضها غلوة سهم عليها ابواب من الحديد ولها ابراج كثيرة على كل برج مسجد للمجاورين والمشتغلين بالعلوم الدينية وعلى السود حراس تحرس من العدو بناها افوشروان كسرى الخير وهو احد الثغور العظيمة لانها كثيرة الاعداء من الذين حفوا بها من امم شتى والى جانب المدينة جبل ارعن يعرف بالذنب يجمع على قلته كل سنة حطب كثير ليشعلوا فيه النار اذا احتاجوا الى انذار اهل ادران واذببيجان وادميقية بمجى العدو وكافت الاكاسرة شديدة الاهتمام بهذا المكان لعظم خطره وشدة خوفه حكي ابو العباس الطوسي ان الحزد

341 كافت تعبر على ملك فادس حتى وصلوا الى همدان والموصل فلما ملك افوشروان بعث الى ملك الحزد وخطب اليه ابنته على ان يزوجه ابنته ويتفرغان لاعدائهما فاجابه الى ذلك فعهد افوشروان الى جارية من جواريه نفيسة فوجه بها الى ملك الحزد على انها ابنته وحمل معها ما يحمل مع بنات الملوك واهدى خاقان ملك الحزد الى افوشروان ابنته فلما وصلت اليه كتب الى خاقان لو التقينا اوجينا المودة بيننا فاجابه الى ذلك فالتقيا واقاما اياما وافوشروان امر قايدا من قواده يختار ثلثماية رجل من اشداء اصحابه فاذا هدأت الميرون اغاد على عسكر الحزد يحرق ويعقر ويرجع الى مكانه ففعل فلما اصبح بعث خاقان الى افوشروان ان اتيت عسكرى المبادكة فيبعث اليه افوشروان انه لم يات من

المرد وليس هذا طريقة المشايخ قال الشيخ لا يعودى بين يديك من طريقة المشايخ
وانما هذا لذلك لولا ميلى الى شئ من زينة الدنيا ما قعدت بين يديك

332 ادمينية فاحية بين اذربيجان والروم ذات مدن وقلاع وقرى كثيرة اكثر

333 اهلها فصادى بها عجائب كثيرة ذكرت اكثرها عند مدنها وقراها والذى

نزيد به هنا بها جبل الحارث والحويرث لا يقدر احد على ارتقائهما قالوا انهما

مقبرة ملوك ادمينية ومعهم اموالهم وذخايرهم بليناس الحكيم طلسمها لثلا يظفر بها

احد وحكى ابن الفقيه انه كان على نهر الرس بادمينية الف مدينة فبعث الله

تعالى اليها نبيا اسمه موسى وليس بموسى بن عمران فدعاهم الى الله تعالى فكذبوه

وعصوا امره فدعا عليهم فحول الله تعالى الحارث والحويرث من الطايف وادسلهما

عليهم فيقال ان اهل الرس تحت هذين الجبلين وبها البحيرة قال مسعر بن

مهلهل هذه البحيرة منتنة قليلة المنافع عليها قلاع حصينة وجانب من هذه البحيرة

ياخذ الى موضع يقال له وادى الكرذ فيه طرايف من الاحجار وعليه مما يلى سيناس

جمعة يقال لها عين نداوند وهى جمعة شريفة جليلة الفند كثيرة المنفعة وذلك لان الانسان

او الدابة اذا التقى فيها وبه كلوم وقروح يتهدل ويلتحم وان كان فيها عظام موهنة

مرضة كامنة وشظايا غامضة تتفجر افواها ينقيها عن كل وسخ ويلحمها قال مسعر بن

مهلهل عهدى بمن توليت حملة اليها وبه علل من جرب وسلح وقولنج وحزاد ووزبان

فى الساقين واسترخاء فى العصب وفيه سهم قد نبت اللحم على فصله كنا نتوقع

موته ساعة فساعة فاقام بها ثلاثا فخرج النصل من حاصرته وهوفى من بقية العلل

قال ومن شرف هذه الجمعة ان الانسان اذا شرب منها امن الخواليق واسهل

السوداء من غير مشقة وحكى صاحب تحفة الغرايب ان بادى ادمينية بيت فادله

سطح من الصادوج وميزاب من النجاس وتحت الميزاب حوض كبير من الرخام

وفى البيت مجاودون كلما قل المطر بتلك الناحية او قدوا فادهم وغسلوا سطح

البيت بماء نجس حتى ينصب من الميزاب الى الحوض ثم يرشون البيت بذلك الماء

النجس فعند ذلك تستر السماء بالفعام وتمطر حتى يغسل السطح والميزاب

والحوض ويمتلى من الماء الطاهر

337 افلوفونيا مدينة كبيرة من نواحي ادمينية اهلها فصادى من خواصها

كان قاعدا تحته فتعجب القوم من مسامحة النهر وتعدى الجدار

331 اذ فوجان بلدة من بلاد ارمينية اهلة طيبة كثيرة الخيرات اهلها مسلمون

332 ونضادى وبها جبل فيه غاد ينزل الماء من سقفه ويصير ذلك الماء

حجرا صلدا

332 اذن الروم مدينة مشهودة من مدن ارمينية بقرب خلاط قديمة البناء

بينها وبين خلاط موضع يسمى باسى جمن به عين يفود الماء منها فورانا شديدا

يسمع صوته من بعيد فاذا دنا الحيوان منها يموت فى الحال وحولها من الحيوانات

الموتى ما شاء الله وقد وكل بها من يمنع الغريب من الدنو منها بها عين الفرات

وهى عين مبادكة مشهودة نغموا ان من اغتسل بماؤها فى الربيع يامن امراض تلك

السنة

332 ارمية بلدة كبيرة من بلاد اذربيجان كثيرة الخيرات وافرة الغلات بقربها

بحيرة تعرف ببخيرة ارمية وانها كريهة الريح لا نبات عليها ولا سمك فيها

استدادتها خمسون فرسخا مادتها من اودية من جبال تلك البلاد وفى وسط

البحيرة جزيرة وعلى تلك الجزيرة قلعة حصينة وحواليها قرى ورساتيق ومزارع

وفى اكثر الاوقات كان صاحب تلك القلعة عاصيا على ولاة اذربيجان اذ لا سبيل

اليها قهرا ويخرج من هذه البحيرة ملح يحلو شبه التوتيا وعلى ساحلها مما يلى

الشرق عيون ينبع ماؤها ويستحجر اذا اصابها الهواء وفيها حيوان يقال له

كلب الماء وينسب اليها الشيخ ابو احمد الملقب بتاج الدين الادموى كان

عديم المثل فى زمانه بالاصول والفقه والحكمة والادب ذا عبادة فصيحة وفقرير

حسن وطبع لطيف وكلام ظريف كان الاجتماع به سببا لذلك النفس من كثرة

حكاياته الطيبة والامثال اللطيفة والتشبيهات الغريبة والمبالغات المعجبية

وكثيرا ما كان يقول ان دفع التتر عن هذه البلاد لكثرة صدقات الخليفة

المستنصر بالله فان الصدقة تدفع البلاء ولولا ذلك لكان من دفع العساكر

الخوانزمشاهية كيف يقف له عسكر العراق وكان الامر كما قال فلما مضى المستنصر

وقلت الصدقة جاؤوا وظفروا وحكى ان الشيخ دخل يوما على ابن الوزير القمى

وكان ابن الوزير دقيق النظر كثير الماخذ قال للشيخ ادراك تقتضى العماليك

في ايوان فافشق سقف الايوان وفضل نواذشت منها والناس الذين كانوا عند الملك ما بين هارب ومغشى عليه والملك ما تحرك عن مكانه وقال له من انت فقال نواذشت اني رسول الله اليكم فقال الملك فحن وان راينا هذا العجب يعنى النزول من السقف لكن لا تقتصر على ذلك بل عندنا علماء وحكماء يناظرونك فان شهدوا لك الحق اتبعناك فرضي نواذشت به والملك امر العلماء والحكماء في ذلك الزمان ان يسمعوا كلامه ويعرفوا الملك فسمعوا كلامه وقالوا للملك سمعنا كلامه وافه مستقيم ولم يبق الا شيء واحد وهو طلب معجزة على نبوته وتشد وثاقه ونصب ذلك القطر عليه فان تلف فقد كفيينا امره وان سلم من ذلك فيجب علينا متابعتة فرضي نواذشت بذلك واختار الملك هذا الراي فعروه وشدوا وثاقه وصبوا عليه قطرا فصار القطر كرات

268 وتشبثت بكل شعرة كرة وما ضر به شيئا ومع العجوس من تلك الكرات

يتبركون بها فعند ذلك قالوا لم يبق الا اجابة دعوته فامر في جميع مملكة كشتاسف ببناء بيوت النار وجعل النار قبيلة لا الهيا وبقيت تلك الملة الى مبعث رسول الله صلعم و الان يقولون بارض سجستان منها بقية

33] اذان فاحية بين اذربيجان وادمينية وبلاد ابخاز بها مدن كثيرة وقرى

قصبتهما جتزة وشروان وبيلقان بها نهر الكر وهو نهر بين ادمينية واذان يبدا من بلاد خزران ثم يمر ببلاد الابخاز من فاحية اللان فيمر بعديفة تفليس يشقها ثم بجتزة وشمكود ويجرى على باب برذعة ثم يختلط بالرس والرس اصفر منه وينصب في بحر الخزر على ثلث فراسخ من برذعة موضع الشورما هيح الذي يحمل الى الافاق مملحا وهو نوع من السمك طيب مختص بذلك الموضع وزعموا ان الكر نهر سليم اكثر ما يقع فيه من الحيوان يسلم ومن ذلك ما حكى بعض فقهاء فنجوان قال وجدنا غريقا من الكر يجرى به الماء فبادر القوم الى امساكه فادركوه وقد بقي فيه دمق فحملوه الى اليبس فاستقر نفسه وسكن جاشه قال لنا اي موضع هذا قالوا فنجوان قال اني وقعت في الماء في موضع كذا وكان بينه وبين فنجوان مسيرة خمسة ايام اوستة وطلب طعاما فذهبوا لاحضار الطعام فاقض عليه الجداد الذي

الكتب وافه رجل به ابنه يدعو الصبيان الى نفسه فافكسر ابو ذكرياء افكسارا شديدا

228 فى ذلك المحفل العظيم فلما قام نظام الملك قال لناظر المدسة كم معيشة ابي ذكرياء قال عشرة دنانير قال اجعلها خمسة عشر ان كان كما يقول لا تكفيه عشرة دنانير فافكسر ابو ذكرياء من فضيحة ذلك المتعمد وكفاء ذلك كفارة لجميع ذنوبه ومن ذلك اليوم ما حو شيئا من المحافل والمجامع حياء وخجالة

261 سلماى مدينة باذربيجان بين تبريز وادمية بها ماء من المختل به ذهب ذهب عنه الجذام سمعت ان مجذوما موصليا ذهب اليه فما رجع الا سليما نقى الجسد

267 شيز مدينة باذربيجان بين العراغة ورتجان قال مسعر بن مهلهل بها معدن الذهب والفضة والزبيق والزرنيخ الاصفر والاسرب ولها سود محيط بها وفى وسطها بحيرة لا يندك قعرها والى اوسيت فيه اربعة عشر الف ذراع وكسودا من الف ما استقر واستدارتها نحو جريب بالهاشمى ومتى بل بعائها تراب صاد لوقته حجرا صلدا بها بيت نار عظيم الشأن عند المجوس منها يذكى فيران المجوس من المشرق الى المغرب وعلى رأس قبته هلال فضة قيل هو طلسم حاول كثير من المتغلبين قلعه فلم يقدروا ومن عجائب هذا البيت انهم يوقدون منه منذ سبعمائة سنة فلا يوجد فيه رماد البتة ولا ينقطع الوقود عنه ساعة من الزمان ومن عجائب هذه المدينة انه اذا قصدها عدو نصب المنجنيق عليها فان حجر المنجنيق يقع خارج السود ولم يصل اليه وان كان يرمى اليه من مسافة ذراع الى ههنا كلام مسعر وهو كان رجلا سياحا طاف البلاد ودأى عجايبها واكثر عجائب البلدان منقول منه وحكى غير مسعر ان بالشيرفان اذخض وهى نار عظيمة عند المجوس كان اذا الملك منهم اذاها راجلا وينسب اليها نواذشت نبي المجوس قيل انه كان من شيز ذهب الى جبل سيلان معتزلا عن الناس واتى بكتاب اسمه باستا وهو بالجمعية لم يفهم معناه الا من الفسر واتى يدعى النبوة فى عهد كشتاسف بن لهراسف بن كيخسرو ملك الفرس واداد الوصول اليه لم يتمكن من ذلك وكان كشتاسف جالسا

194 قال رايث بها داكها وقدامه طبول وبوقات سالت عن شأنه فقالوا انه تراهن على اكل تسعة اوطال اوز وواس بقر وقد فعل ووطل اذ دبيل الف وادبعون درهما وادزم اذا طبخ يصير ثلثة الضعاف فانه قد غلب

194 ارمية بلدة حصينة باذربيجان كثيرة الثمرات واسعة الخيرات بمقربها بحيرة يقال لها بحيرة ارمية وهي بحيرة كريمة الرايحة لا سمك فيها وفي وسط البحيرة جزيرة بها قرى وجبال وقلعة حصينة حولها رساتيق لها مزارع واستدادة البحيرة خمسون فرسخا يخرج منها ملح يجلو شبه التوتيا وعلى ساحلها مما يلي الشرق هيون ينبع الماء منها واذا اصابه الهوا يستحجر ومن عجائبها ما ذكر صاحب تحفة الغرائب ان في بطائح بحر ارمية سمكة تتخذ من دهنه ومن الموم شمعة وتنصب على طرف سفينة فارغة تخلى لمشى على وجه الماء فان السمك ياتى بثود ذلك الشمع وترمى نفسها في السفينة حتى تمتلى

195 السفينة من السمك ولتكن سفينة مقورة حتى لا يفلت السمك عنها

227 تبريز مدينة حصينة ذات اسوار محكمة وهي الان قسبة بلاد اذربيجان بها عدة انهر والبساتين محيطة بها زعم المنجمون انها لا تصيبها من التراك افة لان طالما عقرب والمريخ صاحبها فكان الامر الى الان كما قالوا ما سلم من بلاد اذربيجان مدينة من التراك غير تبريز وهي مدينة اهلة كثيرة الخيرات والاموال والصناعات وبقرها حمامات كثيرة عجيبة النفع يقصدها المرضى والزمى ينتفعون بها وتحمل منها الثياب العتاي والسقلاطون والنسج الى الافاق وفقودها وفقود اكثر بلاد اذربيجان الصفر المصروب فلوسا وقطاع الطنجير والهوان والمنادة اذا اذوا المعاملة عليها اشتروا بها المتاع فما فضل اخذوا به قطعة صغيرة ينسب اليها ابو ذكرياء التبريزي كان اديبا فاضلا كثير التصانيف فلما بنى فظام الملك المدرسة النظامية ببغداد جعلوا ابا ذكرياء خان خزانة الكتب فلما وصل فظام الملك الى بغداد دخل المدرسة ليتفرج عليها وفي خدمته اعيان جميع البلاد ووجوهها فتمعد في المدرسة في محفل عظيم والشعراء يقومون ينشدون مدايحه والدعاة يدعون له فقام وجل ودعا لفظام الملك وقال هذا خير عظيم قد تم على يدك ما سبقك بها احد وكل ما فيها حسن الاشياء واحدا وهو ان ابا ذكرياء التبريزي خان خزانة

محمد بن ذى العقاد العلوى المرندى وبها نهر ذكر محمد بن زكرياء الرازى عن
الجبهانى صاحب المسالك المشرقية ان باذريبيجان نهر ماؤه يجرى فيستحجر
ويصير صفايح حجر وقال صاحب تحفة الغرايب باذريبيجان

190 نهر ينعد ماؤه صحرا صلدا كبيرا وصغيرا وبها عين قال صاحب تحفة

الغرايب باذريبيجان عين يجرى الماء عنها وينعد حجرا والناس يعملون قالب
اللبن من ذلك الماؤه يتركونه يسيرا فالماؤه القالب يصير لبنا حجريا

193 ادبيل مدينة باذريبيجان حصينة طيبة التربة عذبة الماء لطيفة الهواء

فى ظاهرها وباطنها انهار كثيرة ومع ذلك فليس بها شئ من الاشجار التى لها

فاكهة والمدينة فى فضاء فسيح واحاط بجميع ذلك البغضاء الجبال بينها وبين

المدينة من كل صوب مسيرة يوم ومن عجائبها انه اذا غرس فى ذلك الفضاء لا يفلح

الغرس وذلك لامر خفى لا اطلاع عليه بناها فيروز الملك وهى من البحر على

يومين بينهما دخلة شعراء عظيمة كثيرة الشجر جدا يقطعون منها الخشب الذى منه

الاطباق والتصاع والخلج وفى المدينة صناع كثير لا صلاحها ومن عجائبها ما ذكره

ابو حامد الاندلسى قال رايت خارج المدينة فى ميدانها حجرا كبيرا كأنه معمول

من حديد اكبر من ما ترى وطل اذا احتاج اهل المدينة الى العطر حملوا ذلك

الحجر على عجلة ونقلوه الى داخل المدينة فينزل العطر ما دام الحجر فيها فاذا

اخرج منها سكن العطر والنفاد بها كثير جدا بخلاف ساير البلاد وللسنافير بها

عزة ولها سوق تباع فيه ينادون عليها انها سنودة سيادة مؤكدة لا هاربة ولا سارقة

ولها تجار وباعة ودلالون ولها راحة وناس يعرفون قال سندي بن شاهك وهو من

الحكماء المشهورين ما اعنائى سوقة كما اعنائى اصحاب السنافير يعمدون الى

سنود ياكل الفراخ والحمام ويكسر قفص القمادى والحجل والوداشين ويجعلونه

فى بستوقة يشدون راسها ثم يدحرجونها على الارض حتى تاخذ الدواد فيجعلونه

فى القفص مع الفراخ فيشغلونه الدواد عن الفراخ فاذا اراه المشتري داء عجيبا

ظن انه ظفر بحاجته يشتريه بثمن جيد فاذا مضى به الى البيت وزال دواؤه يبقى

شيطانا ياكل جميع طيورده وطيور جيرانه ولا يترك فى البيت شيئا الا سرق وافسد

وكسر فيلقى منه التباريح واهل ادبيل مشهورون بكثرة الاكل حكى بعض التجار

اذربيجان ناحية واسعة بين قهستان وادان بها مدن كثيرة وقرى وجبال وانهاد كثيرة بها جبل سبلان قال ابو حامد الاندلسي انه جبل باذربيجان بقرب مدينة اذربيل من اعلى جبال الدنيا روى عن رسول الله صلعم انه قال من قرأ سبلان الله حين تمسون وحين تصبحون الى قوله تخرجون كتب له من الحسنات بعدد كل ورقة تلج تسقط على جبل سبلان قيل وما سبلان يا رسول الله قال جبل بين ارمينية واذربيجان عليه عين من عيون الجنة وفيه قبر من قبور الانبياء وقال ايضا على داس الجبل عين عظيمة ماؤها جامد لشدة البرد وحول الجبل عيون حادة يقصدها المرضى وفي حوض الجبل شجر كبيرة وبينها خشيشة لا يقربها شيء من البهائم فاذا قرب شيء منها هرب وان اكل منها مات وفي سفح الجبل قرية اجتمعت بقاضيهما ابي الفرج بن عبد الرحمان الازديلي قال ماهي الا يجمعها الجن وذكر انهم بنوا مسجدا في القرية فاحتاجوا الى قواعد لاعمدة المسجد فاصبحوا وعلى باب المسجد قواعد من الصخر المعخوث احسن ما يكون وبها نهر الرس وهو نهر عظيم شديد جرى الماء وفي ارضه حجارة كبيرة لا تجرى السفن فيه وله اجراف هائلة وحجارة كبيرة زعموا ان من عبر نهر الرس ماشيا اذا مسح برجله ظهر امرأة عسرت ولادتها وضعت وكان بقزوين شيخ تزكمانى يقال له الخليل يفعل ذلك وكان يفيد حكي ديسم بن ابراهيم صاحب اذربيجان قال كنت اجتاز على قنطرة الرس مع عسكري فلما صرت في وسط القنطرة دابت امرأة حاملة صبيا في قماط فرمحتها بفل محمل طرحها وسقط الطفل من يدها في الماء فوصل الى الماء بعد زمان طويل لطول مسافة ما بين القنطرة وسطح الماء ففانص وطفنا بعد زمان يسير ويجرى به الماء وسلم من الحجارة التي في النهر وكان للعقبان او كاد في اجراف النهر فحين طفا الطفل داه عقاب فاقبض عليه وشبك مخالبه في قماطه وخرج به الى الصحراء فامرت جماعة ان يركضوا نحو العقاب ومشيت ايضا فاذا العقاب وقع على الارض واشتغل بحرق القماط فادركه القوم وصاحوا به فطار وترك الصبي فلحقناه فاذا هو سالم يبكي ددناه الى امه وبها نهر ذكوير بقرب مرند لا يخوضه الفارس فاذا وصل الي قرب مرند يفور ولا يبقى له اثر ويجرى تحت الارض قدد اربعة فراسخ ثم يظهر على وجه الارض اخبر به الشريف

- 194 هين قوطود قوطود قلعة باذوبيجان حدثنى الشريف محمد بن ذى الفقار
الفتاد العلى ان بقربها عدة حمامات شديدة الحرارة يقصدها اصحاب العاهات من
النواحى يستشفون بها
- 194 عين كنفلكة باذوبيجان بمدينة خوى حدثنى الشريف محمد بن ذى الفقار
انها هين ينبع منها ماء كثير جدا بارد فى الصيف حار فى الشتاء
- 196 عين وشلة قرية من قرى خوى باذوبيجان بها عين من شرب من مائها
اسهل جميع ما فى بطنه فى الحال حتى لو ياكل شيئا من الحبوب ويشرب من ذلك
الماء عليه يخرج فى الحال
- 196 هين ياسى جمن بين اذن الروم وخلاط موضع يسمى ياسى جمن به عين يفود
الماء عنها فودانا شديدا يسمع صوته من بعيد واذا دنا الحيوان منها يموت فى الحال
فترى حولها من الطيور والوحوش الموتى ما شاء الله وقد وكلوا بها من يمنع
الغريب من الدفون منها
- 198 بئر بيجن بقرب دربند مشهودة وهى البئر التى حبس افراسياب فيها
بيجن ابن كوروذ مكبلا وترك على داس البئر صخرة عظيمة فذهب اليه دستم
الشديد مختفيا وسرقه منها واتى به بلاد ايران وله قصة طويلة مشهودة
- 198 بئر جنبدق قرية من اعمال مراغة بينها وبين قلعة دوين دون فرسخ
بها بئر صحبية يخرج منها حمام كثير فتنصب على داس البئر شبكة يقع فيها
من الحمام ما شاء الله وهى بئر لا يبدى قعرها حدثنى بعض فقهاء مراغة انهم
اوسلوا فيها رجلا ليعرف حال الحمام فنزل حتى زاد الحبل على خصمائه
فداع ثم خرج فاخبر انه لم ير من الحمام فيها شيئا واحس بهواء قوى ودأى فى
اخرها ضوه وشيئا كثيرا من الحيوان موتى

جبلان يصب في بحر الخزد

184 نهر الكر نهر بين ارمينية وادان يبدا من بلاد جزان ثم يمر ببلاد
الابخاز من ناحية اللان فيمر بمدينة تفلين يشقها ثم بجنزة وشمكود ويجرى
على باب برذعة ثم يختلط بالرس والرس اصفر منه وينصب في بحر الخزد على
ثلاثة فراسخ من برذعة موضع الشودما هيچ الذى يحمل الى الافاق مملحا ونوع من
السماك يقال لهما الدواقن والعشب وهما سمكان يفضلان على اجناس السمك
بتلك النواحي وذهبوا ان الكر نهر سليم اكثرهما يقع فيه من الحيوان ينجو
حدثنى بعض فقهاء فقجوان قال وجدنا غريقا فى الكر يجرى به الماء فبادر القوم
الى امساكه فادكوه وقد بقى فيه دمق فحملوه الى اليبس فاستقرت نفسه وسكن جاشه
وقال اى موضع هذا قالوا فقجوان قال انى وقعت فى الماء فى الموضع الفلانى
وكان بينه وبين فقجوان مسيرة خمسة ايام او ستة ثم طلب منهم طعاما فذهبوا الاحضار
الطعام فانقض عليه الجدار الذى كان قاعدا تحته ومات فتعجب القوم من مسامحة النهر
وتعدى الجدار

189 عين اذرمبيجان قال فى تحفة الغرائب باذرمبيجان عين يخرج منها الماء
وينعقد حجرا والناس يتخذون قالب اللبن ويملونه من ذلك الماء ويصبرون عليه
يسيرا فالملأ فى القالب يصير لبنا حجريا

191 عين نداوند بقرب البحيرة الامنتنة بادمينية وهى جمة شريفة وذلك ان
الانسان او البهيمة تفوس فيها وبه كلوم فتراه عن قريب قد اندملت وقروحه قد التحت
ولو كان دونها عظام هومنة واذجة كامنة وشظايا غامضة تتفجر افواها ويخرج ما فيها
من القيح وغيره ويجتمع على النظافة ويامن الانسان غايلتها وذلك شىء مشهور
مجرب يقصدها الناس من الاطراف

192 عين شيركيوان وشيركيوان قرية من قرى الحراغة على مرحلتين منها
بها عينان يتفود منهما الماء ويلينهما مقدار ذراع وماء احدى العينين فى غاية البرودة
والاخرى فى غاية الحرارة اخبرنى بهما الفقيه حسن المراهى وفقه الله

194 عين الفرات بقرب اذن الروم من اغتسل بمائها فى الربيع يامن من
امراض تلك السنة

حجارة كثيرة بعضها ظاهر عن الماء وبعضها مغطاة بالماء ليس للسنن فيه مجرى وفيه اجراف هائلة وحجارة عظيمة لا مشاريع لها زعموا ان من عبر نهر الرس ماشيا اذا مسح برجله ظهر المرأة التي عسرت ولادتها تضع في الحال وكان بمقزوين رجل تركماني يسمى المخليل يفعل ذلك وكان يقيد وزعموا ان نهر الرس وان كان ارضه ذات احجار انه مسامح بالفرقى واكثر ما يقع فيه من الحيوان ينجو ومن العجائب ما ذكره ديسم بن ابراهيم صاحب الذربيجان قال كنت اجتاز على قنطرة الرس في عسكري فلما وصلت في وسط القنطرة رايت امرأة تمشي وقد حملت طفلا في قماط فزحمها بفل محمل فطرحت نفسها فزعا على القنطرة وسقط الطفل من يدها في النهر فوصل الى الماء بعد ساعة لبعدها

180 بين القنطرة وسطح الماء ثم غاص وطفا بعد زمان يسير يجرى به الماء وسلم من الحجارة التي في النهر وهو كثير الحجارة جدا والموضع كثير العقبان لها او اكر في اجراف ذلك النهر فحين طفا الطفل راه عقاب فانقبض عليه وشبك مخالبه في قماطه وخرج به الى الصحراء فامرته جماعة ان يركضوا نحو العقاب ففعلوا ومشيت ايضا فاذا العقاب وقع على الارض واشتغل بحرق القماط فادركه القوم وصاحوا عليه وركضوا نحوه حتى اشغلوه عن الطفل فطار وتركه على الارض فلحقناه فاذا هو سالم يبكي فردناه الى امه والله الموفق للصواب

180 نهر ذكوير نهر باذربيجان بقرب مرند وهو نهر كبير لا يخوضه الفارس سيما اوان الربيع فاذا وصل الى قرب مرند يغود ولا يبقى له اثر ويجرى تحت الارض لتقدار اربعة فراسخ ثم يظهر على وجه الارض اخبر به الشريف محمد بن ذي الفقار العلوي المرندي متعه الله

181 نهر شاه روز واسفيدروز نهران يبديان من جبال اذربيجان اما شاه روز فشديد الجرى جدا وفي مجراه سخور واحجار يسمع لجريه صوت هائل من مسافة بعيدة واما اسفيدروز فلين وهو اغزر من شاه روز زعموا ان شاه روز مع شدة جريه وهيبته سليم واسفيدروز قتال مع لينه وصماته فيجريان في وسط الجبال حتى اذا بقى مسيرة يوم الى جيلان ينصب احدهما في الاخر فيصيران نهرا عظيما يدخل جيلان وعليه شربها ونوعها ويتشعب منها شعب كثيرة فما فضل من حاجة

اجتمعت بقاضيتها ابي الفرج بن عبد الرحمن القصيري الاردبيلي فقال ما هي
الاعمل الجبن وذكر انه بنى المسجد المعروف في القرية فاحتاج الى قواعد الاعمدة
للمسجد فاصبح يوما وعلى باب المسجد قواعد من الصخر المنحوت محكمة الصنعة
من احسن ما يكون

170 جبل القبق هو جبل متصل بباب الابواب وبلاد اللان فعمتد الى بلاد
الروم وهو الحاجز بين الخزر وبلاد ايران وكان في هذا الجبل فرج يدخل عنها
الخزر ويعبر في بلاد ايران واذربيجان حتى همدان والموصل فلما ملك كسرى
الخير افوشروان صالح ملك الخزر وخطب ابنته واحتال حتى سد تلك الفرج سدا
وثيقا وطمسها فبقى سدودا الى زماننا هذا قال بعضهم في وصف هذا السد ان
طرفا منه في البحر واحكامه الى خط لا تهيأ الحيلة فيه وقد مد سبعة فراسخ
الى موضع وعمر لا يتهيأ سلوكه وهو مبني بالحجارة العربية المهندمة لا يقل
اصغرها خمسون رجلا وقد احكمت بالمسامير والرصاص وجعل في هذه السبعة
فراسخ سبعة مسالك على كل مسلك بنى مدينة ورتب فيها قوما مقاتلة الفرس
يحفظونها وجعل عليها ابوابا من حديد ووكل به مائة رجل يحرسونه بعد ان كان
يحتاج الى مائة الف رجل ثم استوى على سريره وسجد لله شكرا بما تم الله
على يديه وكفاه شر الترك واستلقى على ظهره وقال الان استرح وقال البيهقي
لما ذكر قوة ملك افوشروان في قصيدته السينية في وصف ايون كسرى وقت نزوله
هند باب الابواب

مغلق بابه على جبل القبق الى داوتي خلاط ومكس

171 مكس اسم مدينة وسياتي في مقالة البلدان في باب الابواب شرح هذا
السد ابسط من هذا ان شاء الله تعالى

176 نهر اذربيجان ذكر محمد بن زكريا الرازي عن ابي القاسم الجيهاني
صاحب المسالك والمعالم الشرقية ان باذربيجان نهر يجري ماءه فيستحجر
ويصير صفايح صخر وقال صاحب تحفة الغرائب باذربيجان نهر ينعقد مائة صخر
سلدا صغيرا وكبيرا

179 نهر الرس نهر عظيم معروف باذربيجان شديد جري الماء جدا وفي ارضه

ثم استوا على فراشه واستلقى وقال الان استرحت يعنى من سدوة الخزر ومقاسات التوك ثم انفا الحفاء فطلع طالع من البحر سد الافق بطوله وادتفعت معه غمامة سدت الضوء فتبادرت الاساودة الى قسيهم فانتبه افوشروان وقال ما شأفكم قالوا الذى ترى قال المسكوا عن سلاحكم لم يكن الله عزوجل الهمنى الشخصوص عن مسقط داسى الثنى عشر حولا وستة اشهر ثم تسلط على بهيمة من بهائم البحر فتفجى الاساودة واقبل الطالع نحو السد حتى علا ثم قال ايها الملك اما ساكن من سكان هذا البحر رايت هذا الثغر مسدودا سبع مرات وخرابا سبع مرات فاوحى الله تعالى الينا ان ملكا عمره عمره وصورته صورته يسد هذا الثغر فتسده للابد وانت ذلك الملك فاحسن الله مؤفتك وعلى البيرية معوفتك ثم غاب عن البصر كانه طار فى الجو او غاص فى الماء والله ولى التوفيق

157 جبال الحارث والحويرث جبلان بارميغية لا يقعد الانسان على ادتقائهما قالوا انها مقبرة ملوك الاميغية ومعهم ذخايرهم وبليناس الحكيم طلسم عليها لئلا يظفر بها احد ودوى ابن الفقيه انه كان على نهر الرس بارميغية الف مدينة فبعث الله اليهم نبيا يقال له موسى وليس هو موسى بن عمران فدعاهم الى الله فكذبوه فدعا عليهم فحول الله تعالى الحارث والحويرث من الطايف وادسلهما عليهم فيقال ان اهل الرس تحت هذين الجبلين

163 جبل سبلان قال ابو حامد الافندلسى هوجبل ياذويجان بقرب مدينة ادبيل من اهلى جبال الدنيا روى عن رسول الله صلعم انه قال من قرأ فسبحان الله حين تمشون وحين تصبحون الى قوله وكذلك تخرجون كتب له من الحسنات بعدد كل ورقة ثلج تسقط على جبل سبلان قيل وما سبلان يا رسول الله قال جبل بين ارميغية واذويجان عليه عين من عيون الجنة وفيه قبر من قبور الانبياء وقال ايضا على رأس الجبل عين عظيمة ماؤها جامد لشفة البرد وحول الجبل عيون حادة يقصدها المرضى وفى حضيض الجبل شجر كثير وبين تلك الشجر حشيش كثير لا يستطيع شئ من الحيوان ان ياكل من تلك الشجر ورقة ومنى اكل منها يموت من ساعته قال ولقد رايت من البهائم الخيل والحمر والبقر والغنم تقصدها فاذا قربت منها فرت حتى العصافير وكنت المان ان الجن تحميها قال وفى سفح الجبل قرية

وصلت السفن الى تلك الجزيرة اصطادوا منها ما شاء الله وانها نجاج وحملان
سمان ماوايت فى تلك الجزيرة حيوانا غيرها وفيها عيون وحشيش واشجاء كثيرة
فسبحان من لا تحصى نعمه

فصل فى حيوانه روى ان الواثق بالله المير المومنين واى فى مقامه كان سدنى
القرفين قد سقط فدخل عليه من ذلك هم عظيم فبعث سلاما الترحمان الى السد
ليأتى بخبره فقال سلام فى مسيرى اقامت عند ملك الخزد خمسة ايام ورايت عنده
افرا عجيبا وهو انهم قد اصطادوا سمكة فى غاية العظم وقطبوا الذمها وجعلوا فيها
حبلا وجذبوا تلك الحبال فامفتحت اذن السمكة وخرجت

129 من داخلها جارية بيضاء حمرل طويلة الشعر حسنة الصودة فاخذوها

واخرجوها الى البر وهي تضرب وجهها وتنقف شعرها وتصيح وقد خلق الله لها فى
وسطها غشاء بيضاء كالثوب الصفيق من سرتها الى ركبتيها كانه اذا مشدود على
وسطها فامسكوها حتى ماتت عندهم وقد ايت هذه الحكاية فى عدة كتب منها كتاب
المعجائب لابي حامد الاندلسى الذى الفه للوزير ابن هبيرة ومنها التبيين العظيم كما
ذكر فى باب بحر الشام ذكر انه يرتفع من هذا البحر شبه السحاب الاسود والناس
يظنون اليه فنهم من زعم انه ريح سوداء تتولد فى قعر البحر وتصعد كالزوبعة
اذا ثبات من الارض والامتدادات واخذت معها الغبار وهشم الارض ثم استطالت فى الهواء
فتظن الناس انها ثمين اسود ظهر من البحر الاسود الى من السحاب وذباب الضوء
وترادى الريح ومنهم من زعم انها دابة تكون فى قعر البحر فيعظم ويوذى هواب
البحر فبعث الله تعالى اليها سحابة يخرجها من البحر ويحتملها وهي على صودة
حية سوداء لها بريق لا يمر ذنبها على شىء من بناء عظيم او شجر الا هدته وربما
تتنفس فتحرق الشجر الكبير ثم يلقياها السحاب الى ياجوج وماجوج فيقومون
اليها بالسكاكين والعدى ويقطع كل واحد منهم ما يقدر عليه لفضلا طول سنته
وقد روى عن ابن عباس مثل هذا القول ولتختم هذا الفصل بحكاية عجيبة وهي ان
كسرى الخير اتوشروان لما فرغ من سد بلنجر واحكمه سر بذلك سرودا شديدا وامر
بمنصب صرير على السد ورفا عليه وحمد الله والى عليه ثم قال يارب الارباب انت
المهتفى سد هذا الثغر وقمع العدو فاحسن المثوبة وردد عن بنى وصدج سجدة اطلالها

127 بحر الخزند هو بحر طبرستان وجرجان وهما على شقيقه وفي شماليه بلاد الخزند وفي غربيه الملان وجبال القيق وفي جنوبيه الجبل والديلم وهو بحر عظيم واسع لا اتصال له بشيء من البحار على وجه الارض فلو ان رجلا طاف بهذا البحر لرجع الى المكان الذي ابتداء منه وهو بحر صعب المسلك سريع المهلك كثير الاضطراب شديد الامواج لا مد فيه ولا جزو ولا يرتفع منه شيء من

128 اللالى والجواهر وليس فيه شيء من الجزائر المسكوفة ولكن فيه جزائر فيها غياض ومياه واشجار وليس بها انيس قيل ان دوران هذا البحر الف وخسمائة فرسخ وطوله ثمانمائة ميل وعرضه ستائة ميل وهو مدور الشكل الى الطول ولنذكر شيئا من جزائره وحيوانه

فصل فى جزائره منها ما شاهدها ابو حامد الاندلسى قال رايت فى هذا البحر جبلا من طين اسود كالقير والبحر محيط به وفى سنام ذلك الجبل شق طويل يخرج منه الماء ويخرج مع ذلك الماء مثل صنجة الدائق من الصفر وربما يكون اكبر واصغر يحملها الناس الى الافاق للتعجب ومنها جزيرة الحيات قال ابو حامد انها بقرب الجبل الاسود الذى ذكر وهو جزيرة امتلات من الحيات وفيها حشيش كثير لا يقدر احد ان يقم رجله على الارض لكثرة ما فيها من الحيات الملتفة بعضها على بعض وطيور البحر يبيض فى وسط الحيات والحيات لا تؤذى بيضه ورايت الناس ياخذون فى ايديهم القصب القوى او العصا ويزيلون بها الحيات من الارض حتى يضمنون اقدامهم ويمشون بين الحيات وياخذون بيض الطير وافراخه والحيات لا تؤذى احدا منهم ومنها جزيرة الجن قال ابو حامد هى جزيرة ليس بها انيس ولا شيء من الوحش وكانوا يقولون غلب عليها الجن ويسمع فيها اصوات ولا يجسر احد يقربها ومنها جزيرة سياكوه قال ابو حامد هى جزيرة كبيرة بها عيون واشجار وغياض ومياه عذبة وبها دواب وحش يرتفع منها الفوه ويحمل الى سائر البلدان وهى تقارب شرقى البحر امتثل اليها قوم من الغزية الترك لاختلاف وقع بين قبائلهم فانفردوا عنهم الى هذه الجزيرة ومنها جزيرة النغم قال سلام الترجمان رسول الواثق بالله امير المومنين الى ملك الخزند واينا جزيرة ما بين الخزند وبلغراد فيها من الاغنام الجبلية مثل الجراد ولا يمكنها الفراذ لكثرتها فاذا

من كتاب عجائب المخلوقات وغرائب الموجودات